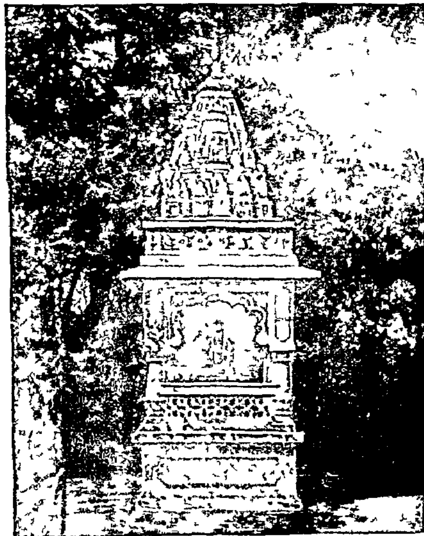

जन्म-शके १७०१ — समाधि-शके १८३३

ब्रह्मीभूत

श्रीस्वामी गोविंदानंद सरस्वती

यांची समाधि

जि. ठाणे — पनवेल

अर्पण पत्रिका

धर्मश्रद्धा, ईश्वरभक्ति, पवित्राचरण, उद्योगशीलता
साधेपणा, करारी वर्तन, तेजस्वीपणा
कर्तव्य-दक्षता, शांतवृत्ति,
इत्यादि सात्विक गुणमंडित

ब्रम्हीभूत

श्रीस्वामी गोविंदानंद सरस्वती

(पूर्व नाव-गोविंद नारायण नवरे, शीव मुंबई)

यांच्या पुण्यस्मृतीस

हा ग्रंथ

अत्यादरपूर्वक अर्पण केला आहे

प्रवर्त्ता

चार शब्द

श्री कोलंगडे यांना मी फार दिवसापासून ओळखतो. ते हुबळींत वकीली करीत असत व किल्ल्यांत आमच्या घराजवळच रहात असत. त्यांचा विद्या-व्यासंग इतका मोठा असेल व पुढें ते इतके बडे लेखक होतील, याची कल्पना मला त्यावेळीं मुळींच नव्हती व कदाचित् त्यांनाहि नसेल. दुसऱ्यांच्या भांडणावर व कायद्याच्या खेचाताणीच्या कुशलतेवर अवलंबून असलेला किफायतशीर धंदा सोडून ग्रंथकाराच्या खडतर तपश्चर्येच्या क्षेत्रांत त्यांनी प्रवेश केला, हें फारच प्रशंसनीय तसेंच अनुकरणीय झालें आहे, यांत शंका नाहीं. कुशाग्रबुद्धि ही एक ईश्वरदत्त देणगी आहे. त्याचे आपण केवळ विश्वस्त (ट्रस्टी) आहोत, व त्याच नात्यानें आपण त्याचा सदुपयोग करून आपली अल्प सेवा जनताजनार्दनास अर्पण केली पाहिजे, ही जाणीव होऊन त्याप्रमाणें वर्तन घडण्यास फार मोठी पुण्याई लागते ती श्री कोलगडे यांना लाभून त्यांच्याकडून भरीव अशी सात्विक साहित्यसेवा होत आहे, याबद्दल मी त्यांचें अभिनंदन करितो.

आतां पर्यंत 'श्री योगीश्वर याज्ञवल्क्य', 'याज्ञवल्क्य दर्शन'(शतपथ-परिचय) भगवान गोतम बुद्ध, 'ऋग्रत्न-भांडार', 'ऋग्वेद-दर्शन' इत्यादि अलौकिक व प्राचीन महत्वाचे ग्रंथ लिहून या लेखकांनी मराठी वाचक-वर्गाला कायमचे ऋणी केलें आहे वेदमहाभाष्यकार श्रीमत् सायणाचार्यांचें सोपपत्तिक व सुंदर चरित्र लिहून आता श्री कोलंगडे यांनी आपल्या ग्रंथनिर्मि-तींत फारच मोठी व महत्वाची भर घातली आहे. अशा तऱ्हेचें हें पहिलेंच चरित्र असून, लेखकांनी लिहिताना फारच नम्रपणा स्वीकारला आहे. इतिहास व चरित्र या दोन्ही विषयांबद्दल आपल्या देशांत संग्रहीत व व्यवस्थित अशी फारच कमी माहिती मिळते. आम्हा लोकांस या विषयाचें महत्व जितकें वाटावयास पाहिजे होतें तितकें वाटलें नाहीं, ही दुर्दैवाची गोष्ट,

आहे. इतिहास व चरित्रें हीं राष्ट्राची स्मरणवही, किंबहुना सांचविलेलें स्मृतिभांडार आहे. त्याच्या अभावीं 'शिवाजी एक लुटारू होता,' '१८५७ सालचें स्वातंत्र्य युद्ध हें एक खुळचट शिपायांचें बंड होतें', अशी भरमसाट खोडसाळ विधानें करून, आमच्या तरुणांच्या गळीं इतरविण्यास परकीयांस पूर्ण वाव मिळाला. तरी पण न खचतां अत्यंत परिश्रमपूर्वक सर्व उपलब्ध माहिती गोळा करून ऋषि-ऋण फेडण्याचा यशस्वी प्रयत्न श्री कोलंगडे यांनी येथें केला आहे, चरित्रांत काय आणि इतिहासांत काय, अखेरचा शब्द असा असूं शकत नाहीं. नवीन शोध झाल्यास, नवीन माहिती मिळाल्यास याहीपेक्षां सविस्तर असें श्री सायणाचार्यांचें चरित्र लिहिलें जाणें शक्य आहे. परंतु तो पर्यंत हा ग्रंथ वाचकवर्गास अत्यंत उपयुक्त ठरेल, यांत शंका नाहीं.

भारताच्या खऱ्याखुऱ्या तेजस्वी व उज्वल इतिहासाचें व संस्कृतीचें पूर्ण दर्शन होण्यास अजून बरेचसे संशोधनाचें कार्य झालें पाहिजे व एका जीवंत, तसेंच अत्यंत हीतकरू, राष्ट्राच्या भवितव्यतेच्या दृष्टीनें सर्वांग परिपूर्ण असा इतिहास लिहिला गेला पाहिजे. त्या बाबतींत आपल्याला विजयनगर साम्राज्याचा इतिहास फारच थोडा माहीत आहे, असें कबूल करावें लागतें. ज्या बलशाली साम्राज्याचा पाया हुक्कबुक्क या दोघा वीर बांधवांनी सायणमाधव या दोन ज्ञानी भावांच्या सहाय्यानें घातला, तें साम्राज्य जवळ जवळ अडीचशे वर्षे (इ. स १३३६-१५६५) अखंड टिकलें व त्यानें आक्रमणशील मुसलमानांना पायबंद घालून जेथल्या तेथें थोपवून धरलें. विजयनगर शहराचें वैभव त्या वेळच्या जगातील कोणत्याहि राजधान्यापेक्षां विशेष व अपूर्व होतें, वगैरे गोष्टी इब्न बटूटा, निकोलो काँटि इत्यादि परकीय बखरकारांनी व प्रवाशांनी लिहून ठेविल्या आहेत.

विजयनगरचें साम्राज्य केवळ राजकीय व आर्थिक दृष्टीनें उत्कृष्ट व श्रेष्ठ होतें, यांत कांही आश्चर्य नाहीं. पण सांस्कृतिक मोजमापानें देखील विद्या, साहित्य, शास्त्र, संगीतादि ललित कला, स्थापत्यादि शिल्प या

सर्वांमध्ये त्यांनी वरीच आघाडी मारली होती, हें आज सांगण्यास फार अभिमान वाटतो.

या दृष्टीनें देखील श्री कोलगडे यांनी श्री सायणाचार्यांचें हें चरित्र प्रसिद्ध करून आमच्या ज्ञानांत फार मोठी भर घातली आहे वेदभाष्यकार सायणाचार्य, कीं ज्यांना वाट पुसल्याशिवाय वेदार्थ लावण्याचा प्रयत्न देखील करतां येत नाहीं, ते केवढे जाडे विद्वान होते व त्यांचें व्यक्तिमत्व किती प्रभावी व अष्टपैलू होतें, याचें छान दिग्दर्शन करून ग्रंथकारांनी आम्हांवर फार उपकार केले आहेत.

या थोर महाविभूतीचें चरित्र सर्वांना उद्बोधक व स्फूर्तिदायक होवो, ग्रन्थकारांना आणखी नवीन नवीन ग्रंथ लिहिण्यास उत्तेजन मिळो अशी श्री भुवनेश्वरीची- श्रीमत् सायणाचार्यांच्या इष्ट दैवताची- प्रार्थना करून हे चार शब्द आटोपते घेतो.

रांची
६—७—५५

रंगनाथ दिवाकर
(राज्यपाल, बिहार)

प्रस्तावना

तपसा वै लोकं जयति

—शतपथ

योगीश्वर ग्रंथमालेतील हें सहावें व सुंदर पुष्प महाराष्ट्रास सादर करण्यास आम्हांस मोठा अभिमान व आनंद वाटतो. श्री शारदाम्बेची खडतर वाङ्मय-तपश्चर्या करून आम्ही आतां पर्यंत 'श्रीयोगीश्वर याज्ञवल्क्य, भगवान गोतमबुद्ध, याज्ञवल्क्य दर्शन, ऋग्रत्न-भांडार, व ऋग्वेद-दर्शन' इत्यादि महत्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध करून संस्कृति प्रेमी महाराष्ट्रास सादर केले व हें सहावें पुष्प म्हणजे 'वेदमहाभाष्यकार श्रीमत् सायणाचार्य' यांचें पौरुषपूर्ण उद्‌बोधक चरित्र सादर करण्याचा सुयोग आज आम्हांस लाभला, ही भवनीमातेची कृपाच आम्ही समजतो. आम्ही आतां पर्यंत प्रसिद्ध केलेले व पुढें होणारे सर्व ग्रंथ प्राचीन सांस्कृतिक छापाचे असून महाराष्ट्रास ते नाविन्य पूर्ण आहेत, हें ज्यांनी आमचे ग्रंथ वाचून पाहिले आहेत, त्यांना विशेष सांगण्याची जरूरी नाहीं. तशाच ठशाचा व तोडीचा हाहि ग्रंथ आहे, इतकेंच आम्ही सांगू इच्छितो. त्याची परीक्षा सुज्ञवाचक वर्गावरच सोपवून मोकळे होतो, म्हणजे झालें.

सरस्वती-उपासक हा केंव्हांहि व कोठेंहि लक्ष्मीच्या अवकृपेतला असतोच व असला पाहिजे असा जणु ईश संकेतच दिसतो! त्याला आम्ही तरी अपवाद कोठून असणार? आणि ग्रंथ-निर्मितीचें कार्य आत्मतंत्र असलें, तरी प्रकाशनकार्य हें परतंत्र व लक्ष्मीतंत्र असल्यामुळ महालक्ष्मीच्या आराधनेसाठीं हुबळी सोडून लक्ष्मीचें निवासस्थान असलेल्या मुंबापुरीकडे आम्ही धांव मारली व महत्प्रयासानें व जगदंबेच्या कृपेने तेथील उदार व संस्कृति-प्रेमी लक्ष्मीपुत्रांनी व सद्‌गृहस्थांनी आम्हांस यथाशक्ति आर्थिक मदत देऊन आमच्या वाङ्मय-तपस्येस प्रोत्साहन दिलें. त्याचेंच दृश्य फळ म्हणजे आमचें योगीश्वर प्रकाशन हें होय, असें सांगण्यास आम्हांस आतां मोठा अभिमान वाटतो. असो.

हें श्रीमत् सायणाचार्यांचें उद्बोधक व पौरषपूर्ण चरित्र महाराष्ट्रापुढें ठेवण्यास आम्हांस मोठा आनंद होत आहे. ज्या महाभागाच्या महाभाष्या-वरून ऋग्वेदासारख्या अत्यंत बोधप्रद अशा महाग्रंथाचें-म्हणजे ऋग्रत्न-भांडार व ऋग्वेद-दर्शन या ग्रंथद्वयाचें-महाराष्ट्र-भाषेतून चित्रण करण्याची स्फूर्ति व भाग्य आम्हांस लाभलें, अशा त्या परमथोर विद्वत्कुलशेखर श्रीमत् सायणाचार्यांच्या तेजस्वी चरित्रांत ओक्षरतेच कां होईना, पण जरा डोकावून पाहण्याची प्रबळ मनीच्छा होऊन, त्या दिशेनें चरित्राची ओळख करून घेणेच्या उद्योगास आम्ही लागलो. प्रथम एक दोन विद्वानांचें ग्रंथ चाळून पाहिले. पण आमचें त्यापासून समाधान झालें नाहीं म्हणून मुंबई पुणे व धारवाड येथील ग्रंथालयांतून तत् संबंधक उपलब्ध ग्रंथ वाचून आम्हांला जी माहिती मिळाली, तिचें टांचण करून प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्यांत आला आहे. संदर्भग्रंथांची यादी पुढें देण्यांत आली आहे.

सायणाचार्यांचें चरित्र अनेक दृष्टीनें आम्हांस आज उद्बोधक व मननीय आहे विशेषतः राजकारण व धर्मकारण हे त्याचे दोन अत्यंत तेजस्वी पैलू आहेत राजकारण म्हणजे तें असें:-- तेराव्या व चवदाव्या शतकांत कडव्या इस्लामी सत्तेच्या प्रखर तळवारीच्या नंग्यानाचानें काश्मीर पासून कन्याकुमारीपर्यंत अखिल भारत देश अगदी रक्तबंबाळ झाला होता. त्याच्या आसुरी अत्याचारानें भयभीत व चिंताग्रंत झाला होता. जुलमी धर्मछलानें गुदमरून व हादरून गेला होता. जाळपोळीनें व लूटमारीनें भडकून व भांबावून गेला होता. थोडक्यांत म्हणजे इस्लामच्या अनन्वित छळानें व जुलुमजबरदस्तीनें अगदी त्रस्त व ग्रस्त होऊन गेला होता !!

पण दुर्दैवाची व दुःखाची गोष्ट ही की त्यावेळीं त्या धर्मवेड्या व रक्तपिपासु मुसलमानांच्या कडव्या आक्रमणशील महत्त्वाकांक्षेला पायबंद घालून शह देण्याचें सामर्थ्य व धारिष्ट्य तत्कालीन हिंदूराजवटीतील एकाहि राजाच्या मनगट्यांत व छातींत नव्हतें ! अशा कठीण व आणीबाणीच्या प्रसंगी कर्नाटकांत नवचैतन्य तेजाळलें ! व दिव्य पौरुषानें इस्लामी आक्रमणाला

दक्षिणेत पायबंद बसून व सत्तेला धूळ चारून हिंदुपदपादशाहीचा एक तेजस्वी अंकुर वर डोकावला व त्याचेंच पुढें मोठ्या साम्राज्यांत रूपांतर झालें !!! वेदविद्याविशारद माधवाचार्य व शूर नरवीर हरिहर यांची मंगल युति जमून 'मयि बुद्धिर्बलं त्वयि' या जरासंधवधकालीन प्रभावी श्रीकृष्ण वचनाची पुनरावृत्ति झाली. तो इतिहास सायणाचार्यांच्या चरित्राशी निगडित झाला असून, प्रस्तुत ग्रंथांत त्याचा समयोचित उल्लेख करण्यांत आला आहे

दुसरी गोष्ट प्रामुख्यानें सांगावयाची म्हणजे धर्मकारण ही होय. त्यावेळेला धर्माला जी ग्लानी आली होती, ती झाडून टाकून पुनः त्याला नवा उजळा देण्याचा स्तुत्य उपक्रम जारीनें सुरू करण्यांत आला. वेदविद्येचें पुनरुज्जीवन करण्यांत आलें. व विविध धर्मग्रंथनिर्मितीला प्रोत्साहन मिळालें तो काल तत्त्वज्ञान, अध्यात्मशास्त्र, धार्मिक वाङ्मय, विविधशास्त्रें, इतिहास, पुराण व काव्य इत्यादि विविध विषयांवर विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ निर्माण करण्याचा असून, त्यांत सायणाचार्यांचा फार मोठा भाग होता. चारहि वेदांवर, ब्राह्मण ग्रंथांवर, व्याकरणावर, अलंकार शास्त्रावर, पुराण ग्रंथावर, आयुर्वेदावर व इतर किरकोळ विषयांवर त्यांनी अनेक सुंदर, सरस व बोधप्रद ग्रंथ लिहून संस्कृत वाङ्मयांत फार मोठी भर घालून ठेविली आहे. त्याचा उल्लेखहि प्रस्तुत ग्रंथांत प्रसंगानुसार करण्यांत आला आहे.

शिवाय राजकारणांतहि त्यांचा महत्वाचा संबंध आला आहे. प्रथम ते उदयगिरीच्या कंपराजाचे महाप्रधान होते त्यावेळीं त्यांनी उदयगिरी राज्याची फार मोठी सेवा केली. उत्तरेच्या मुसलमानांना खालीं उतरण्याचा रस्ता रोखून, जेथल्या तेथें थोपवून धरलें व चोल देशाच्या शंबुवराजावर चाल करून त्याची रणभूमीवर खोडकी जिरविली. नंतर ते विजयनगरच्या मंत्रिमंडळांत समाविष्ट झाले. बुक्क व हरिहर (दुसरा) यांच्या कारकीर्दींत त्यांना महाप्रधानकीची पदें मिळालीं व त्या जागेवर असतांना विजय-नगरची चोख राज्यव्यवस्था ठेविली, हा भागहि त्यांच्या चरित्रांत यथाक्रम

येणार आहे. एकंदरीत 'तपसा वै लोक जयति' या शतपथोक्तीचे श्री सायणाचार्य हे एक मूर्तिमंत प्रतीक आहेत. असो.

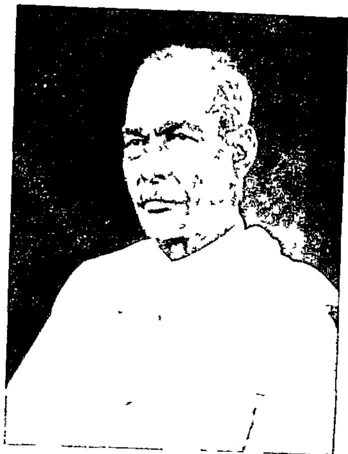
अशा विविध पैलूंच्या, विद्वद्रत्नाचें पौरुषप्रधान चरित्र आधुनिक भारतीय स्वातंत्र्याच्या प्रभात काळीं उद्बोधक व मननीय असून, त्याची ओळख महाराष्ट्राला देऊन, आपल्या प्राचीन कर्मयोगी महापुरुषाचें स्मरण करून द्यावें, या हेतूनें प्रस्तुत कार्य हातीं घेऊन, ते जिज्ञासु व भारतीय संस्कृतिप्रेमी महाराष्ट्रास सादर करण्याचा श्री जगदंबेच्या कृपेनें सुयोग आम्हांस लाभला, याची आम्हांस धन्यता वाटते. महाराष्ट्र वाचक त्याचें योग्य स्वागत करतील अशी आशा व्यक्त करून प्रस्तावनेचा मुख्य भाग आटपता घेतो

आतां जातां जातां एक गोष्ट राहिली. ती म्हणजे आम्हांस उपकृत केलेल्या उदार सद्गृहस्थांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानणें. प्रथम म्हणजे श्रीमंत अण्णासाहेब नवरे (श्री गणेश गोविंद नवरे), धींव, मुंबई, यांचे हार्दपूर्वक आभार मानल्याशिवाय आमची लेखणी पुढे जाऊं शकत नाहीं. या थोर महाशयानी उदार मन करून 'योगीश्वर प्रकाशना'स महान् आश्रय देऊन, त्यास प्रोत्साहनपूर्वक वाढीस लावलें, ही गोष्ट येथें नमूद करण्यास आम्हांस मोठा आनंद वाटतो. शिवाय आमच्या या प्रस्तुत ग्रंथास यथोचित आर्थिक मदत देऊन सदरहु ग्रंथ प्रकाशात येण्यास बहुमोल मदत केली असून, त्यांच्या औदार्याचेंच सदरहु ग्रंथ हें मधुरफल आहे. या त्यांच्या थोर उपकाराबद्दल ग्रंथकर्ता त्यांचा अत्यन्त ऋणी आहे. त्याच प्रमाणें बिहारचे राज्यपाल श्री रंगराव दिवाकर यांनी आमच्या विनंतीस मान देऊन आपला अमौल्य वेळ खर्च करून आमच्या ग्रंथास प्रस्तावनावजा 'चार शब्द' लिहून पाठविले त्या बद्दल आम्ही त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. तसेंच माटुंग्याचे कै. कृष्णराव कब्बूर यांनी चित्रास आर्ट पेपर दिला. हुबळीचे संयुक्त कर्नाटक वृत्तपत्राचे संपादक श्री हनुमंतराव मोहरे यांनी चित्राचे ब्लाक्स दिले व 'जयहिंद'

सप्ताहिकाचे सचालक डॉ नारायण सुबराव हर्डीकर यानी विनामूल्य चित्रें छापून दिलीं या त्याच्या औदार्याबद्दल त्याचे मन पूर्वक आभार मानणे हें आमच कर्तव्यच समजतो आणि शेवटी हुबळी येथील रॉयल प्रिंटिंग प्रेसचे मालक श्री श. वी श्रेष्ठी यांनी ग्रंथ छपाईचे काम सुबक व वक्तशीर करून दिलें याबद्दल आम्ही त्याचेहि आभारी आहो

सरस्वतीसदन
किल्ला, हुबळी
१—२—१९५६

ग्रंथकर्ता

ग्रंथकर्ता

- अनुक्रमणिका -

चित्र-सूची

संदर्भ-ग्रंथ

इंग्रजी ग्रंथ

A Forgotten Empire (Robert Sewell)
History of Vijayanagar—
A Never to be Forgotten Empire
(B. Suryanarayanarao)
Beginnings of Vijayanagar History(Henry Heras)
Social and Political Life in Vijayanagar Empire
(Dr. B. A. Saletore)
Further Sources of Vijayanagar History
(K. A. Nilkantha Shastri
& N. Venkataramanayya)
Administration and Social life under
Vijayanagar

Karnatak Darshan (Ed. by Ramrao Hukkerikar)

Vijayanagar Sex Sentenary Commemoration
Volume
(Ed. Dr. R. P. Karmarkar)

Epigraphica Indica Vols III, VI, X.
Epigraphica Carnatica Vols VI, VII.
Mysore Gazeteer Vol. II, Part III

संस्कृत ग्रंथ

तैत्तिरीय संहिता (सायण भाष्य)
तैत्तिरीय ब्राम्हण (सायण-भाष्य)
ऋग्वेद-संहिता (सायण-भाष्य)
यजुर्वेद-संहिता (महीधर-भाष्य)
शतपथ ब्राम्हण (सायण-भाष्य)
अथर्ववेद-संहिता (सायण भाष्य)
निरुक्त (यास्काचार्य-कृत)
पराशर-माधव (माधवाचार्य कृत)
रुद्र-भाष्य (वामनशास्त्री गोडबोले)

मराठी-ग्रंथ

विजयनगर स्मारक ग्रंथ
सार्थपंचदशी (विष्णुशास्त्री बापट)
विविध ज्ञानविस्तार (काशिनाथ शास्त्री लेले)

कानडी-ग्रंथ

विद्यारण्य स्वामिगळु (भीमाजी जीवाजी हुलकवी)
सायणचरित्र (डॉ डी व्ही गुंडप्पा)
विद्यारण्य चरित्र संग्रह (सी. सीतारामय्या)
विद्यारण्य (श्री वेंकटराव आलूर)
कर्नाटक कविचरिते (श्री आर नृसिंहाचार्य)
विजयनगर साम्राज्य स्मारक महोत्सव (पंडित वेंकटरायर)
विजयनगर साम्राज्य (पांडुरंग देसाई)

(शिवाय इतर लेख, निबंध, मासिके, वृत्तपत्रे वगैरे)

श्री शारदांबा (शृंगेरी)

विद्यारण्य प्रस्थापित सप्तलोहमय सुवर्ण मूर्ति

(श्रीमच्छंकराचार्यांचें आद्य दैवत)

उदयगिरि-महामंडलेश्वर, विजयनगर-महाप्रधान

वेदमहाभाष्यकार

श्रीमत् सायणाचार्य

प्रकरण पहिलें

पूर्व परिचय

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता।
सायणः सोमनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः॥

(पराशरमाधव, प्रस्तावना श्लोक ६ व ७)

काही माहिती इतस्तत विखुरलेली आमच्या हातास लागली, ती सर्व एकत्र करून वाचकास बोधप्रद होईल, अशा रीतीनें सुसगत व सुव्यवस्थित जुळवून, आम्ही येथें देत आहो तेवढ्यावरच वाचक समाधान मानून हा आमचा अल्पसा प्रयत्न गोड करून घेतील, अशी आशा करतो. असो

आमच्या चरित्र नायकाचें घराणें हें आध्रप्रातातलें मूळचें तेलगू घराणें असून, तें कर्नाटकातील तुगभद्रा नदीच्या तीरावर वसलेल्या सुविख्यात आनेगोंदी अगर त्याच्या शेजारींच असलेल्या हंपी येथें स्थाइक होऊन राहिलें होतें त्याच्या घराण्याची पूर्वीची माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं. तथापि त्याच्या आईबापाची व भावाबहीणींची मात्र थोडीशी म्हणजे केवळ नावापुरती सापडते, तेवढीच काय ती पराशरस्मृतीच्या प्रस्तावनेतील वर मथळ्यावर उद्धृत केलेल्या श्लोकात ती ग्रथित करून ठेवण्यात आली असून, तेवढ्यावरच निर्वाह करणें प्राप्त आहे त्यापेक्षा अधिक तूर्त तरी मिळणें शक्य नाहीं आणि ती माहिती देणारा प्रत्यक्ष सायणाचार्यांचा खास वडील भाऊ माधवाचार्य हा असून, तिचा तपशील हा असा आहे.—

सायणाच्या बापाचें नाव मायण व आईचें श्रीमती असें होतें त्याचे वडील बधू माधव व धाकटा सोमनाथ. म्हणजे मायणाला माधव, सायण व सोमनाथ असे तीन पुत्र असून, त्यात माधव हा वडील, सायण हा मधला व सोमनाथ हा धाकटा मुलगा होय त्या धाकट्या सोमनाथास कोठें कोठें भोगनाथ असें ही म्हटलें आहे हे कृष्ण यजुर्वेदीय तैत्तिरीय शाखेचे ब्राह्मण असून, त्याचें गोत्र भारद्वाज व सूत्र बोधायन हें होतें ही एवढी त्याच्या कुटुंबाची प्राथमिक माहिती झाली

याला पुष्टी देणारा पुरावा नेल्लूर येथील एका शासनपत्रात आढळतो तो असा —

स्वस्ति श्री । श्री माई जननी पिता तपमुनिर्वोधायनो मायणो ।
ज्येष्ठो [मायण] भूप्पुरत्नज श्री भोगनाथः कविः ।

स्वामी संगमभूपतिः करथीकंठनाथो गुरु ।
भारद्वाज कुलेश सायण गुणैस्तत्तत्तमेवाधिकः ॥

(एपि इंडिका, खंड ३, नेल्लूर १९. १–४)

हा जो नेल्लूरच्या शासनपत्रांत मजकूर आढळतो, तो मथळ्यावरील श्लोकास बऱ्हंशानें जुळणारा असाच आहे. मात्र दुसऱ्या पादाचा मजकूर स्पष्ट नसल्यामुळे त्याचा नीट बोध होत नाहीं पण बाकीचा सर्व मजकूर बरोबर जुळतो.

आता सायणाची गृहस्थिति कशी काय होती, हें समजणे शक्य नसलें, तरी ब्राह्मणाची गृहस्थिति जगप्रसिद्धच आहे त्याला अपवाद फारसा आढळून येत नाही. गरीबी ही ब्राह्मणांच्या बारावीला पुजलेलीच आहे ! पण ती एक महान् देवता आहे !! व्यावहारिक दृष्ट्या तिला जरी महत्वाचें व मानाचे स्थान नसलें, तरी मानवकुलांतील तेजस्वी नररत्नांची ती एक मंगल व पवित्र अशी दिव्य खाण आहे ! हें आजच मच्यानें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं.

आणि जगाचा इतिहास तरी या पेक्षां निराळें काय सांगत आहे ? तिच्या दिव्य कुशींतून निपजलेल्या भारतीय नररत्नांनी विद्या व तपाचे योगानें ज्ञानाचे जे गौरीशंकर गांठले व साहित्याचे कैलास उठविले, ते पाहून आधुनिक विचारी जग आजहि आश्चर्यचकित होऊन तोंडांत बोट घालीत आहे ब्रम्हर्षि वसिष्ठ, योगीश्वर याज्ञवाल्क्य, महर्षि वेदव्यास, महामीमांसक कुमारिल भट्ट, अद्वैतमत संस्थापक श्री शंकराचार्य, वेदमहाभाष्यकार सायणाचार्य, वेदांत शिखामणि माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य मुनि, हे व यासारखे इतर अनेक थोर थोर ऋषिवर्य व विद्वान आचार्यदेव यांनी सांस्कृतिक व अध्यात्मिक, शास्त्रीय व नैतिक, ऐतिहासिक व पौराणिक वाङ्मयक्षेत्रांत दाखविलेली अष्टपैलू ज्ञानाची दिव्य चमक सुविद्य व सुविचारी जगाला आजही वेड लावीत आहे, या विषयीं तिलमात्रहि संशय नाहीं.

हे सर्व अमर कीर्तीचे तेज पुंज हिरे गरीबीच्या खडतर खडकातूनच पैदा झाले आहेत, हें आश्चर्य नव्हें तर काय? आणि आमचे चरित्र नायक सायणाचार्य झाले तरी त्या नियमाला अपवाद कसे असणार? अर्थात् ते झाले तरी गरीब आईबापाच्या पोटींच जन्मास येऊन, पुढें त्यानी ज्ञानाचा गौरीशंकर गाठला व आपल्या सतत प्रयत्नानें व अवीट उद्योगानें यशाचे व वैभवाच अत्युच्च शिखर गाठून वाङ्मयक्षेत्रात अजरामर लौकिकही मिळविला, हा इतिहास आस्ते आस्ते पुढें येणारच आहे

या सायणाचार्यांचा वडील भाऊ जो माधवाचार्य तोच पुढें विद्यारण्य मुनि या नावान कर्नाटकाच्या इतिहासात प्रसिद्धीस आला तो वेदविद्येंत-विशेषत मीमांसा व वेदात शास्त्रात अत्यत निपुण होता इतकेंच नव्हें तर, राजकारणातहि तितकाच मोठा मुरब्बी मुत्सद्दी होता तुगभद्रेच्या काठी आनेगोंदी शेजारीच नदीच्या पलीकडे निर्जन अरण्यात विजयनगर नावाचे सुंदर शहर वसवून, त्याला राजधानीचा अपूर्व व श्रेष्ठ असा वैभवशाली अमरावतीचा मान व दर्जा प्राप्त करून देणारा तो हा माधवाचार्य असून, विजयनगर साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवणारा अमरकीर्ति आचार्यदेव तो हाच !

या तपस्वी ब्राह्मणश्रेष्ठानें तत्कालीं केलेली देशसेवा, लोकजागृति, धर्मोद्धार, वाङ्मयसेवा व दास्यविमोचन केव्हाहि लोकादरास व लोकप्रशसेस पात्र असच आहे व राहील, याला दुमत होणार नाहीं तत्कालीन रक्तपिपासु मुसलमानाच्या अमानुष महत्वाकाक्षेला व त्याच्या मनसोक्त आततायी तांडव नृत्याला आळा घालून, निर्माल्यवत् झालेल्या आसन्नमरण हिंदुराजवटींत नवचैतन्य फुंकून, नवीन व स्वतंत्र, प्रबल व धीर हिंदुपदपादशाही स्थापन करून दक्षिणेतील'त्राहि भगवान्' झालेल्या व निराश व निस्त्राण बनलेल्या हिंदूच्या ग्रस्त व त्रस्त निवाला सुखसमाधानाचे सोन्याचे दिवस दाखविणारा तो हाच पुण्यात्मा व महात्मा माधवाचार्य !! 'कर्नाटक सिंहासन-प्रस्थापनाचार्य' ही महा बिरुदावलि खरोखर त्या महापुरुषासच शोभते त्या महाभाग सत्पुरुषाचें विद्यारण्य' हें नांव कर्नाटक

जनतेच्या कार्मी पडतांच आजहि त्यांचीं अंतःकरणे पूज्यभावनेने व कृतज्ञतेने उचंबळून येतात ! ही कल्पना नव्हे, तर प्रत्यक्ष सत्य आहे ! हा इतिहासहि या चरित्रांत यथाप्रसंग मधुन मधून येणारच आहे

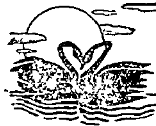
सायणाचार्यांचा धाकटा भाऊ सोमनाथ उर्फ भोगनाथ हा वडील बन्धु माधवाचार्या इतका कर्तबगार नसला, तरी तत्कालीन विद्वन्मंडळांत शोभण्यासारखा तो एक जाडा पंडित होता शिवाय तो प्रतिभासंपन्न असा एक महाकविहि होता. त्याचें पदलालित्य, वर्णनशैली, प्रतिभातेज, व विचारसौंदर्य वर्णन करण्यासारखीं आहेत कांचीच्या एका शिलालेखांत तो आपणास 'भोगनाथः कविः' असे म्हणवीत असून, अलंकार-सुधानिधी-मध्यें त्यास उद्देशून सायणाचार्यांनी 'भोगनाथस्य वा कवेः' असें म्हटलें आहे. त्यांनी आपल्या सुधानिधि ग्रंथांत अलंकारांची आपल्या पद्यांचीं उदाहरणें न देतां भोगनाथाच्या काव्याकडे बोट दाखवून-'तेषामुदाहरणानि भोगनाथ-काव्येषु द्रष्टव्यानि' असें सांगून, आपण मोकळे झाले आहेत.

भोगनाथ हा जाडा पंडित व प्रतिभासंपन्न कवि होता इतकेंच नव्हे, तर तो संगमभूपालाचा नर्मसचिव म्हणजे विनोद मंत्रीहि होता. या विषयीं बिट्रंगुंट येथील शासनांत पुढील मजकूर आढळतो, तो असा 'इति भोगनाथसुधिया संगमभूपालनर्मसचिवेन श्रीकंठपुरसमृध्यै शासनपत्रेषु विलिखिताः श्लोकाः' असें म्हटलें आहे या वरून तो पट्टीचा पंडित, प्रतिभासंपन्न कवि व विनोदी मंत्री होता, हें स्पष्ट आहे. त्याने अनेक ग्रंथे लिहिले आहेत. त्याचा उल्लेख पुढें येणारच आहे भोगनाथाविषयीं यापेक्षा अधिक माहिती उपलब्ध नाहीं. आतां राहता राहिला सायणाचार्यांचा इतिहास आणि तो सांगण्यासाठींच प्रस्तुत ग्रंथाचा अवतार आहे.

याशिवाय सायणांना एक बहीण होती असें दिसतें तिचें नांव सिंगला असून, ती रामरस याला दिली होती. व तिच्या पोटीं लक्ष्मीधर-देवनांवाचा एक मुलगाहि झाला होता. सायणांना आणखी एक भाचा असून, त्याचे नांव आहोबल पंडित असें होतें पण हा वरील सिंगलेचा दुसरा मुलगा का दुसऱ्या एखाद्या अज्ञात बहिणीचा मुलगा हें सांगता

येत नाहीं. मात्र तो त्यांचा भाचा होय, एवढें मात्र खास. तो संस्कृत व तेलगु भाषेचा एक जाडा विद्वान पंडित असून, त्याने संस्कृतमध्यें तेलगु भाषेचें एक विस्तृत व्याकारण लिहिलें आहे. त्यांत आपल्या मामाच्या म्हणजे सायणाचार्यांच्या 'धातुवृत्ति' ग्रंथाचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे.

हा अहोबल पंडित वरील ग्रंथावरून तेलगू म्हणजे आंध्र पंडित असावा असें अनुमान करण्यास जागा झाली आहे. अर्थात् त्याचा मामा सायणाचार्य हाहि मग आंध्र असला पाहिजे, हें ओघानेंच प्राप्त होतें. स्वतः सायणाचार्यहि 'अस्माकमांध्राणाम्' असे एकें ठिकाणी लिहून आपण आंध्र असल्याचें सुचवितात. त्यावरून त्याचें मूळ घराणें कर्नाटकी नसून, आंध्र असावें, हें अनुमान अधिकच दृढमूल होतें. सायण्णा हें नांव देखील तेलगू नांवच आहे. ही एवढी माहिती सायणांच्या कुलविषयीं व कुटुंबाविषयीं येथें देण्यांत आली, ती तेवढी तूर्त पुरेशी आहे.

प्रकरण २ रें

विद्या-साधन

'अन्तः प्रविष्टः शास्तेति अंतर्यामिश्रुतीरितः।
सोऽस्मान् मुख्यगुरुः पातु विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

—अनुभूतिप्रकाश

क्षत्रियांचें बल जसें तलवारींत तद्वत ब्राह्मणांचें बल विद्येत आहे, हा इतिहासाचा दाखला प्रसिद्धच आहे याच कारणामाहीं ब्राह्मण हा आपला खरा पुरुषार्थ विद्यार्जनांत मानतो. म्हणून योग्य वयांत तो घर सोडून विद्यादेवीच्या उपासनेसाठीं गुरुगृहाचा आश्रय करून राहतो. हा वैदिक आर्यांचा विद्यार्जनाचा सनातनी परिपाठ आहे. किंबहुना होता, असें म्हटल्यास तें आतां अधिक शोभेल.

पूर्वीची विद्या व पठण पद्धति किती तेजस्वी व प्रभावी होती, याचें वर्णन करण्याच्या भरीस न पडतां त्याचें प्रात्यक्षिक म्हणून आमचे चरित्रनायक व त्यांचे वडील बंधु—म्हणजे सायण व माधव—यांस पुढें करतो म्हणजे झालें. त्यांची विद्या व त्यांची कर्तबगारी हीच ती साक्ष देतील. सायणाचार्यांचें प्राथमिक शिक्षण कोठें झालें, याविषयीं खात्रीलायक पुरावा उपलब्ध नाहीं. पण त्यांचें वेदाध्ययन वें शास्त्राध्ययन कोठें झालें व कोणाकडे झालें, या विषयीं मात्र उल्लेख आढळतो. त्यांना भाष्यकाराच्या महायोग्यतेस चढविणारे त्यांचे मुख्य गुरुदेव म्हणजे शृंगेरी पीठाचे श्री विद्यातीर्थ हे होत. शिवाय भारतीतीर्थ, शंकरानंद व श्रीकंठ हेहि त्यांच्या गुरुदेवांत मोडतात. म्हणून त्या गुरुदेवांची हकीकतहि येथें थोडक्यांत देतो.

श्री विद्यातीर्थ सरस्वती

विद्यातीर्थ हे मूळचे कांचीकडले असून, मध्ययुगीन भारतांत दक्षिणे कडचे एक भारी विद्वान् व मोठे कर्ते पुरुष होऊन गेले. त्यांचें पूर्वाश्रमांचें नांव सर्वज्ञ विष्णु असें असून, त्यांच्या वडीलाचें शारंगपाणि असें होतें. ते बिल्वारण्य येथील राहणारे असून, परमार्थतीर्थांचे शिष्य होते त्यांची वेदविद्येंत, मीमांसा शास्त्रात, वेदांत विषयांत गति सर्वसंचारी व अप्रतिहत असून, शिवाय योगविद्येंतहि ते अत्यंत निष्णात होते ते अद्वैतपथाचे कट्टे पुरस्कर्ते असून, चक्राधिष्ठित त्रिपुरसुंदरी देवीचे महाउपासक होते. माधव, बुक्क व भारतीतीर्थ यांचे ते पूज्य गुरुदेव होते. एकदरींत ते विद्येचे महासागर असून शब्दशास्त्राचे जिवंत शब्दकोश होते, असें सांगितल्यास त्यांत अतिशयोक्ति बिलकूल होणार नाहीं

त्यांची थोडी माहिती पुण्यश्लोकमंजिरीमध्यें आढळते ती अशी.—

'बिल्वारण्यज-शार्ङ्गपाणितनयः सर्वज्ञविष्णुः श्रयन् ।
सन्यासं गुरुचन्द्रशेखरमुनेरास्थाय पीठीं गुरोः ॥
योगेशस्य च चक्रराजवसतेर्देव्याश्च सक्तोऽर्चने ।
श्रीमन्माधवबुक्कभारतीयतिप्रष्ठैर्महिप्रैर्वृत. ॥

—पुण्यश्लोकमंजरी

भावार्थ वर आलाच आहे सबब पुनरक्तीचें कारण नाहीं

त्यांना दोन मुलगे असून, पहिल्याचे नाव सर्वज्ञ व दुसऱ्याचें चेन्नु भट्ट असें होतें हा चेन्नुभट्ट मोठा न्यायशास्त्र पंडित होता त्यानें केशव मिश्राच्या तर्कभाषेवर सुंदर टीका लिहली आहे तो हरिहर (द्वितीय) राजाचा समकालीन होता, असें या पुढील वचनावरून दिसून येतें. वरील टीकार्थवाच्या प्रस्तावनेंत त्याचें एक वाक्य आढळतें तें असें — 'इति हरिहररायपालितेन सहजसर्वज्ञानुजेन चन्नुभट्टेन विरचितायां तर्कभाषा-

व्याख्यायां ...' यावरून चेन्नुभट्ट हा सर्वज्ञ विष्णूचा मुलगा व सर्वज्ञाचा धाकटा भाऊ होता, हें वरील आमचें विधान चुकीचें म्हणतां येणार नाहीं. अर्थात् तो सायणाचार्यांचा समकालीन ठरतो, हें मग उघड सांगण्याचें कारण नाही.

या सर्वज्ञविष्णूंनी गृहस्थाश्रमांत राहून तेथील आश्रमकर्तव्यें व कृत्यें यथायोग्य व यथासांग बजावून कृतकृत्य झाल्यावर पुढें त्या आश्रमांतून निवृत्त होऊन, कांची येथील मठांतील चन्द्रशेखर मुनीकडून संन्यास दीक्षा घेऊन, विद्यातीर्थ ऊर्फ विद्याशंकर नांव धारण करून, चतुर्थाश्रमांत प्रवेश केला. त्यानंतर पुढें कांही दिवसांनी तेथील कामकोटि पीठावर अधिष्ठित होऊन, जवळ जवळ पस्तीस वर्षें काढलीं. सायण व माधव यांचें अध्ययन बहुतेक येथेंच झालें. पस्तीस वर्षें तेथील पीठाचें काम पाहून झाल्यावर तपश्चर्येसाठीं म्हणून त्यांनी हिमालयांत जाऊन, तेथें पंधरा वर्षें राहून, योगसिद्धि मिळविली. नंतर पुनः दक्षिणेंत येऊन शृंगेरी पीठावर ते विराजमान झाले. या विद्यातीर्थांना विद्येश, विद्यानाथ, विद्याशंकर अशीं आणखी इतर नांवें होतीं.

माधवाचार्य व सायणाचार्य यांचे ते मुख्य गुरु असून, त्या बंधुद्वयांची या गुरुदेवावर अत्यंत भक्ति, नितांत निष्ठा व प्रगाढ पूज्यभाव होता. 'गुरुर्देवो महेश्वरः' ही उक्ति या शिष्यद्वयांच्या अंत करणांत पूर्ण प्रतिबिंबित झाली असून, तसें त्यांनी आपल्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं स्पष्ट बोलून दाखविलें आहे.

अनुभूतिप्रकाश या ग्रंथांत माधवाचार्यांनी त्यांना उद्देशून हा पुढील श्लोक घातला आहे:—

'अन्तः प्रविष्टः शास्तेति अंतर्यामिश्रुतीरितः ।
सोऽस्मान् मुख्यगुरुः पातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

— अनुभूति-प्रकाश

त्याच प्रमाणे जीवन्मुक्तिविवेकमध्ये हा त्याचा पुढील श्लोक आढळतो —

'जीवन्मुक्तिविवेकेन तमोहार्दं निवारयन्।
पुमर्थमखिलं देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

— जीवन्मुक्तिविवेक

आणि सर्वदर्शनसंग्रहामध्ये त्याचा उल्लेख आला आहे, तो असाः—

पारंगतं सकलदर्शनसागराणाम्।
आत्मोचितार्थचरितार्थित सर्वलोकम् ॥
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञम्।
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥

— सर्वदर्शन-संग्रह

या श्लोकांत विद्यातीर्थ असें न म्हणता सर्वज्ञविष्णु या पूर्वाश्रमातल्या नावानें गुरूचें स्मरण केलें आहे. या वरुन गुरूच्या पूर्वाश्रमातसुद्धा माधवाचार्य त्याच्याजवळ होतें, असें अनुमान करण्यास जागा आहे.

'जैमिनीय न्यायमाला विस्तर' मध्येंहि माधवाचार्यांनी गुरूचें स्मरण केलें आहे, तो श्लोक असा आहेः—

'प्रणम्य परमात्मानं श्री विद्यातीर्थरूपिणम्।
जैमिनीय न्यायमाला टीकैं संगृह्यते स्फुटम् ॥

— जैमिनीय न्यायमाला विस्तर

असो. आता असाच मजकूर सायणाचार्यांच्या सर्व ग्रंथातहि दृष्टोत्पत्तीस येतो. ऋग्वेदभाष्याच्या अगदी प्रारंभीच त्यांनी पुढील प्रमाणे

विद्यातीर्थांना वंदन केलें आहे. तो श्लोक असा.--

'यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

-- वेदार्थप्रकाश

आणि प्रत्येक अष्टकाच्या शेवटीं तो ग्रंथ त्या गुरुदेवास पुढील श्लोकानें समर्पण करण्यांत आला आहे.

'वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः

याप्रमाणें माधवाचार्य झाले काय, अगर सायणाचार्य झाले काय, दोघांहि शिष्यवर्यांनी प्रत्येक ग्रंथांत आपल्या या गुरुदेवाविषयीं आपला पूज्यभाव व कृतज्ञता व्यक्त करून, आपली निःसीम गुरुभक्ति व गुरुस्मरण जगाच्या निदर्शनास आणून देण्याचें पुण्य जोडलें आहे

इतकेंच नव्हे, तर विजयनगर नरेशाकडून आर्थिक मदत मिळवून, शृंगेरी येथें कलाकुसरीनें संपन्न असें एक सुंदर शिल्पकलेनें भरगच्च नटलेलें एक मनोहर मंदीर बांधून तेथें या गुरुदेवाची 'विद्याशंकर' नांवाची सुंदर शिवलिंगाची स्थापना करून, गुरुमाउलीची पुण्य-स्मृति जगापुढें डंदंड उभी राहील अशी सर्वोत्तम व्यवस्था करून ठेविली आहे. हें देऊळ तत्कालीन कर्नाटकांतील सुप्रसिद्ध शिल्पकला कुशल जकणाचार्यानें बांधलें असून, त्याचें शिल्पसौंदर्य व कलाकुसर इतकी सुंदर व सुरेख व मनोहर आहे कीं ती लेखणीनें लिहून अगर शब्दांनी सांगून मनांत बिंबवण्यासारखी नाहीं. तर तें प्रत्यक्ष डोळ्यानें पाहूनच डोळ्याची तृप्ति व मनाचें समाधान करून घेतलें पाहिजे खरोखर तें अनुपम दिव्य सौंदर्य आजहि प्रेक्षकांच्या नयनाला थक करून व मनाला वेड लावून सोडतें! हें विद्यारण्यांच्या गुरुभक्तीचें शाश्वत सुंदर स्मारक आजहि तेथें डोळे भरून

पाहून कोणीहि आपल्या डोळ्याचे पारणे फेडून घ्यावें. वाचकांच्या कुतूहल-तृप्तीसाठीं आम्ही येथें त्याचें छायाचित्र दिलें आहे. त्यावरून वाचकांना अंशतः तरी त्याच्या सौंदर्याची व सुबक बांधकामाची यथार्थ कल्पना करण्यास मदत होईल असो.

भारती कृष्णतीर्थ

विद्यातीर्थ हे इ. स. १३५६ सालानंतर पुढे लवकरच ब्रह्मीभूत झाले. त्यांच्या नंतर भारतीतीर्थ हे त्या धर्मपीठावर आले. हे भारतीतीर्थ श्री विद्यातीर्थ सरस्वतीचे आठ पट्टशिष्यां पैकी एक प्रमुख शिष्यअसून, ते शृंगेरींत आपल्या गुरूजवळच रहात असत. यांचें जवळहि माधव सायणांचें अध्ययन झालें होतें. हे भारतीतीर्थ मोठे जाडे पंडित असून सर्व शास्त्रांत पारंगत असे अष्टपैलू प्राचीन वेदविद्या विशारद होते. या भारतीतीर्थांना अद्वैत ब्रह्मानंद असें दुसरेंहि एक उपनांव होतें. विद्यातीर्थांचे आणखी एक प्रमुख शिष्य म्हणजे शंकरानद यति हे होत. ही गोष्ट शंकरानंदानी लिहिलेल्या बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकेवरून उघड होते. तेथें प्रारंभीच श्लोक आढळतो तो असा:—

काञ्चीपीठजुपः कठोरधिषणानिर्धूत दुर्दुर्वहत्-
द्वैतिव्रातदुराग्रहभयान् मायाविदूरक्रियान् ।
आचार्यान्मम चन्द्रमौलिचरणध्यानैकतानाशयान्
विद्यातीर्थमहेश्वरान् हृदि सदा विद्योतमानान् भजे ॥
॥ १ ॥

सच्छात्रेष्वपि साक्षाद्गुरव इव दयामेदुरा ये पुनर्माम् ।
गूढेष्वर्थेपु गाढं विवरणसरणेष्वकुरास्तप्रवेशाम् ॥
भारत्यानन्दतीर्थापर विरुदवहानद्वयब्रह्मसौख्यान् ।
वृद्धान् सिद्धान् प्रबुद्धानपि हृदि सततं भावये
ब्रह्मभूतान् ॥ २ ॥

द्वैतध्वान्तनिकृन्तनाहर्राधपैः शिष्यैर्विशिष्याष्टभि-।
र्विग्रह्याद्वयविग्रहाष्टकमितः श्री माधवाचेर्बुधैः ॥
स्पष्टं यो व्यदधिष्ट शिष्टपरिपत्स्वद्वैतमेवाद्वय-।
ब्रम्हानंदमुनीश्वरं तमनघं वन्दे विरुपाक्षगम् ॥

— बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिका

या शिवाय उपनिषत्समुच्चयदीपिकेच्या शेवटीं सुद्धा या शंकरानंदाचा शेरा आढळतो तो असा.— 'श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य आनन्दात्म-पूज्यपादशिष्य' यावचनावरूनहि आनंदात्म उर्फ भारतीतीर्थ शंकरानंदाचे गुरुदेव होते, हें स्पष्ट होतें

हे भारतीतीर्थ शृंगेरीपीठस्थ असतांना विद्यातीर्थाप्रमाणेच विजयनगर राज्याला त्यांनी हि सर्व तऱ्हेनें मदत दिली अडीअडचणीच्या प्रसंगीं आर्थिक मदतहि दिली व प्रसगविशेषीं पीठाचें पाठबळहि उभें केलें. राजकारणाचे महत्वाचे व गुंतगुतीचे प्रश्न उपस्थित झाल्यावेळीं माधवाचार्यांना योग्य सल्ला देऊन, मार्गदर्शनहि ते करीत असत थोडक्यांत म्हणजे शृंगेरी पीठाचा तेजस्वी धर्मदंड विजयनगरच्या पाठीस अहोरात्र जागृत राहून पाठराखण करीत होता.

विद्यातीर्थांचे व भारतीतीर्थांचे वेळोवेळीं झालेले उपकार स्मरून हरिहर राजानें आपल्या वधुममनेत इ स. १३४५ साली शृंगेरीस जाऊन तत्कालीन पीठस्थ स्वामीचे भक्तिपूर्वक दर्शन घेऊन पीठाला मोठी जहागीर इनाम घालून दिली. या गुरुदेवांच्या योग्य मार्गदर्शनामुळें माधवाचार्यांना विजयनगरचें राजकारण प्रभावी व यशस्वी करून दाखविण्याचें भाग्य व श्रेय लाभलें, असें म्हटल्यास त्यांत गैर कांहीच नाहीं.

माधवाचार्यांनी या गुरुदेवाचा आपल्या ग्रंथांत गौरवपूर्ण केलेला उल्लेख पहावयास मिळतो. कालनिर्णय ग्रंथाच्या उपोद्घातांत त्यांना उद्देशून हा पुढील श्लोक घालण्यांत आला आहे.

'लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्री भारतीतीर्थतो।
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकंठमव्याहतम्॥

— पराशरमाधव

या श्लोकांत त्यांनी श्रीविद्यातीर्थ व भारतीतीर्थ या दोन्ही गुरूंचा व त्याबरोबरच श्रीकंठनाथ या गुरुचाहि उल्लेख केलेला आहे या वरून भारतीतीर्थ हे विद्यारण्य पराशरमाधव हा ग्रंथ लिहिण्याच्यावेळीं विद्यातीर्थांप्रमाणेच त्यांच्या गुरुस्थानीं होते, असे ध्वनित होते. त्याप्रमाणे हें पुढील वचनहि मननीय आहे

'सर्वेषां तु प्रथमसुखदं भारतीतीर्थमाहुः।
तद्भावान् मे विमलमनसो निर्णये शक्तिरस्ति॥

या वचनांत भारतीतीर्थ आपले गुरु असल्याचा निर्वाळा स्पष्ट प्रतीत होतो

या भारतीतीर्थांनी 'वाक्यसुधा' व 'वैयासिक न्यायमाला', हे दोन महत्वाचे ग्रंथ लिहिले असून, त्यापैकीं 'वैयासिक न्यायमाला' या ग्रंथांत ब्रम्हसूत्रावर सुंदर विवेचन करण्यांत आले आहे. पुढें माधवाचार्यांना संन्यासदीक्षा देणारे हे भारतीतीर्थच असून, आश्रमांतर केल्यावर त्याना 'विद्यारण्य' हें नांव देणारे हे भारतीतीर्थच होत माधवाचार्यांनी बुक्क भूपाल कैलासवासी झाल्यावर इ स १३७६-७७ साली संन्यास दीक्षा घेतली. हे भारतीतीर्थ सरस्वती इ स १३८० साली ब्रम्हीभूत झाले आणि त्यांच्या पश्चात् शृंगेरीची गादी या विद्यारण्यांनाच मिळाली. असो

श्रीकंठनाथ

या नंतर माधव-सायणांचे तिसरे गुरुदेव म्हणजे श्रीकंठनाथ हे होत हे कांचीपुरचे राहणारे असून, शैवमताचे ते कट्टर अनुयायी व अभिमानी

प्रचारक होते. शैवपंथाचे ते मोठे नामांकित पंडित व तसेच त्याचे मर्मज्ञ रसिकहि होते. ते कोठें जन्मले, कोणत्या कुळांत जन्मले, कोठे शिकले, या विषयीं फारशी माहिती उपलब्ध झालेली नाहीं तथापि कांचीपुरांत ते वेदशास्त्रादिकाचे जाडे पंडित व तत्वज्ञानाचे महिमाशाली आचार्य म्हणून त्यांचा विद्वन्मंडळांत मोठा लौकिक होता ते अद्वैतपंथाचे कट्टे पुरस्कर्ते असून, विद्यातीर्थ, भारतीतीर्थ, वेदांतदेशिक, अक्षोभ्यतीर्थ यांचे समकालीन होते. पुढे त्यांनी उदयगिरीच्या संगमनरेशाचे शैवमताचे परम रहस्य उपदेश करणारे गुरुदेव होण्याचा अपूर्व मान मिळविला असून, त्याबद्दल त्यांच्या बोधामृताने परम संतुष्ट होऊन त्याबद्दल त्या नरेशाने कृतज्ञबुद्धीने त्यांचे नांव संस्मरणीय करण्यासाठीं 'बिट्रगुंट' या गांवाचे नांव बदलून 'श्रीकंठपुर' असें ठेऊन, तो गांव आपल्या बापाच्या पारलौकिक कल्याणार्थ बहुश्रुत विद्वान ब्राम्हणांस दान देऊन त्याचें दानपत्र करून दिलें, असें खालील शासनपत्रावरून दिसून येतें तेथील शैवट्चा मजकूर हा असा आहेः -

'शाकाब्दे नागशैलद्युमणिपरिमिते दुर्मुखाब्दे तृतीये।
मासि श्रीसगन्मेंद्रो गुरुहितनिरतस्संगमे चन्द्रभान्वोः ॥

प्रादात्प्रत्यद्रकाले निजपितुरमरत्त्वाप्तये विट्रगुंट।
ग्रामं त्रिंशन्मिताम्यः श्रुतिपथनिरताभ्यो महीदेवताभ्यः ॥

विट्रगुंटमितीह प्रथितापरनामशालिनस्तस्य।
प्रकटयति स्म यमिन्द्रप्रायः श्रीकंठपुरमि त्याम् ॥

— (एपि इंडिका, खंड ३, पृष्ठ २९)

हे श्रीकंठनाथ गुरुदेव माधव, सायण व भोगनाथ या तिघांचेहि विद्यागुरु होते, असा पुरावा सांपडतो माधवाचे ते गुरुदेव होते यावद्दल खालील वचनांत आधार सांपडतो. तो असाः —

'लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थितो ।
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकंठमव्याहतम् ॥

—पराशर-माधव

त्याचप्रमाणे ते सायणांचेहि गुरु होते ही गोष्ट या पुढील वचनावरून अभिव्यक्त होते ते वचन हें असें: —

'स्वामी संगभूपति कर श्रीकंठनाथो गुरु- ।
भारिद्वाजकुलेश सायण गुणैस्त्वत्तस्त्वमेवाधिकः ॥

— एपि. इंडिका, खंड ३, नं ११९, पृष्ठ ११८

सायणांचे धाकटे बंधु भोगनाथ यांच्याहि ते गुरुस्थानीं होते, याची साक्ष पुढील श्लोकावरून पटते. तो श्लोक असा:—

'श्रीकंठश्च गुरुः परोपि गुरवो लोकत्रयेप्यद्भुतम् ।
भक्ताधीन भवांश्च दैवतमहो सर्वेप्यमी देवताः ॥

— अलंकार सुधानिधि

या वरील विवेचनावरून श्रीकंठनाथ हे माधव व सायणांचे गुरुदेव होते, हें उघड आहे.

श्रीशंकरानंद यति

आतां श्री शंकरानंद यति हे सायणमाधवांचे चौथे गुरु होत. यांच्या वडीलांचें नांव मध्यार्जुन बालचंद्र याज्ञिक हें असून, शंकरानंद तीर्थांचें पूर्वाश्रमीचें नांव महेश असें होतें 'श्री मध्यार्जुनबालचंद्रमखिराट् सूनुर्महेशाह्वय ' असें पुण्यश्लोकमंजरींत म्हटलें आहे हे शंकरानंद सुप्रसिद्ध

विद्यातीर्थ यांचे शिष्य असून, त्यांचा प्रारंभीचा इतिहास थोडक्यांत खालील श्लोकांत देण्यांत आला आहे, तो असाः—

'श्रीमध्यार्जुनवालचंद्रमखिराट् सूनुर्महेशाव्हयः।
विद्यातीर्थपदाश्रियस्य समयेष्वद्वैतमुद्योतयन्॥
अध्यास्त प्रतिकामकोटि शरदो द्वात्रिंशतं देहिनाम्।
द्वैतध्वान्तनिवारणो नवमठीनाथो नवशंकरः॥

—पुण्यश्लोकमंजरी

या श्लोकावरून शंकरानंद यतींचें पूर्वाश्रमींचे नांव महेश असून, बापाचे नांव बालचंद्र मखिराट असें होतें, हें उघड होतें. तसेंच त्यांचें जन्मस्थान मध्यार्जुन हें असून ते विद्यातीर्थ सरस्वती जवळ राहून, वेदशास्त्रांचा-विशेषतः वेदांत शास्त्राचा- सखोल अभ्यास त्यांनी केला होता. विद्यातीर्थांचे जे प्रमुख दहा शिष्य होते, त्यांपैकींच हे एक असून, शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचे ते कट्टे पुरस्कर्ते व महोपदेशक होते. विद्यातीर्थ तपश्चर्येसाठीं हिमालयात जावयास निघाले, तेव्हा दहा शिष्यांपैकी हेच त्यांच्याबरोबर जावयास निघाले. व हिमालयात काहीकाल गुरुदेवाजवळ राहून त्यांची सेवासुश्रूषा केल्यावर पुढें गुरुदेवानी त्यांस पुनः कामकोटीस जाण्यास आज्ञा दिली. त्याप्रमाणे पुनः कांचीपुरास येऊन तेथील कामकोटी पीठावर आरोहण करून शांकर मताचा देशभर प्रसार करण्याचा सपाटून प्रचार चालविला ते कट्टर अद्वैत पथाचे एकनिष्ठ अभिमानी व उपासक असून, त्यावेळी भरांत असलेल्या माध्वसांप्रदायाच्या प्रगतीस मोठ्या कटाक्षानें रोखून धरून, अद्वेतमताची जनमनावर ठसठसीत छाप बसविण्यांत त्यानी अपूर्व यश मिळविलें. त्यावेळीं शृंगेरीपीठाचें वर्चस्व अगदी ओहटीस लागलें असून, त्या मठाचा लौकिक जेमतेमच टिकून राहिला होता. शृंगेरीपेक्षा या कामकोटी पीठाचें प्राबल्य व लौकिक फार मोठा असून, त्यावेळीं तेथें विद्यातीर्थ, भारतीतीर्थ, शंकरानंदतीर्थ हे व यांसारखे जाडे अष्टपैलू विद्वान पंडित त्यापीठाचे भूषणभूत होऊन

अद्वैतपंथाचे आधारस्तंभ होऊन राहिले होते. या शंकरानंद सरस्वतींनी विद्यातीर्थांच्या आदेशाप्रमाणे अद्वैत मत प्रसारार्थ पुण्यगिरि, शिवगंगा, अवनी, संकेश्वर, कोल्हापूर हंपीविरूपाक्ष इत्यादि आठ मठांची स्थापना करून नवव्या म्हणजे कामकोटि मठाचे ते पीठस्थ आचार्यदेव होते. म्हणून त्यांना 'नवमठीनाथ' या बिरुदावलीनें लोक संबोधित असत.

हे शंकरानंद माधवाचार्यांचे गुरुदेव होते, हें पंचदशी ग्रंथाच्या प्रारंभीच्या श्लोकावरून स्पष्ट होते. तो श्लोक हा:—

'नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादाम्बुजन्मने ।
सविलासमहामोहग्राहग्रासैक कर्मणे ॥
तत्पादाम्बुरुहद्वन्द्वसेवानिर्मलचेतसाम् ।
सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ॥

—पंचदशी श्लो. १ व २

त्याचप्रमाणें नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्भाष्याच्या शेवटीं 'श्रीशंकरानंद-शिष्य विद्यारण्यरचितम्' असा शेरा आहे. आणि विवरणप्रमेयसंग्रहांत 'श्री शंकरानंदपदं हृदब्जे विभ्राजते तद्यतयो विशंति' असें म्हणून त्या गुरुदेवाच्या ठिकाणीं आपला पूज्यभाव व्यक्त केला आहे.

या शंकरानंदांचा मुख्य आवडीचा विषय म्हणजे वेदांत हा होय. उपनिषद्ग्रंथाचा त्यांचा व्यासंग मोठा दांडगा असून, त्यां ग्रंथावर 'दीपिका' नांवाची लिहिलेली टीका प्रसिद्ध आहे. 'ईशावास्य, तैत्तिरीय, केन, मुंडक, श्वेताश्वतर, बृहदारण्यक, इत्यादि ग्रंथावर लिहिलेली त्यांची टीका लोकविश्रुत आहे. त्यांतल्या त्यांत त्यांचा सर्वोत्तम व सर्वश्रेष्ठ असा महाग्रंथ म्हणजे 'आत्मपुराण' हा असून, तें पुराण सर्वोपनिषदांचें सार म्हटलें तरी चालेल. त्याचा मराठी अनुवाद पुण्याचे के. विष्णुशास्त्री बापट यांनी केला आहे. असो.

अशा तत्त्वज्ञान व आत्मज्ञान पारंगत ज्ञानदेवापाशीं सायण-माधव यांनी वेद-वेदांतशास्त्राचा अभ्यास केला होता.

प्रकरण ३ रें

सायणकालीन भारत

सायण-माधवाचार्यांचें महत्त्व समजण्यासाठीं आतां पुढें जावयाच्या-आधीं सायणमाधवकालीन भारताची-विशेषतः दक्षिण भारताची-एकदर राजकीय परिस्थिति कशी होती, याचा थोडासा कानोसा घेतल्यास तें अप्रस्तुत होणार नाहीं. कारण त्यापासून वरील बंधुद्वयांनी केलेली भारताची अविस्मरणीय अशी अमौल्य सेवा व धार्मिक वाङ्मयांत घातलेली आश्चर्यकारक अशी प्रचंड भर, यांची वाचकांस यथार्थ कल्पना येण्यास बहुमोल मदत होईल म्हणून या प्रकरणांत उडत उडत तत्कालीन हिंदुस्थानच्या राजकीय उलटालीचें व खळबळीचें यथार्थ चित्र थोडक्यात रंगून दाखवितो.

इ स १००० च्या पूर्वी हिंदुस्थानला परशत्रूंचे वारें फारसें बाधलें नव्हते त्यावेळीं हिमालय-हिंदुकुशापासून तो थेट रामेश्वर-कन्याकुमारीपर्यंत सर्वभरतखंडभर एक जात लहान थोर हिंदुराजांचें जाळें सर्वत्र पसरून राहिलें असून, हिंदुधर्माला पूर्णेंदूची दिव्य कळा विलसत होती. तो काळ भारताला मोठा सुखशांतीचा असा गेला

पुढें हा मनु पालटला वैभवशाली भारतराष्ट्राचें ग्रह बदलत चालले व राजलक्ष्मीवर अशुभ ग्रहणाची अवकळा पसरत चालली. इ. स. १००१ मध्यें महमद गझनी नांवाच्या या इस्लामी कडव्या धटिंगणानें वायव्येकडून प्रथम पंजाबवर झडप घालून, तेथील जयपाल राजाला पजांत पकडून, त्याच्या कडून जबर खंडणी वसूल करून व राज्यांतील प्रमुख शहरें लुटून अगणित संपत्ति बरोबर नेली

पण येवढ्यानें त्याची तहान भागली नाहीं पुनः लवकरच दुसरी तयारी करून सिंध प्रांतावर धाड घातली. आणि तो प्रांत जिंकून घशाखाली

घातला नतर पुढें पजाबच्या अनंगपालावर तलवार उपसून, तो प्रांत काबीज केला हें झाल्यावर पुढें त्याला हिंदुस्तानच्या रक्ताची चटक लागून, इ स १०१९ मध्यें पुनः त्याची सवारी हिंदुस्तानावर आदळून, लूटमार करीत करीत कनोजपर्यंत धडक मारून, मथुरा क्षेत्रांत शिरून, तेथील हिंदूचीं पवित्र मंदिरें लुटून, अपार सपत्ति घशांत ओतली !

त्यानतर त्याची सांगण्यासारखी महत्वाची स्वारी म्हणजे सौराष्ट्रांतील सोरटी सोमनाथ देवळावर घातलेली प्रचड धाड ही होय. याखेपेस *ही स्वारी खैबर घाटातून न होता, मुलतान मधून होऊन, प्रथम अजमीरकडे* वळली तेथें त्याला सोमनाथाच्या सुप्रसिद्ध वैभवसपन्न देवालयाची बातमी *लागली. तेव्हा तिकडे आपला मोर्चा वळवून तो गुजराथेंत शिरला* व तेथील राजाचा पराभव करून, पुढें तेथून सोमनाथपर्यंत धडक मारून, देवळांत *'दीन दीन' करीत त्यांने प्रवेश केला.* व तेथील पुराणप्रसिद्ध सोमनाथाची सुदर व पवित्र मूर्ति फोडून, तेथील अगणित सपत्ति लुटून घेतली. *ही दुर्घटणा इ स. १०२४ सालीं घडून आली !* ही प्रचंड लूट बरोबर घेऊन तो स्वदेशी परत गेला. त्यानंतर मात्र त्याचा उपसर्ग हिंदुस्थानास भोवला नाहीं. तो अखेर इ. स. १०३० सालीं पैगंबरवासी झाला. याच्या कारकीर्दीत फक्त पंजाबप्रात मात्र मुसलमानी पंखाखाली गेला, तो कायमचाच. येथपर्यंत परकीयांचे पाय हिंदुस्थानांत फारसे स्थिर होऊन राहिले नव्हते. फक्त लुटीच्या आशेनें मात्र मधून मधून ज्या कांही टोळधाडी येत, त्या तात्पूर्तिकच असत. पण अद्याप सुलतानशाही येथें पाय रोवून दृढमूल झाली नव्हती.

उत्तर भारताचें पतन — पुढें मात्र हा रंग पालटत चालला. हिंदुस्थानच्या रक्ताची चटक लागून, त्याच्या छातीवर कायमचा पाय देऊन ठाणमाडून बसण्याची इच्छा त्या सवकलेल्या लांडग्याच्या अत करणांत उसळी मारू लागली आणि हे त्याचे डोहाळे पुढें महमद घोरीनें सत्यसृष्टींत रंगरूपास आणून दाखविले. त्यानें हिंदुस्थानावर एकामागून एक अशा अनेक स्वाऱ्या करून, संबंध उत्तर हिंदुस्थानांत नंगा नाच घालून,

सगळा देश खिळखिळीत करून सोडला आणि आम्यांत कायमचें ठाणें ठोकून दिलें!

इ. स. ११७५ सालीं त्यानें प्रथम मुलतानवर स्वारी करून तो सगळा प्रांत हादरून सोडला. त्यानंतर पुढें दहा वर्षांनी म्हणजे इ. स. ११८६ सालीं सिंधप्रांतावर धाड घालून, तोहि प्रांत पचनीं पाडला. नंतर इ. स. ११९२ सालीं दिल्लीवर चाल करून आला. त्यावेळीं तेथें पृथ्वीराज चव्हाण हा राज्य करीत होता. त्याची व महमदची स्थानेश्वर येथें गांठ पडून, तेथें तुम्मळ रणकंदन माजलें. त्या झटापटींत पृथ्वीराजाचा पराभव होऊन त्यात तो ठार मारला गेला! पुढें इ. स. ११९४ सालीं महमूदची नजर कनोजकडे वळली. त्यावेळी तेथें जयचद् राठोड हा राज्यावर होता. महमूदनें कनोजवर चालून जाऊन, तेथील राजास काल्पी येथें गांठलें व तेथें दोघांची चकमक झडून, त्यांत जयचंदाची आहुति पडली! अर्थात् तें राज्य पोरकें होऊन, अखेर सुल्तानाच्या छत्राखालीं गेलें!

हें झाल्यावर पुढे काशी क्षेत्रावर त्याची नजर ठरून, तिकडे त्यानें भरारी मारली. तेथें त्याला म्हणण्यासारखा अडथळा न झाल्यानें क्षेत्रांत शिरून, विश्वेश्वराच्या देवळांत मुसंडी मारून, आंतील विश्वेश्वराची मूर्ति फोडून काढली आणि शहरांत सगळा धुमारूळ घातला. त्यानंतर इ. स. ११९७–११९८ मध्ये गुजराथवर धाड घालून तेथील राणा भीमदेव राजाचा पराभव केला पुढें इ. स. ११९७ मध्यें ग्वाल्हेर व इ. स. १२०२ मध्यें कालिंजर वगैरे प्रांत जिंकून घेतले. त्याच्या एका सरदारानें–महमद-बखत्यारनें–बंगाल, बिहार, अयोध्या प्रांतावर इस्लामी तलवार चालवून, तो सगळा मुलुख पादाक्रांत करून टाकला!

या प्रमाणे इ. स. ११७५ पासून इ. स. १२०२ पर्यंत म्हणजे अवघ्या पावशतकांतच पंजाब, सिंध, दिल्ली, अजमीर, कनोज, काशी, बंगाल, बिहार, अयोध्या, गुजराथ, ग्वाल्हेर, कालिंजर असे प्रांतामागून प्रांत सर करीत जाऊन, तेथें तेथें आपला एक एक मुसलमान सरदार प्रतिनिधि व सुभेदार म्हणून नेमून, हिंदुस्थानांत इस्लामी सत्ता कायमची

दृढमूल करून टेविली !! ही मर्दुमकी महमूद घोरी याचीच होय. पुढे तो इ. स. १२०५ मध्ये लवणाचलातील गक्कर लोकांकडून ठार मारला गेला.

अशा रीतीनें या महमद घोरीनें पांचपंचवीस वर्षांतच साला उत्तर भारत देश पादाक्रांत करून, तेथील हिंदूंचीं राज्ये नष्ट करून, त्यांच्या छातीवर मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित केली. एव्हांपासून मुसलमानांचे पाय हिंदुस्थानांत कायमचे रोवले गेले आतापर्यंत म्हणजे पंजाबचा जयपाल, दिल्लीचा पृथ्वीराज, कनोजचा जयचंद, मेवाडचा समरसिंह, गुजराथचा राणाभीमदेव, बंगालचा लक्ष्मणसेन, असे हे सर्व हिंदुराजे पराभूत होऊन, त्यांच्या वाड्यावर इस्लामी हिरवा झेंडा फडकूं लागला !!

दक्षिण भारतावर धाड'– ही झाली उत्तरेची कथा. आतां दक्षिणेतील कथेस प्रारंभ करूं प्रत्यक्ष या कथेस हात घालण्याच्या पूर्वीं तत्कालीन तेथील राजवटीची थोडक्यांत कल्पना करून दिल्यास, तें कांही अप्रासंगिक होणार नाहीं म्हणून त्या प्रश्नावरहि हळुवार हात फिरवून, मग चरित्र ग्रंथाकडे वळतो. अकराव्या व बाराव्या शतकांत विंध्यपर्वताच्याखालीं दक्षिणेंत समस्त प्रदेशावर प्रथम चालुक्य राजाचें साम्राज्य पसरलेलें होतें. पण पुढें अनेक कारणानें तें हतबल व हतप्रभ होऊन अखेर नष्ट झालें.

त्याच्या नाशानंतर तीन भिन्न भिन्न प्रदेशांत तीन नवीन राजवंशाचा उदय होऊन, तें साम्राज्य तीन राजघराण्यांत वाटलें गेलें उत्तरेकडील भागांत म्हणजे विंध्यपर्वताच्या दक्षिण भागीं यादवांची सत्ता स्थापन होऊन, देवगिरि ही त्यांची राजधानी झाली. हें यादवांचे राज्य नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णानदीपर्यंत पसरलेलें होतें. त्याच्या आग्नेय दिशेला काकतीय राजांचा अम्मल चालून, त्याची राजधानी वारंगळ ही झाली. तिसरा राजवंश होयसळ घराण्याचा असून, त्याचा अम्मल कर्नाटक प्रांतावर असून, द्वारसमुद्र हें त्या राज्याचें मुख्य ठाणें झालें.

अर्थात् ही होयसाळची सत्ता सर्व कर्नाटकावर स्थापित होऊन, त्याची उत्तरेकडील सीमा कृष्णानदीपर्यंत येऊन पोचली होती. चौथा एक महत्वाचा राजवंश अगदी दक्षिणेस कावेरीच्या खालीं आपली सत्ता

गाजवून होता. तो म्हणजे पांड्य होय. त्याचें राज्य दक्षिणेस कन्याकुमारी पर्यंत जाऊन भिडलेलें असून, मदुरा येथें त्याची राजधानी होती. शिवाय चोळ, केरळ, पल्लव, कदंब, आनेगोंदी इत्यादि चिमुकलीं राष्ट्रें तेथें तेथें आपला चिमुकला संसार थाटून होतीं.

याप्रमाणें चालुक्य साम्राज्य नष्ट झाल्यावर दक्षिण भारताची ही अशी राजकीय परिस्थिति होती. उत्तरेस यादव, पूर्वेस व आग्नेय दिशेस काकतीय, मध्यें कृष्णे पासून कावेरीपर्यंत होयसळ आणि अगदी दक्षिणेस म्हणजे कावेरीच्याखालीं पांड्य, याप्रमाणें दक्षिणेची ढोबळ मानानें राजकीय परिस्थिति होती. या सर्वांची सरहद्द कोठें ना कोठें एकमेकांस येऊन भिडल्यामुळें त्यासाठीं एकमेकांत नेहमीं वाद व घर्षण चाललेलें असें. याचा परिणाम असा झाला होता कीं त्यांच्यांत परस्परांत स्नेह, प्रेम व ऐक्य हीं केव्हांच नांदलीं नाहींत.

अशा परिस्थितींत उत्तर हिंदुस्थानावर लुटारू मुसलमानांच्या एका-मागून एक अशा प्रळयांतक धाडी कोसळून तो थोड्याच अवधींत अधाशी इस्लामी मगरीच्या जबड्यांत पूर्ण ओढला गेला. रजपुतांच्या आपापसांतील कलहामुळें व चुरशीमुळें या परशत्रूचें आयतेंच फावून, अखेर परिणाम असा झाला कीं विंध्याचलाच्या उत्तरेकडील सगळा मुलूख यवन सत्तेखालीं जाऊन, तेथं इस्लामी वर्चस्व पूर्णतया स्थापित झालें. पण अजून त्यांची काकदृष्टि विंध्यपर्वताच्या खालीं उतरली नव्हती.

पण ही स्थिति पुढें फार दिवस टिकून राहिली नाहीं. पुढें खिलजी वंशांतील सुलतान दिल्ली तख्तावर आरूढ झाल्यावर त्यांच्यातील महत्त्वा-कांक्षी अल्लाउद्दीन खिलजी याची पापीनजर दक्षिणेकडे वळली. महमूद घोरीनें जें उत्तरेंत केलें, त्याचीच नक्कल या अल्लाउद्दीन खिलजीनें दक्षिणेंत उठवून दाखविलें. दक्षिणेंतील अपार संपत्ति लुटून आणण्याच्या उद्देशानें इ. स. १२९४ सालीं आठ हजार निवडक फौज घेऊन, तो विंध्यपर्वत ओलांडून खालीं दक्षिणेंत उतरला व पहिल्या झपाट्यासरसेंच देवगिरीच्या रामदेव रावावर झडप घालून, त्याला जेरीस आणलें.

या झटापटींत रामदेव राजाचा पराभव होऊन, अखेर खंडणी देण्याचें कबूल करून, पुढील अरिष्टातून त्यानें आपली सुटका करून घेतली. पण पुढें कराराप्रमाणे खंडणी देण्याचें बंद केल्यावरून अल्लाउद्दीननें आपल्या शूर मलिक काफूर सरदारास खंडणी वसूल करण्यास देवगिरिकडे रवाना केलें. इ स. १३०७ मध्यें मलिक काफूरनें मोठें सैन्य घेऊन देवगिरीवर हल्ला चढविला व रामदेवरावास पकडून, दिल्लीकडे पाठवून दिलें. त्यानें पुन खंडणी देण्याचे कबूल करून आपली सुटका करून घेतली

ही दक्षिणेची हवा या मलिक काफूरला वरीच आवडली व मानवली. पुढें दर वर्षी दक्षिणेंत उतरून कोणत्या ना कोणत्या तरी राज्यावर झडप घालून तेथून अपार संपत्ति लुटून नेण्याचा त्यानें सपाटा पाडला. इ. स. १३०७ मध्यें वरंगळच्या राज्यावर चालून, तेथील प्रतापरुद्रदेव राजाचा पराभव करून, त्याचा मुलुख सगळा उध्वस्त करून टाकला. पुढें प्रताप रुद्रदेवानें त्यास खंडणी देण्याचें कबूल करून, आलेलें संकट कसें बसें निवारण करून घेतलें

या विजयानंतर काफूरला अधिकच स्फूर्ति आली. त्यानंतर पुढील वर्षी म्हणजे इ. स १३१० सालीं त्याची सक्रांत होयसाळच्या द्वारसमुद्रावर वळली आणि शेवटीं तेथील वीर बल्लाळचा बीमोड करून, त्यांची राजधानी द्वारसमुद्र काबीज केली तेव्हां होयसळ राजानें त्यास खंडणी देण्याचें मान्य करून, दिल्लीचें मांडलिकत्व पदरात घेतलें.

या सुमारास पांड्य देशाचा राजा मारवर्मन् कुलशेखर हा मृत्यु पावला असून, त्याच्या मागें त्याच्या गादी विषयीं त्याच्या दोन मुला-मध्ये-म्हणजे वीरवर्मन् व जटावर्मन् सुंदर-या दोघांत चुरस लागून, त्यांतील जटावर्मन् सुदर यानें अल्लाउद्दीन खिलजीकडे मदत मागितली. तेव्हां अल्लाउद्दीननें सुंदर पांड्य यास मदत करण्यास मलिक काफूर यास पाठवून दिलें.

सुलतानच्या हुकुमाप्रमाणें मलिक काफूर हा मोठें सैन्य घेऊन दक्षिणेंत निघाला व जटावर्मन् सुंदर पांड्य याचा पक्ष घेऊन, त्याचा प्रतिस्पर्धी

वीरवर्मन् याचा पराभव करून जटावर्मन् सुंदरास त्यानें गादीवर बसविलें. इतकें करूनच काफूर स्वस्थ बसला नाहीं. पुढें तसाच रामेश्वर पर्यंत धडक मारून, तेथें विजयाचें स्मारक म्हणून एक मशीद उभारून, वाटेतील गांवांची लूटमार करून, अपरंपार लूट मिळवून, इस्लामी झेंडा नाचवीत नाचवीत स्वारी परत दिल्लीकडे वळली. याखेपेस त्याला इतकी लूट मिळाली कीं त्या लुटींत ३१२ हत्ती, बारा हजार घोडे, ७६ हजार मण सोनें व पुष्कळ मोत्यांच्या व जडजवाहिऱ्यांच्या पेट्या होत्या !!

पुढें अल्लाउद्दीन खिलजी हा इ. स. १३१६ सालीं वारला. त्याच्या मागें त्याचा तिसरा मुलगा मुबारक हा गादीवर आला. यासुमारास देवगिरीचा रामदेवराव हा वारला असून, त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा हरपालदेव हा गादीवर आला होता. त्यानें आपलें स्वातंत्र्य जाहीर करून, सुलतानास खंडणी पोंचविण्याचें बंद केलें. म्हणून इ. स. १३१८ मध्यें मुबारकनें त्याच्यावर स्वारी करून, त्याचा पुरा मोड केल्यावर, त्यास पकडून त्यास जिवंत सोलून ठार केलें व यादवांचें राज्य कायमचें बुडवून टाकलें !

अर्थात् हा प्रांत आतां बादशहाच्या मुलुखांत सामील करण्यांत येऊन, तेथें एक सुभेदार नेमण्यांत आला. एव्हांपासून देवगिरी प्रांत बादशहाचा दक्षिणेंतला पहिला सुभा होऊन राहिला. पुढें त्या देवगिरीचें दौलताबाद झालें ! अर्थात् तेथें इस्लामी सत्ता आतां कायम होऊन राहिली पुढें इ. स. १३२० मध्यें मुबारक हा वारला. आणि त्याच्याबरोबर खिलजी घराण्याचा शेवट झाला.

४ खिलजी घराण्यानंतर तघलख घराणें दिल्लीपदावर आरूढ झालें. ग्यासुद्दीनचा मुलगा महमद तघलख यानें अल्लाउद्दीनची प्रथा पुढें चालवून, दक्षिणेंत बेदर व वारंगळ यावर स्वारी करून प्रथम बेदर घेतलें. नंतर इ. स. १३२२ मध्यें वरंगळवर चालून जाऊन, तेथील प्रतापदेव रुद्राचा पराभव करून त्यास पकडून दिल्लीस नेलें. अर्थात् हें वरंगळ राज्य खालसा करून, तेथें एक सुभेदार नेमून, त्याच्या करवीं तेथील सत्ता चालू

नंतर इ. स. १३२४ मध्यें मदुरेचा पाडाव करून, तेथें एक मुसलमानी सुभेदार नेमला. पुढें इ. स. १३२७ सालीं श्रीरंगपट्टण काबीज केलें. आणि लगेच द्वारसमुद्रावर झडप घालून तेथील सत्ता संपूर्ण जरी नाहीं तरी अगदी संपुष्टांत आणली. यानंतर इ. स. १३३४ मध्यें आनेगोंदीवर हत्यार उपसून, त्या राज्यावर इस्लामी वरवंटा फिरविला. तेथील हिंदूराजाची सत्ता नष्ट करून, मलीक नभी यास तेथील सुभेदार नेमला. याप्रमाणें दक्षिणेंत देवगिरी, वारंगळ, मदुरा व आनेगोंदी येथें दिल्लीचे चार सुभेदार नेमण्यांत येऊन, विंध्यपर्वतापासून तों तहत दक्षिणसमुद्रापर्यंत दिल्लीची सत्ता चालू झाली !!

याप्रमाणें इ. स. १३०७ पासून इ स. १३३४ पर्यंतच्या दरम्यानच्या कालांत–अर्थात् पंचवीस एक वर्षांत–दक्षिणेतील हिंदूराजसत्ता नष्ट होऊन, तेथें इस्लामी अम्मल सुरूं झाला. याकालांत हिंदूंचीं अनेक शहरें लुटलीं गेलीं, सुंदर देवळें पाडलीं गेलीं, पवित्र मूर्ति फोडल्या गेल्या, असंख्य निरुपद्रवी लोकांची बकऱ्याप्रमाणें कत्तल करण्यांत आली, हिंदुस्त्रियांचें अपहरण करून, त्यांना सक्तीनें जनानखान्यांत कोंडण्यांत आलें ! थोड्क्यांत म्हणजे उत्तरेस काश्मीरपासून दक्षिणेंत रामेश्वरापर्यंत अखिल भरतखंड इस्लामी सत्तेचें चरण्याचें एक सुपीक कुरण बनून, तेथील हिंदूंचे हाल कुत्रासुद्धा खाईनासा झाला !!! यांत अतिशयोक्ति बिलकूल नाहीं. सायण-माधवांच्या काळीं दक्षिण भारताची ही अशी राजकीय परिस्थिति होती.

यासर्व शोककथांचा थोडक्यांत आढावा सांगावयाचा म्हणजे असा सांगता येईल. हिंदूंच्या राजवाड्यांवर विलसणारा सूर्यबिंबांकित राष्ट्रध्वज दखडला जाऊन, तेथें चंद्रबिंबांकित हिरवा ध्वज फडकूं लागला ! हिंदूंचीं सुंदर व पवित्र देवालयें पाडलीं जाऊन, तेथें मशिदी उभारण्यांत आल्या ! हिंदूंच्या धर्मग्रंथांची होळी पेटविण्यांत येऊन, कुराणाची मिरवणूक काढण्यांत आली ! मंगल वेदघोषाला बंदी करण्यांत येऊन, कुराण पठणाला प्रोत्साहन देण्यांत आलें ! रामकृष्णादिकांची जागा अल्लानें पळकावली ! हिंदु पुरोहितांची जागा इमामांनी भूषविली ! देवळांतील मधुरघंटा–

नादाला अर्धचंद्र मिळून, मशीदींतील मिनाऱ्यातून 'अल्ला हो अकबर' असा कर्कश घोष हवेंत निनादूं लागला! हिंदुस्त्रियांची उचलबांगडी करुन, त्यांचें शील जबरीनें भ्रष्ट करून, त्यांना सक्तीनें झनानखान्यांत कोंबण्यांत आलें! असंख्य हिंदूंचे खून निर्दयपणें पाडण्यांत आले! त्यांचीं घरेंदारें लुटून फस्त करण्यांत आलीं! जिकडे तिकडे लूटमार, अत्याचार, अनाचार जाळपोळ, मोडतोड, रडारड, आरडाओरड यांचा एकच सुळसुळाट माजला! तलवारीच्या धारेवर लोकांना बाटविण्याची व इस्लामी दीक्षा सक्तीनें देण्याची सांथ सर्वत्र धुमाकूळ घालू लागली! अशी ही चौदाव्या शतकांतली अखंड भारताची-काश्मीर पासून रामेश्वरपर्यंतची-शोककथा होती! इस्लाम म्हणजे काय प्रकरण आहे, याचें प्रात्यक्षिक, तेव्हांच काय, आजहि पाकिस्थानांत प्रत्यक्षच पहावयास मिळत आहे!! मग त्या करुणा-जनक साक्षात्काराचें अधिक वर्णन करून वाचकांच्या मृदु हृदयाला आणखी अधिक चटके देण्यांत स्वारस्य तरी काय आहे?

प्रकरण ४ थें

यदुकुलोद्भव संगमवंश

'सोमवंश्या यतःश्लाघ्याद्यादवा इति विश्रुताः।
तस्मिन् यदुकुलेश्लाघ्ये सोभूत् श्रीसंगमेश्वरः॥
येन पूर्वविधानेन पालिताः सकलाः प्रजा।

(एपि इ. खंड, नेल्लर नं. १९, पृ. १२१)

मुसलमानांनी दक्षिणेंत असा प्रलय मांडला असतां कर्नाटकांत नवचैतन्य तेजाळूं लागलें. होयसळ राजाच्या दरबारांत संगम नांवाचा एक प्रतापी वीर होता. तो चंद्रवंशी यदुकुलोत्पन्न असून होयसळ राजघराण्याशी त्याचा निकट संबंध होता. म्हणजे दोघेहि चंद्रवंशीय यादव कुलांतले असून, दोघांचा पिढीजाद संबंध प्रेमाचा व विश्वासाचा होता या संगमाच्या बापाचें नांव बुक्क व आईचें नांव मागाम्बिका असें होतें. या बुक्काची नांवापलीकडे माहिती आतांपर्यंत फारशी उपलब्ध झालेली नाहीं.

हा संगम होयसळ नरेशाचा मांडलिक असून, त्याचें राज्य म्हैसूर राज्यांतील पश्चिमेकडील शिमोगा प्रांतांत कलास येथें होतें होयसळच्या दरबारांत हा संगम एक चांगला नावाजलेला प्रतापशाली वीर होता. तो जितका शूर, तितकाच मोठा उदार व धार्मिक होता. तो पराक्रमामध्यें कार्तवीर्यासारखा प्रभावी व धैर्यांत हिमालयासारखा महामेरु असून, त्यानें दक्षिणेंत व उत्तरेंत अनेक पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं होतीं. दक्षिणेकडे चेल, चोल व इतर राजे यांस होयसाळशीं प्रसंग असतां आपल्या प्रखर तरवारीचें पाणी पाजून, त्यांस चांगलें रंजीस आणलें होतें आणि तंजावर व श्रीरंगपट्टण यांचा कबजा घेतला होता. तो रामेश्वराच्या यात्रेस गेला, त्यावेळीं

स्थानें तेथे पुष्कळच दानधर्म केला. आपल्या राज्यांतील प्रजेस प्रेमानें व धर्मानें वागवून तिला सुखी व संतुष्ट राखलें होतें. त्याचा उल्लेख शिला-लेखांत केलेला अनेक ठिकाणीं आढळतो. वर मथळ्यावर दिलेला श्लोक नेल्लूर दानपत्रांतला आहे. या संगमाच्या वेळीं मुसलमानाची झळ इतरत्रा प्रमाणें होयसाळ राज्यास फारशी बाधली नव्हती. त्यास संगम, संगमेश, संगमेंद्र व संगमनृपेंद्र अशीं अनेक नांवें होतीं.

या संगमाची बायको शारदा नांवाची असून, तिला मारांबिका, गौरांबिका आणि कामाक्षी अशी आणखी दुसरीं नांवेंहि होतीं. नेल्लूरच्या दानपत्रांत तिला मानाम्बिका असें म्हटलें आहे. तिच्या पोटीं पांच पुत्र जन्मास आले. पहिला हरिहरप्प, दुसरा कम्प, तिसरा बुक्क, चौथा मारप्प व पांचवा मुद्दप्प अशीं त्यांचीं नांवें असून, ते सर्व शूर व पराक्रमी होते. हा मजकूर पुढील श्लोकांत आढळतो, तो असाः—

'तस्मादुद्भवन् पञ्च तनयाः शौर्यशालिनः।
कल्पावनिरूहाः पूर्वं कलशाम्बुनिधेरिव ॥
आदौ हरिहरः क्ष्माभृदथ कम्प-महिपतिः।
ततो बुक्कमहिपाल· पश्चान्मारपमुद्दपौ ॥

(एपि. इं खं ३, पृ, ३५)

या संगमवंशाची विशेष व विस्तृत अशी माहिती एपिग्राफिया कर्नाटिका खंड १०, बागेपल्ली ७० मध्ये देण्यांत आली आहे. ती वाचकांचे मन या विषयांत अधिक प्रकाशित करण्यासाठीं म्हणून येथें खालीं उद्धृत करीत आहे. ती माहिती पुढील प्रमाणें आहे.

'चतुःसमुद्राधिपतेस्सुतोभूत् ततश्चतुःषष्टि-कला-प्रवीणः।
नाम्ना यदुःकोपि नराधिपेन्द्रो धाम्ना प्रयातीत-भुज-
प्रतापः ॥ ११ ॥

तद्वंश-मुक्तामणयो बभूवुश्चतुर्विंगैस्सहिता महीपाः।
यदोः प्रतापहिमभानुनास्ता प्रतिपदारश्मित-चन्द्रिकासीत्
॥ १२ ॥
तेषां कुले कश्चन वुक्क-नामा तेजो-दुरापस्समभून्महीपः।
मागाम्बिका तस्य बभूव राज्ञी मेदिन्यदन्वत्तनयाधिधिन्ना
॥ १३ ॥
तस्याऽभवत् संगमनाम-धेयः सरस्वती-गीत-भुजापदानः।
शौर्ये यमाहुः किल कर्तवीर्यं धैर्ये हिमाद्रिं महसीह
सूर्यम् ॥ १४ ॥
मानाम्बिका तस्य बभूव पत्नी महेश्वरस्येव महीध्रकन्या।
विदर्भपुत्रीव नसलस्य विष्णोर्लक्ष्मीरिवेन्द्रस्य. पुलोमजेव
॥ १५ ॥
तेनोदपाद्यन्त सुता महिष्यां तस्यां प्रशस्याकृतिना नृपेण।
पञ्चाहित-क्ष्मापति-कुंजराणां पञ्चाननाः पञ्च
शराभिरूपाः ॥ १६ ॥
हरिहर-राय-कम्प-धरणीपति-बुक्क मही-
परिवृढ-मार-भूरमण-मुद्द-नृपाः खलु ते।
अनघ गुणेषु तेषु नवखड-महीश्वरताम्
अभजत पूर्वजस्स युधिष्ठिरवन्महसा ॥ १७ ॥
सौयं विजित्याखिल-दिग्विभागान्
सुत्राम-धामांग-कलिंग-पूर्वैः।
उपास्यमानः क्षितिपैश्च सर्वाम्
उर्वीमशात् कुंजरकोणपुर्याम् ॥ १८ ॥
(एपि. क. खंड १०, बागेपल्लि ७०, पृ. २९८)

यावरील वचनांत संगमाची थोडीशी विस्तृत अशी पूर्वाची हकीकत आली आहे. ही हकीकत संस्कृत भाषेत पण कानडी लिपींत आहे. यावरून

संगम हा यदुकुलोद्भव असून, तो कर्नाटकी म्हणवीत होता, याविषयी संशय रहात नाहीं

या संगमाच्या पांचहि पुत्रांत हरिहर हा सर्वांत ज्येष्ठ असून, तो होयसळच्या दरबारांत मोठा प्रतिष्ठावंत सरदार होता. यावेळेला मुसलमानांनी द्वारसमुद्रावर स्वारीकरून, वीर बल्लाळ (तृतीय) याची सत्ता जवळ जवळ संपुष्टांतच आणली होती, तरी त्यांतल्या त्यांत सुदैव हें कीं इतर राज्याप्रमाणें द्वारसमुद्राच्या छातीवर अद्याप मुसलमानी सुभेदार लादला नव्हता. वीरबल्लाळाची सत्ता कशीबशी तरी जीव धरून होती. पण केव्हां कसा प्रसंग येईल, याचा मात्र नेम नव्हता.

पुढें लवकरच एक भयसूचक व चिंताजनक बातमी आली. इ. स. १३३४ सालची गोष्ट ही बातमी आणणारा वारंगळ येथील प्रतापरुद्रदेव याचा मुलगा कृष्णनाइक हा होय तो राज्यभ्रष्ट झाल्यावर वारंगळ नजीकच अज्ञातवासात रहात होता त्याचें लक्ष वारंगळ येथील मुसलमानांनी चालविलेल्या गुप्त खलबताकडे पूर्ण लागलेलें होतें त्याचे कांही गुप्तहेर त्यास तेथील गुप्तकारस्थानाची माहिती चोरून कळवीत असत. याप्रमाणें संगमवंशाची व द्वारसमुद्राची ही अशी थोडक्यांत हकीकत आहे.

प्रकरण ५ वें

महामंडलेश्वर हरियप्प वडेयर

प्रतापरुद्रदेवाचा मुलगा कृष्ण नाइक यानें वारंगळ येथें चाललेल्या मुसलमानांच्या गुप्त खलबताची व कारस्थानाची भूयसूचक बातमी द्वार समुद्रांत येऊन प्रकट करतांच वीरबल्लाळाच्या छातींत धस्स झालें! त्याला वाटलें हें गडांतर आपणावरच मागेपुढें कोसळणार आहे! कारण तोच तेवढा एक दक्षिणेत त्यांतल्या त्यांत स्वतंत्र राजा म्हणवीत होता. तेथें मुसलमानांचा प्रवेश अजून झाला नव्हता. मांडलिकच खरा पण एका दृष्टीनें तो स्वतंत्रहि होता. न जाणो त्यावरहि घाला आला तर! इतर हिंदूराजांचें तर नांवच नव्हतें! सगळा मुलुख इस्लामी सत्तेनें ग्रासलेला! सर्वराजे काय असतील नसतील तेवढे इस्लामी सत्तेच्या दावणींत अखड गोवलेले! मग त्यांच्या मदतीची आशा कसची!

वीर बल्लाळ आतां खडबडून जागा झाला आणि आपल्या राज्याचा कडेकोट बंदोबस्त करण्याच्या तयारीस लागला. संगमनरेशाचे पांचहि पुत्र त्यावेळीं द्वारसमुद्रांतच असून, त्या पैकीं सर्वांत वडील जो हरिहरराय तो नुकतांच तेथें एका अधिकारपदावर होता. व त्याची योग्यता व लौकिक तो वीरबल्लाळ चांगला जाणून होता. त्याला आतां महामंडलेश्वर करून त्याची त्याने उत्तरेकडे नेमणूक केली आणि ती फार शहाणपणाची व मुत्सद्दीगिरीची गोष्ट झाली. कारण हरिहराचा मागचा इतिहास लक्षांत घेतां, त्या योजनेंत पुष्कळ अर्थ भरला होता, असेंच कोणीहि म्हणेल ही गोष्ट ध्यानांत येण्यास त्याचा मागचा थोडासा इतिहास समजणें इष्ट वाटल्यावरून, त्याचा आम्ही येथें धांवता उल्लेख करतो

हा हरिहर पूर्वी वारंगळ येथें काकतीय राजाच्या पदरीं मोठ्या अधिकारावर होता त्याच्या बरोबरच त्याचा मधला भाऊ बुक्क हाहि एक

अधिकारी होता. त्यावेळीं ते तेथें हुक्क (म्हणजे हरिहर) व बुक्क या नांवानें ओळखले जात होते. त्यामुळें त्या राज्यातील सर्व माहिती हरिहरास पूर्ण अवगत होती. पुढे तें राज्य इ स १३२३ सालीं खालसा होऊन बादशहाच्या सत्तेखालीं गेल्यावर तो तेथून निसटून बाहेर पडला. व पुढें लवकरच आनेगोंदी येथें आल्यावर तेथील जंबुकेश्वर राजानें त्याची कर्तबगारी पाहून, त्यास आपल्या दिवाणगिरीवर नेमून घेतलें. यामुळें तेथील भागातील माहितीहि त्यास लहान सहा मिळाली होती. याचा उपयोग पुढें त्यास बराच झाला

आनेगोंदीचें राज्यहि इ. स. १३३४ मध्यें खालसा झाल्यावर पुढें तो आपल्या घरीं म्हणजे होयसळ राज्यांत आला. तेथें आल्यावर वीर बल्लाळानें त्यास आपल्या पदरीं घेऊन मोठ्या हुद्यावर नेमून घेतलें आणि त्याची आतां मागच्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें महामंडलेश्वरच्या जागेवर नेमणूक करून, उत्तरेकडचा प्रांत सांभाळण्याची जबाबदारी त्याच्यावर सोपविली. अशी ही हरिहराची थोडक्यांत मागील कथा आहे.

हरिहराला मुसलमानाच्या डावपेंचाची वारंगळ येथें असतांना अंधुकशी कल्पना आली होती. तिचा आतां त्याला फार उपयोग झाला. त्याची महामंडलेश्वरच्या जागीं नेमणूक होऊन, उत्तरभाग रक्षणाची जबाबदारी अंगावर पडतांच पुढें दिवस न घालवितां तावडतोब तो आपल्या जागेवर रुजु होण्यास निघाला. वाटेंत आनेगोंदीकडे वळून तेथें जाऊन पाहण्याचें मनांत आल्यावरून तो तिकडे वळला. व तेथें गेल्यावर त्यास काय दिसलें व त्यानें काय पाहिलें?

ती पूर्वीची आनेगोंदी आतां त्यास दिसली काय? ती तशी होती काय? सर्वच रंग पालटलेला! स्वर्गाचें स्मशान, सोन्याची माती, अमृताचें विष झालेलें! जेथें पूर्वी इहलोकांतील स्वर्ग होता, आतां तेथें भकास स्मशान पसरून होतें! गांव सगळा ओस पडला होता! जावें तिकडे व पहावें तेथें पडझड, जाळपोळ व मोडतोड! याशिवाय त्याला तेथें कांहीच दिसलें नाहीं!! जिकडे तिकडे शुकशुकाटच शुकशुकाट! घरें पडलेलीं,

मंदिरें मोडलेलीं, मूर्ती फोडलेल्या, रस्ते ओस पडलेले, बाजारपेठा उघड्या झालेल्या, जावें तेथें दु:खाचे उद्गार व निराशेचे सुस्कार !! सर्व वातावरण दुःख, दैन्य, निराशा, चिंता व घबराट यांनी अगदी दाटून गेलें होतें !!

त्याचप्रमाणें राजा जंबुकेश्वराचा शोकजनक अंत ! राजस्त्रियांची अग्निकुंडांत आहुति ! राजपुत्रांना सक्तीनें दिलेली इस्लामी दीक्षा ! व राजधानींत रोज चाललेले अनन्वित अत्याचार व भ्रष्टाचार !! काळजाला झोंबणारें हें सर्व शोचनीय व उद्वेगजनक दृश्य पाहून, त्याचें अंतःकरण कळवळलें, तळमळलें, तडफडलें व जळजळलें !! पण करणार काय ? एक आनेगोंदीच कशाला, त्यावेळीं आखा दक्षिण भारत असाच हळहळत व विव्हळत पडला होता !!!

हरिहरानें हें सर्व पाहिलें व झालेलें दुःख व आलेला संताप मुकाट्यानें गिळला. देशावर आलेल्या संकटांतून व कोसळलेल्या विपत्तीतून बिचाऱ्या गरीब व निरपराध हिंदूंची सुटका करणें हें त्याच्या हातांत आतां थोडकेंच होतें ! भारतावर परमेश्वरच कोपला होता कीं काय, कोण जाणें ! लाखो लोक दुःखांत व विरहांत तळमळत व विव्हळत असतां, त्यांची मुक्तता व उद्धार करणारा साऱ्या भरतखंडांत एकहि हिंदू वीर निपजूं नये, हा केवढा दैवदुर्विलास ! बिचारा हरिहर मनांत फार शरमला ! पण उपाय नसल्यामुळें निरुपाय होऊन, आलेल्या वाटेनें परत फिरला !

तथापि आनेगोंदीचें तें हृदयद्रावक दृश्य पाहून त्याला सहस्र विंचवाच्या वेदना झाल्या ! या आलेल्या संकटांतून सुरक्षित मार्ग कसा काढावा व कोण आपणास तो दाखवून देईल, या विचारांत त्याचें मन आतां गुटमळूं लागलें. दिवस मोठे नाजूक ! एकांतांत बसून मनमोकळेपणानें दुसऱ्याशी धड बोलण्याची सुद्धा चोरी ! कोणीतरी ऐकलें तर ! केवढा कठीण प्रसंग ! जिवावरच बेतायचें ! तसा विश्वासूक माणूस त्यास दिसेना व योग्य उपाय सुचेना ! तो मोठ्या विवचनेंत पडला ! मुसलमानांचा दरारा इतका जबरदस्त होता कीं कोणाची बाहेर म बोलण्याची छाती नव्हती ! फट् म्हणतां ब्रह्महत्या ! मुसलमानांचा त्यांना इतका धाक बसला होता. आखा मुलुख घाबरून व भेदरून गर्भगळित झाला होता ! असो.

प्रकरण ६ वें

दिव्य चमत्कार

तुंगभद्रां नदीं तीर्त्वा दक्षिणे द्विविभागके।
विपिने तु परिश्रान्तं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगं पुनः॥
शशस्य ग्रहणार्थाय भटाः श्वानचयं तत.।
अमुचंस्तेष्वेभिग्रस्तौ मृगयानभ्यदुद्रुवन्॥
प्रपलाय्य गताः श्वानाः स मृगोऽन्तर्दधे पुन.।
तदाश्चर्यं मन्यमाना मृगयाजीविनो भटाः॥

—विद्यारण्यकृत–कालज्ञान

(Further Sources of Vijayanagar History P. 16)

हरिहरास एक मोठा नाद होता तो म्हणजे शिकारीचा. तुंगभद्रेच्या पलीकडे दक्षिणेस दाटजंगल पसरलें असून, ती जागा शिकार खेळण्यास मोठ्या सोयीची होती. म्हणून कांही सोबत्यांसह तो आपला नेहमीचा शिकारीचा कुत्रा बरोबर घेऊन, नदी ओलांडून पलीकडे जंगलांत गेला. तेथें गेल्यावर काहीं अंतर पुढे जाऊन सावज शोधीत असतां, त्याला अकस्मात् एक चांगला ससा दिसला पकडण्यासाठीं म्हणून त्यानें त्याच्यावर आपला शिकारी कुत्रा घातला.

यजमानाची आज्ञा होतांच कुत्राहि मोठ्या आवेशानें त्याच्यावर धावून गेला. पण काय चमत्कार! त्या सशानें मोठ्या खुबीनें त्याची झडप चुकवून, पळून न जातां उलट घेऊन त्या कुत्र्याचा कडकडून चावा घेतला! तो इतका कीं, त्या बिचाऱ्याला प्राणांतिक वेदना झाल्या! त्यासरशी तो धावरून ओरडत ओरडत परत मागें फिरला! तें पाहून हरीहराला मोठें आश्चर्य वाटलें! त्यानें पुनः त्याला त्या सशावर जाण्यास सांगितलें.

पण तो कांहीं पुढें पाऊल ठेवण्यास धजेना! धन्याची गोष्ट ऐकण्यास त्याची तयारी दिसेना त्या सशानें त्यास चावून मोठ्या रजीस आणलें होतें. पुढें तो ससा तेथून झुडुपांत जाऊन शिरला.

हरिहराला त्या दिवशीं अरण्यांत घडलेला तो विचित्र व अपूर्व प्रकार पाहून, मोठा अचंबा वाटला वाघाची निधड्या छातीनें शिकार करणारा धीट कुत्रा कोणीकडे आणि कुत्र्याची चाहूल ऐकून झुडुपांत धूम ठोकणारा भ्याड ससा कोणीकडे! याच कुत्र्यानें आपल्या सोबत्यांसह मागें किती तरी वेळां वाघासारख्या हिंस्र प्राण्यांची बेधडक व बेमालूम शिकार केली होती. पण आज पहावें तर तोच जहांबाज कुत्रा क्षुद्र सशाला पाहून पुढें पाऊल ठेवण्यास धजत नाहीं! हा काय चमत्कार! ही काय भुताटकी कीं विधीची विचित्र लीला! आहे तरी काय हें गौडबंगाल! याचें त्याला मोठें कोडें पडलें! कुत्रा सशावर चालून जात नाहीं, याची जेव्हां खात्री पटली, तेव्हां तो मागें वळला.

परत येत असतांना वाटेत त्याला एक दिव्य पुरुष भेटला. नदीच्या कांठानरून तो चालला होता. जवळ आल्यावर हरिहरानें त्यास जरा निरखून पाहिलें केवढी तेज पुंज विभूति ती! कपाळावर शुभ्र भस्माचा आडवा पट्टा ओढलेला, अगभरून शुभ्र वस्त्र पांघरलेलें, पायांत खडाव, असा तो दिव्यपुरुष होता.

त्या महाभागाकडे दृष्टि गेल्यावर हरिहरास काय वाटलें कोणास ठाऊक, चटकन् घोडा थांबवून स्वारी पटकन् खालीं उतरली व त्या महाभागाजवळ येऊन त्यास आदर पूर्वक नमस्कार करून तो बाजूस उभा राहिला हरिहरानें लवून आदरपूर्वक नमस्कार करतांच त्या देवपुरुषानें आपले दोन्ही हात त्याच्या डोक्यावर धरून, त्यास प्रेमानें अभिवादन केलें.

वाचक हो! तो कोण हें तुम्हीं ओळखलें काय? एक तेजस्वी ब्राह्मण! महा तपस्वी असा एक दिव्य पुरुष! विद्यातपानें सूर्याप्रमाणें तळपणारी एक महान् विभूति! एका शूर क्षत्रियाला-मोठ्या थोर पुरुषाला-राज्यलक्ष्मी मिळवून देणारा एक नवीन युगकर्ता थोर महात्मा! कर्नाट-

काच्या-नव्हे भारताच्या-इतिहासांत-मोठी क्रांति घडवून अमर होऊन राहिलेला एक महान् राष्ट्रविधाता ! अष्टपैलू व अष्टावधानी दिव्यविभूति ! श्रीमन्माधवाचार्य ! 'कर्नाटक-सिंहासन-स्थापनाचार्य' या बिरुदावळीनें इतिहासांत चमकणारा-कर्नाटक भाग्यविधाता-अमर कीर्ति-आचार्यदेव !!

त्या महापुरुषाचें सुमंगल दर्शन होतांच हरिहराला पाण्यांत पडलेल्या निराधार माणसाला प्रत्यक्ष देव भेटल्यासारखें झालें ! त्या आचार्यदेवानें स्मित हास्य करून, त्यास अभयसूचक व शुभकारक मंगल आशीर्वाद दिल्यावर त्याची मोठ्या आस्थेने विचारपूस केली. तेव्हां हरिहराने थोडक्यांत आपलें नांवगांव सांगून, शिवाय वर जगलांतील तो घडलेला चमत्कारिक प्रकारहि निवेदन केला. माधवाचार्यांना ती हकीकत मोठी विलक्षण व आश्चर्यकारक वाटली. म्हणून ती जागा प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची त्यांनी इच्छा दर्शविल्यावरून, हरिहराने त्यांस तिकडे नेऊन ती जागा दाखविली.

माधवाचार्यांनी ती जागा पाहिली. नीट इकडे तिकडे न्याहाळून पाहिली. खालीं पाहिलें, वर पाहिलें. आजूबाजूला पाहिलें. एकदां पाहिलें. दोनदां पाहिलें. तीनदां पाहिलें. आणि तेथील सर्व परिस्थिति नीट लक्षांत घेऊन डोळे मिटून क्षणभर विचार करून, मग ते हरिहरास म्हणाले:— हरियप्पा ! ही जागा मोठी पुण्यभू आहे ! आणि तूं मोठा भाग्यशाली आहेस ! या ठिकाणीं तूं आपला वाडा बांध व शहर वसव ! येथें मागें पुढें मोठें साम्राज्य उठून, या स्थानाला अपूर्व मान व महत्व प्राप्त होणार आहे ! तुझा जर माझ्यावर विश्वास असेल, तर विलंब न करतां तात्काळच कार्यास लाग ! येथें विरुपाक्षदेवाच्या मंगल कृपेनें लवकरच सुंदर शहर वसेल ! येथें जो प्रकार घडला, त्यांत एक प्रकारचा दैवी शुभ संदेश असून, देशाच्या भावी उत्कर्षाचें व लोकोद्धाराचें तें सुमंगल चिन्ह आहे !

(A forgotten Empire by Sewell Robert, P. 299–300)

असाच मजकूर थोडा फेरफार होऊन नेल्लूर व कोलार शिलालेखांतहि आढळतो. (एपि. इंडिका खंड ३, नेल्लूर १९ पृ. १२१)

प्रकरण ७ वें

भावी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ

नागेष्वर्के नमितनृपतेश्शालिवाहस्य याते ।
धातोरब्दे शुभसमुचिते मासि वैशाखमासि ॥
शुक्ले पक्षे सुरगुरुयुते सोम्यवारे सुलग्ने ।
सप्तम्यां श्रीविजयनगरीं निर्ममे निर्ममेन्द्र ॥

—गुरुवंश महा काव्य

हंपी शिलालेख

ಆಲಿಸೈ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕದ ಸಾವಿರದ |
ಮೇಲದಿನ್ನೂರೈವತ್ತೆಂಟರಿಂದ ಮುಂದೆ |
ಪೇಳಲೇಂ ಧಾತುಸಂವತ್ಸರದ ವೈಶಾಖ |
ಶುದ್ಧ ಸಪ್ತಮಿ ಸುದಿನದೆ ॥ ೧ ॥
ಲೀಲೆಯಿಂ ಹರಿಹರಗೆ ಪಟ್ಟಮಂ ಕಟ್ಟಲವ |
ನಾಳುವಂ ಹದಿಮೂರು ಪಟ್ಟ ಪರಿಯಂತರಂ |
ಪೇಳಲೇಂ ತನ್ನ ಸಂತತಿ ಗೂಡಿ |
ನೂರೈವತ್ತೈದು ಸಂವತ್ಸರವನು ॥ ೨ ॥

(विरुपाक्ष पंडितकृत बसवपुराण संधि ६२ श्लो १-२)

वरील संस्कृत व खालील कानडी दोन्ही वचनांचा मथितार्थ जवळ जवळ सारखाच आहे वरील प्रसंगाची सत्यता दाखविणारे इतर अनेक आधार आहेत मात्र शृंगेरीमठात सोमवारा ऐवजी रविवार म्हटलें आहे या वरील दोन वचनांवरून आमचा कार्यभाग होत असल्यामुळें इतर वचनांचा पाल्हाळ माजविण्याच्या भरीस पडत नाहीं

त्या पुण्यपुरुषाचें-माधवाचार्यांचें-तें गोड भविष्य ऐकून, हरिहराच्या दग्ध अंतःकरणांत नवचैतन्याची एक मधुर लाट उसळून गेली त्याचें सर्वांग रोमांचित झालें व मन समाधान पावून, आनंदानें प्रफुल्ल फुललें. त्याला रात्रंदिवस जी काळजी डिवचत होती-जो हृद्रोग सतावीत होता-जो ध्यास लागला होता, तो या आचार्यदेवाच्या भविष्यवाणीनें-अमृतवृष्टीनें-शांत झाला व तो हात जोडून त्यांस म्हणाला — आचार्यदेव! आपण मला गुरुस्थानीं आहां! आपण माऊली आहां व मी आपला बाळ आहे! मला आशीर्वाद द्या! मंगल आशीर्वाद द्या! मार्गदर्शन करा! आपण माझे गुरु आहां व मी आपला शिष्य आहे! आपलें वचन मला शिरसा वंद्य आहे! आपण सांगाल तसें करण्यास व वागण्यास मी तयार आहे! गुरुदेवांनी मजवर अनुग्रह करावा! माझ्या देशाचा उद्धार करावा!!

हरियप्पा! आचार्य म्हणालेः— काही चिंता करूं नकोस! विरपाक्ष देव तुझा पाठराखा आहे! आणि भुवनेश्वरी तुला प्रसन्न आहे! माझा तुला पूर्ण मंगल आशीर्वाद आहे! आता विलंब करूं नकोस! कामास लाग! आणि देशाचा उद्धार कर!!

इतकें झाल्यावर ते दोघे तेथून परतले

किती सुंदर प्रदेश! काय रमणीय देखावा! तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडचा पुण्य प्रदेश तो! बोलून चालून रामायणांतला प्रसिद्ध व पवित्र देश! किंष्किंधा प्रदेश! जवळपास शेजारींच हेमकूट व ऋष्यमूक पर्वत! त्याचप्रमाणें मातंगाश्रम व शबरीस्थान! पंपासरोवर व जानकी जलाशय! वृक्षलतादिकांनी गजबजलेली घनदाट वृक्षराजि! इत्यादि निसर्गरमणीय देखाव्यांनी विभूषित झालेला पुण्य प्रदेश तो! श्री रामचंद्रासारख्या पुण्य पुरुषाच्या पादस्पर्शानें पूनीत झालेला पवित्र देश!! महाभगवद्भक्त आंजनेयाची पुण्य जन्मभूमि!!

हरिहरानें दाखविलेली ती जागा सर्व दृष्टीनें योग्य आहे असें अंतर्दृष्टीनें जाणून, तेथें नवीन शहर वसवून, हरिहरानें ती आपली राजधानी करावी, असा सल्ला माधवाचार्यांनी दिला व तो हरिहरास

पसंत पडून त्या प्रमाणें करण्यास त्यानें सम्मति दिली यानंतर ते दोघेहि तेथून निघून पुढील उद्योगास लागले

कर्नाटकभाग्योदयाचा मंगल काल समीप आला! त्याचे उच्च ग्रह सन्मुख झाले! पारतन्त्र्याची काळरात्र ओसरणीस लागली! आणि निराशेचा अंध.कार झुरत चालला! या सर्व गोष्टी माधवाचार्यांच्या पवित्र दर्शनानें घडून आल्या! हरिहरराय हा नदीच्या पलीकडे एक नवीन शहर वसवून तेथें तो राहणार आहे, ही बातमी बाहेर जेव्हां जाहीर झाली, तेव्हां आनेगोंदीतील त्रस्त व ग्रस्त जनतेला संजीवनीचा 'लाभ झाल्याचा आनंद' झाला! तेथील गांजलेले व पीडलेले चांगले चांगले खानदानीचे श्रीमंत लोक, देशोधडीस लागलेले सरदार, जहागिरदार, तसेच उद्योगधंदेवाले व कित्येक बेकार झालेले आसपासचे लोक तेथें आपलीं घरें बांधून येऊन राहण्यास आनंदानें तयार झाले

ही बातमी हां हां म्हणतां सर्व प्रांतभर पसरून, तेथें येऊन राहण्याची लोकांत एकच अहमहमिका सुरु झाली. माधवाचार्य शृंगेरीस जाऊन, भारतीतीर्थांस झालेला प्रकार व हकीकत कळवून त्यांचा आशीर्वाद घेऊन परत आले. व सकल्पित जागीं प्रत्यक्ष हजर राहून, शहराची मन लावून आखणी व मांडणी करण्यांत व त्याला सुंदर व प्रशस्त रूप देण्यांत अहोरात्र गढून गेले

पुढें लवकरच धातुनाम सवत्सर उजाडलें आणि वैशाख मास समीपला. रविवारचा तो दिवस! शुक्लपक्ष आणि सप्तमीची मंगलतीथ! शके १२५८ म्हणजे इ स १३३६ साल! प्रभात होतांच चौघड्याचा सुमधुर ध्वनि हवेंत आलापू लागला! ब्राम्हणाचा पवित्र व प्रासादिक वेद-घोष घुमूं लागला! अग्निनारायणाची प्रतिष्ठा करून, तेथें त्याचें विधिपूर्वक पूजन करण्यात आलें! इतक्यांत सूर्यनारायणाची स्वारी तो मंगलविधि पाहण्यास म्हणून उदयगिरीवरून हळूंच वर डोकावूं लागली!! मुहूर्त जवळ आला आणि महामण्डलेश्वर हरिहररायानें मोठ्या समारंभानें कर्नाटक-भाग्यविधाता श्रीमन्माधवाचार्यांच्या मंगल हस्तें भावी राजधानीचा कोन-

शिलेचा दगड तेथें बसविला आणि भावी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली !! अशी ही विद्यानगर उर्फ विजयनगर स्थापनेची जन्मकथा आहे

हा सर्व इतिहास विद्यारण्यकृत 'कालज्ञान' यांत थोडक्यांत देण्यांत आला आहे, तो वाचकांच्या माहितीसाठी खाली देण्यांत येत आहे तो मजकूर असा:—

'तुंगभद्रानदीतीरे हस्तिकोणाव्हये पुरे।
निवसन्तौ कदाचित्तौ मृगयामनोत्सुकौ ॥
तुंगभद्रां नदीं तीर्त्वा दक्षिणे द्विविभागके।
विपिने तु परिश्रान्तं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगं पुनः।
शशस्य ग्रहणार्थाय भटाः श्वानचयं ततः।
अमुचंस्तेऽप्याभिग्रस्तौ मृगयानभ्यदुद्रुवन् ॥
प्रपलाय्य गताः श्वानाः स मृगोऽन्तर्दधे पुनः।
तदाश्चर्यं मन्यमाना मृगयजीविनो भटाः॥
भूपालयोः समाचख्युः तद्वृत्तान्तं तु तत्र तौ।
विज्ञापयत अर्याय गुरवे विश्रुताय च ॥
विद्यारण्याय मुनये वेदव्यासकृपावते।
तच्छ्रुत्वा वचनं योगी समायातस्तदन्वितः ॥
तां स्थलीं स समीक्ष्याथ राजधानीं महीभुजः।
तद्वंशजानामन्येषां कर्तुमेवोपचक्रमे ॥
धात्रब्दे सितसप्तम्यां वैशाखे मासि भास्करे।
दिक्संख्यायुक्तबाणाद्विचन्द्रयुक्तशकान्विते ॥
रचिता नगरी रम्या पुरुषाकृति शालिनी।

—विद्यारण्य-कालज्ञान.

(Further Sources of Vijayanagar History P. 10)

अर्थात् त्यावेळीं काय काय प्रकार झाले व विधि उरकण्यांत आले, याची हकीकत 'विजयनगर वृत्तांत' या मथळ्या खालीं थोडक्यांत सारांश

स्थाने कानडींत देण्यांत आली असून. ती उद्बोधक असल्यामुळें आम्ही येथें ती जशीच्या तशीच देतो. तो मजकूर कानडींत असा:—

'ತುಂಗಭದ್ರಾ ಪ್ರವಾಹಯುಕ್ತ್ತಿ ಬರುತ್ತಾ ಇವೆಯೊ ಅಲ್ಲಿ ಆನೆಗೊಂದಿ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ವನಬೇಟೆ ಹೋಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಇರುವಂಥಾ ಶಶಕಗಳು ಶ್ವಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಆಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಒರಲಾಗಿ ಇದು ಮಹಾ ಪ್ರಬಲ ಸ್ಥಳ, ಇಲ್ಲಿಯೇ ಪಟ್ಟಣವ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಈ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿ ಪಟ್ಟಣ ಮಾಡಿದ ವಿವರಾ:—

ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆ ೧೨೫೮ ಧಾತು ಸಂ|| ವೈಶಾಖ ಶು|| ೭ ಆದಿತ್ಯ ವಾರ ಮಹಾನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲೂ ವಿಜಯನಗರ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದರು ಭಾರತೀ ಕೃಷ್ಣತೀರ್ಥರು ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯವ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದರು ಇದಕ್ಕೆ ಶಕ ವರುಷ ೧೬೬೩ನೇ ವರುಷದಲ್ಲಿ ಜಕ್ಕಣಾಚಾರಿಯಿಂದಾ ದೇವಾಲಯವ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದರು

ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಶ್ರೀಪಾದರು ಶೃಂಗೆರಿಗೂ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಯಂತ್ರವಂ ಬರೆದು ಹರಿಹರ ಮಹಾರಾಯರಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ವನ್ನು ಮಾಡಿಸಬೇಕಾದರೆ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ತಾವು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತುಕೊಂಡು ರಾಯರಿಂದ ಶೃಂಗೇರಿ ಶ್ರೀಮಠ, ಸತ್ರ, ಧರ್ಮ ಅಗ್ರಹಾರ ಪರಮಹಂಸ ಸತ್ರಕ್ಕೆ ಸಹಾ ತಾವು ಪಡೆದ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ದಲ್ಲಿ ಘಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಘಟ್ಟದ ಕೆಳಗೆ ಸಪಾದಲಕ್ಷ ಸೀಮೆಯನ್ನು ಧಾರಾಗ್ರಾ ಹಿತವಾಗಿ ಸಮರ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಆ ಮೇಲೆ ರಾಯರ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಸಿ ರಾಜ ಚಿನ್ಹ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದು, ಮುತ್ತಿನ ಕಿರೀಟ, ಮುತ್ತಿನ ಗದ್ದಿಗೆ ಸಹಾ ರಾಯರಿಗೆ ಕೊಡಿಸಿ ಆ ರಾಯರು ಈ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಶ್ರೀಪಾದರಿಗೆ ಮುತ್ತಿನ ಚಾವಡಿ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿ ಅನೇಕ ಪೂಜೋಪಚಾರಗಳ ಮಾಡಿತಮ್ಮ ಬಿರುದುಗಳಮುಂತಾಗಿ ಶ್ರೀಪಾ ದಗಳಿಗೆ ನಡೆಯಬೇಕೆಂದು ಮುತ್ತಿನ ಕಿರೀಟ, ಮುತ್ತಿನ ಗದ್ದಿಗೆ, ಸ್ವರ್ಣ ಪಾದುಕ ಮುಂತಾಗಿ ಸಮರ್ಪಿಸಿದಲ್ಲಿ ತಾವು ವ್ಯಾಸರಿಂದ ಪಡೆದ ಘಟಿಕಾ ಸಿದ್ಧಿ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಇವರು ತಾವು ರಚಿಸಿದ ವಿಜಯನಗರ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಣವೃಷ್ಟಿ ಮೂರು ಮುಕ್ಕಾಲ ಘಳಿಗೆ ತರಿಸಿ ಮನೆ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದ

ಸ್ವರ್ಣವು ಆ ಮನೆಯವರಿಗೆ ಸರಿ ಮೇಲಾದ್ದು ರಾಜಭಾಂಡಾರಕ್ಕೆ ತರಿಸಿ ಹಾಕಿಸ್ತರು. ರಾಯರಿಗೆ ಶ್ರೀಮದ್ರಾಜಾಧಿರಾಜ ರಾಜಪರಮೇಶ್ವರ ಅಪ್ರತಿಮ ಪ್ರತಾಪವೀರ ನರಪತಿಯೆಂಬ ಬಿರುದಾಂಕಿತವ ಮಾಡಿ ಶ್ರೀವಿರುಪಾಕ್ಷವೆಂಬ ಮುದ್ರೆ ಉಂಗುರ ಸಹ ದಯಮಾಡಿ ಶೃಂಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಶ್ರೀಶಾರದಾ ಚಂದ್ರಮೌಳೀಶ್ವರ ಸ್ವಾಮಿಯ ಸೇವೆಗೆ ಸತ್ರ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಹ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮರಿಗೆ ಅಗ್ರಹಾರಕ್ಕೆ ಮೂವತ್ತು ಸಾವಿರ ವರಹದ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ಸಹ ನೇಮಿಸ್ತರು. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕ ವರುಷ ೧೨೬೩ನೇ ವಿಕ್ರಮ ಸಂ॥ ದಲ್ಲೂ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಜಕ್ಕಣಾಚಾರಿ ಇವನ ಮಗನಿಂದಾ ಸಹ ಶೃಂಗೇರಿ ಬೆಲೂರು, ಹಳೆಬೀಡು ಈ ಮೂರು ಸ್ಥಳದ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತ್ತು.

—ವಿಜಯನಗರ ವೃತ್ತಾಂತ

(Further Sources of Vijayanagar History P. P. 13–14)

मराठी भावार्थः — तुंगभद्रा नदीच्या काठावर असलेल्या आनेगोंदीच्या रानांत हरिहर हा शिकारीस गेल्यावेळी तेथें ससांनी कुत्र्यांना पिटाळून त्यांचा पाठलाग केला. अर्थात् त्या स्थानाचे महात्म्य मोठें आहे. सबब तेथेंच नगरस्थापना करावी, असें मनांत ठरवून विद्यारण्यांनी त्याच जागीं विजयनगरची स्थापना केली.

त्याप्रसंगाचा तपशील असाः— शालिवाहन शके १२५८ धातुनाम संवत्सर वैशाख शुद्ध सप्तमी, आदित्यवार, मघानक्षत्र, यादिवशीं त्यांनी विजयनगरची स्थापना केली. भारतीकृष्णतीर्थांनी श्री विद्याशंकराची स्थापना करून, तेथें जकणाचार्यांकडून देवालय बांधविलें.

श्री विद्यारण्य श्रीपादांनी शृंगेरी व विजयनगर या दोहोंनाहि एकच यंत्र लिहून, हरिहर महाराजास सिंहासनावर बसविण्याच्या पूर्वी प्रथम आपणच त्या सिंहासनावर बसून, हरिहररायाकडून शृंगेरी येथील श्रीमठ, छत्र, धर्म, अग्रहार व परमहंस सत्र यासर्वांना त्यानें मिळविलेल्या कर्नाटक राज्यांतील घाटाखालील व घाटावरील सपादलक्ष जमीन समर्पण करून

घेतली. नंतर रायास त्यासिंहासनावर बसवून, त्यास पट्टाभिषेक करण्यांत आल्यावर त्याला राजचिन्हें, बिरुदावलि, मोत्याचे किरीट, मोत्याचें राजासन वगैरे अर्पण केलें.

नंतर त्या रायानेंहि श्री विद्यारण्य श्रीपादांना मोत्याच्या आसनावर बसवून, त्यांचे यथाविधि पूजापुनस्कारादि योग्य आतिथ्य करून आपली बिरुदावलि श्रीपादानाहि चालावी म्हणून त्यांनाहि मोत्याचें किरीट, मोत्याचें पीठासन, सुवर्णाच्या पादुका वगैरे अर्पण केलें त्यानंतर विद्यारण्यांनी आपण व्यासाकडून मिळविलेल्या घटिका सिद्धीचा प्रयोग करून, विजयनगरावर पावणे चार घटिका सोन्याचा पाऊस पाडला. तेव्हां तेथें लोकांच्या घरादारावर पडलेलें सोनें त्या त्या घरमालकांस देऊन, इतरत्र पडलेलें सोनें गोळा करवून, ते राजभांडारांत आणून ओतविलें. रायांना 'श्रीमद्राजाधिराज, 'राजपरमेश्वर' 'अप्रतिम प्रताप वीर नरपति' ही बिरुदावलि अर्पण करून', 'विरुपाक्ष' हीं अक्षरें कोरलेली आंगठी नजर केली.

हें झाल्यावर शृंगेरी येथील श्रीविद्याशंकर, व श्रीशारदाचंद्र मौळीश्वर स्वामीच्या सेवेसाठीं व छत्रधर्मासाठीं अग्रहार इनाम करून दिलें. त्याबरोबरच ब्राम्हणांना व अग्रहाराला तीस हजार वराई स्वास्थ्य नेमून दिलें, तेथें शालिवाहन शके १२६३ च्या विक्रम संवत्सरांत श्री विद्याशंकर देवालय निर्माण. जक्कणाचार्य याच्या मुलाकडून शृंगेरी, बेल्लूर व हळेबीडु या तीन स्थळीं देवालयें निर्माण करविण्यांत आलीं.

'विजयनगरवृत्तांत'

(Further Sources of Vijayanagar History P. 13–14)

प्रकरण ८ वें

कर्नाटक-भाग्यविधाता-राजगुरु व महामंत्री

श्रीमन्माधवाचार्य

इन्द्रस्याङ्गिरसो वलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः।
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः॥
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो।
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः।

—पराशरमाधव, उपक्रमणिका ४)

देवराजा इंद्राचा जसा बृहस्पति, शैब्याचा जसा मेधातिथि, युधिष्ठिराचा जसा धौम्य, निमीचा जसा शतानंद, रामाचा जसा अरुन्धतीसहचर वसिष्ठ, तद्वत् हरिहरभूपालाचा माधवाचार्य हा कुलगुरु व महामंत्री होय.

क्षत्रियाचें महत्व व श्रेष्ठत्व युद्धकलेंत हमखास आहे, ही गोष्ट नाकारतां येणार नाहीं. तो हातांत तलवार घेऊन रणांत दंड थोपटून उभा ठाकला म्हणजे कर्दन काळाचें रूप घेऊन मोठा पराक्रम गाजवील, शौर्यानें लढेल, धैर्यानें शत्रूशी टक्कर देईल आणि अखेर आपलें युद्धकौशल्य पणास लावून, शेवटीं विजयश्रीनें विभूषित होऊन परत येईल, यांत तिळमात्र संदेह नाहीं. युद्धकलेंत व पराक्रमांत तो जरी श्रेष्ठ ठरला आणि असला, तरी राजकारण त्याला तितक्याच प्रमाणांत साधेल, असें म्हणणें मात्र जरा धाडसाचें व अतिशयोक्तीचें होईल. राजकारण कसें रंगवावें व मुत्सद्देगिरी कशी लढवावी, या बाबतींत त्याची मति अधु आहे. आणि चाणाक्ष मुत्सद्दीगिरीशिवाय राजकारण रंगत व खुलत नाहीं, हें उघड सांगावयास नकोच.

घेतली. नंतर रायास त्यासिंहासनावर बसवून, त्यास पट्टाभिषेक करण्यांत आल्यावर त्याला राजचिन्हें, बिरुदावलि, मोत्याचे किरीट, मोत्याचें राजासन वगैरे अर्पण केलें.

नंतर त्या रायानेंहि श्री विद्यारण्य श्रीपादाना मोत्याच्या आसनावर बसवून, त्यांचे यथाविधि पूजापुनस्काराद्दि योग्य आतिथ्य करून आपली बिरुदावलि श्रीपादानाहि चालावी म्हणून त्यानाहि मोत्याचें किरीट, मोत्याचें पीठासन,सुवर्णाच्या पादुका वगैरे अर्पण केलें त्यानंतर विद्यारण्यांनी आपण व्यासाकडून मिळविलेल्या घटिका सिद्धीचा प्रयोग करून, विजयनगरावर पावणे चार घटिका सोन्याचा पाऊस पाडला. तेव्हां तेथें लोकांच्या घरादारावर पडलेले सोने त्या त्या घरमालकास देऊन, इतरत्र पडलेलें सोनें गोळा करवून, तें राजभांडारांत आणून ओतविलें. रायांना 'श्रीमद्राजाधिराज, 'राजपरमेश्वर' 'अप्रतिम प्रताप वीर नरपति' ही बिरुदावलि अर्पण करून', 'विरपाक्ष' हीं अक्षरें कोरलेली आंगटी नजर केली.

हें झाल्यावर शृंगेरी येथील श्रीविद्याशंकर, व श्रीशारदाचंद्र मौळीश्वर स्वामीच्या सेवेसाठीं व छत्रधर्मासाठीं अग्रहार इनाम करवून दिलें. त्याबरोबरच ब्राम्हणांना व अग्रहाराला तीस हजार वराई स्वास्थ्य नेमून दिलें. तेथें शालिवाहन शके १२६३ च्या विक्रम संवत्सरांत श्री विद्याशंकर देवालय निर्माण लक्षणाचार्य याच्या मुलाकडून शृंगेरी, बेल्लूर व हळेबीडु या तीन स्थळीं देवालयें निर्माण करविण्यांत आलीं

'विजयनगरवृत्तात'

(Further Sources of Vijayanagar History P 13–14)

प्रकरण ८ वें

कर्नाटक-भाग्यविधाता-राजगुरु व महामंत्री

श्रीमन्माधवाचार्य

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः ।
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो ।
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ।

—पराशरमाधव, उपक्रमणिका ४)

देवराजा इंद्राचा जसा बृहस्पति, शैब्याचा जसा मेधातिथि, युधिष्ठिराचा जसा धौम्य, निमीचा जसा शतानंद, रामाचा जसा अरुन्धतीसहचर वसिष्ठ, तद्वत् हरिहरभूपाळाचा माधवाचार्य हा कुलगुरु व महामंत्री होय.

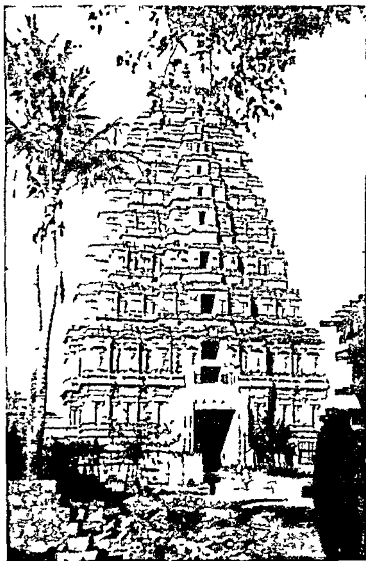
क्षत्रियाचें महत्व व श्रेष्ठत्व युद्धकलेंत हमखास आहे, ही गोष्ट नाकारतां येणार नाहीं तो हातांत तलवार घेऊन रणांत दंड थोपटून उभा ठाकला म्हणजे कर्दन काळाचें रूप घेऊन मोठा पराक्रम गाजवील, शौर्यानें लढेल, धैर्यानें शत्रूशी टक्कर देईल आणि अखेर आपलें युद्धकौशल्य पणास लावून, शेवटीं विजयश्रीनें विभूषित होऊन परत येईल, यांत तिलप्राय संदेह नाहीं. युद्धकलेंत व पराक्रमांत तो जरी श्रेष्ठ ठरला आणि असला, तरी राजकारण त्याला तितक्याच प्रमाणांत साधेल, असें म्हणणें मात्र जरा धाडसाचें व अतिशयोक्तीचें होईल. राजकारण कसें रंगवावें व मुत्सद्देगिरी कशी लढवावी, या बाबतींत त्याची मति अधु आहे. आणि चाणाक्ष मुत्सद्दीगिरीशिवाय राजकारण रंगत व खुलत नाहीं, हें उघड सांगावयास नकोच.

पण तें काम क्षत्रियाचें नसून, ब्राम्हणाचें आहे. राजकारण कसें उठवावें, कसें खुलवावें, कसें रंगवावें आणि मुत्सद्दीगिरी कशी लढवावी नि प्रभावी करावी, हें काम निदान या भारत भूमींत तरी प्राचीन *कालापासून-वेदकालापासून-ब्राम्हणांनीच अत्यंत यशस्वीपणें हाताळलें* आहे, ही गोष्ट इतिहासज्ञांस नव्यानेच सांगावी,' अशांतला कांही भाग नाहीं. मध्ययुगीन इतिहासहि हीच साक्ष देतो. अर्वाचीन इतिहासांत विरोध दिसत नाही.

आणि त्याचा प्रत्यक्ष पुरावाच पाहिजे असल्यास या वीसाव्या शतकांतल्या इतिहासाकडे बारकाईने व नीट चौकसबुद्धीनें ,नजर देऊन पहा. एवढें प्रबल ब्रिटीश राष्ट्र ! त्याला चेंयूज चंबूगवाळें घेऊन मायदेशी परत लावून देण्याच्या चळवळींत प्रारंभापासून शेवटपर्यंत प्रामुख्यानें कोणाचा हात होता व प्रारंभीच्या प्रखर प्रसूतवेदना कोणी सहन केल्या, याची एकंदर मोजदाद केल्यास त्याचें उत्तर काय येईल, हें उघड बोलून दाखविणेची जरूरी नाहीं. तें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट आहे ! हें प्रौढी म्हणून नव्हे, तर इतिहास म्हणून सांगितलें, तर त्यांत चूक ती काय झालीं ? असो.

आतां आपण विजयनगरकडे वळूं तेथें राजगुरु माधवाचार्यांनी राजकारण कसें उठविलें व कसें रंगविलें आणि त्याची परिणति पुढें अल्पच-काळांत साम्राज्यांत कशी झाली, हें पाहणें मनोरंजक असल्यामुळें तें आतां आस्ते आस्ते सांगत जातो. विजयनगरचे ते पहिले महाप्रधान होत, हें प्रथमच सांगून टाकणें बरें. काय असेल तें असो, हरिहराचा या माधवा-चार्यावर इतका विश्वास, इतकी निष्ठा, इतकी भक्ति बसली होती कीं, त्यांना विचारल्याशिवाय तो इकडली काडी इकडे करीत नसे ! कांही जरी करावयाचें झालें तरी त्यांना तें विचारूनच तो करी. त्या दोघांची प्रथम भेट झाली, तेव्हांपासूनचा त्यांचा हा क्रम चालू होता. जणु वसिष्ठ-रामाचा अवतारच !

माधवाचार्यांचेंहि हरिहरावर तितकेंच प्रेम नि तितकाच लळा होता. त्यांचा संबंध आईमुलासारखा होता, इतकें सांगितलें म्हणजे अधिक

विरुपाक्ष मंदिर- विजयनगर (हंपी)

सांगण्याची जरूरी नाहीं हिंदु धर्मांत ब्राम्हण-क्षत्रियांचा संबंध म्हणजे तो मायलेकांचा संबंध! 'ब्रम्हणो हि क्षत्रं जायते' असें योगीश्वर याज्ञवल्क्यांनी शतपर्थांत म्हटलें असून, त्याचा भावार्थ असा कीं तेजस्वी ब्राम्हण हा शूर व पराक्रमी क्षत्रिय निर्माण करतो म्हणून ब्राम्हण हा क्षत्रियाच्या मातृस्थानीं असून,तेजस्वी क्षत्रियवीर निर्माण करण्याची ती तेजस्वी मायकूस आहे! आणि जी माता आहे, ती गुरुस्थानीं आहे म्हणून 'न मातुःसमो गुरुः' असें म्हटलें असून,त्या दृष्टीने ब्राम्हण हा क्षत्रियाचा मातृस्थानभूत गुरु आहे. अशी ही परंपरा भारतांत उदंड व अखंड चालत आली आहे. हा इतिहासाचा दाखला कोणालाहि खोडून काढता येणे शक्य नाहीं! असो.

विजयनगरची स्थापना झाली व हरिहर तेथील भूपाल झाला आतां पुढील मार्ग कसा आखावा, याविषयीं त्या दोघांत रात्रंदिवस वाटाघाटी चालू लागल्या. प्रथम विजयनगरची सत्ता कशी बळकट होईल व बळ कसें वाढेल, याचा सतत खल व त्या दिशेनें प्रयत्न चालू झाले

यासुमारास दक्षिणेंत नांव घेण्यासारखी हिंदूंची स्वतंत्र सत्ता असलेली अशी एकहि राजवट नव्हती. जे काय थोडे राजे म्हणवीत होते, ते सर्व बादशाही सत्तेचे दास-मांडलीक-म्हणवीत होते देशांत सगळा इस्लामी सत्तेचा नंगा नाच चालला होता देश सगळा गांजला व लुबाडला गेला व जात होता. वित्ताची व जीविताची शाश्वति राहिली नव्हती. लोक आंतून फार चिडले व सतापले होते.

माधवाचार्यांनी हें सर्व जाणलें व त्याचा फायदा घेणेचा डाव घातला. देशातील कित्येक सैनिक हिंदुराज्य नष्ट झाल्यामुळें बेकार होऊन इतस्ततः भटकत होते त्या सर्वांना विजयनगरात आश्रय देऊन, त्यांची आपल्या नवीन सैन्यात भरती करण्याचा सपाटा चालविला बाहेर विश्वासूक हेर पाठवून, देशांतील राजकीय परिस्थितीचा कानोसा घेतला वारंगळ, आनेगोंदी, देवगिरी, पाड्य, चोल वगैरे देशांतील पदभ्रष्ट झालेले सरदार, सुभेदार, जहागिरदार व इतर वजनदार लोकाशी दूताकरवीं सधान बांधून, त्याना आपल्याकडे ओढून घेण्याचा उपक्रम चालविला.

हिंदूंनी संघटण करून एक झाल्याशिवाय देशाचा व धर्माचा तरणोपाय नाहीं, ही गोष्ट त्यांना पटवून देऊन, आपापसांतील तेढ, द्वेप, मत्सर चुरस इत्यादि टाकून, हिंदुधर्माच्या रक्षणार्थ व हिंदूसमाजाच्या उद्धारार्थ एक होण्याचा महामृत्युंजय मन्त्र त्यांच्या कानांत फुंकण्यांत आला !

येथें ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, या कामी शृंगेरी पीठाचे अधीश्वर श्री विद्यातीर्थ व भारतीतीर्थ स्वामी यांची हरिहरास फार मोठी मदत झाली. त्यांचें वजन दक्षिणेतील देशांवर फार मोठें होतें, त्याचा त्याला फार उपयोग झाला माधवाचार्यांमार्फत श्रीस्वामी वेळोवेळीं हरिहरास योग्य मार्गदर्शन करीत कारण तो प्रसंगच तसा आणीबाणीचा व मोठा नाजूक होता. धर्मावर फार मोठें संकट गुदरलें होतें. तो जगतो कीं नाहीं, याची भ्रांत पडत चालली होती. त्यावेळीं हरिहराला हाताशीं धरून, त्याला पीठाकडून लागेल ती मदत देण्याचें आश्वासन देण्यांत आलें आणि पीठाची संपत्तीहि प्रसंगविशेषीं त्याच्या मागें उभी करण्यांत आली. यामुळें हरिहरास चोहोंकडून सहानुभूति मिळत जाऊन, त्याचा मार्ग दिवसेंदिवस सरळ व सुलभ होत चालला. याचा परिणाम असा झाला कीं उदयोन्मुख विजयनगरला प्रचंड बलशाली सत्ताधीश बनण्यास पीठाचा पाठिंबा अत्यंत उपकारक ठरला मात्र या सर्व गोष्टी गुप्त रीतीनेच चालल्या होत्या. माधवाचार्य हें यां दोहोंमधला दुवा होते, हें निराळें सागण्याची अवश्यकता नाही.

कर्नाटक सिंहासन स्थापणेचा आद्य मान माधवाचार्यांना मिळाल्या-मुळें लोक त्यांना 'कर्नाटक-सिंहासन-स्थापनाचार्य' या बहुमानाने गौरवूं लागले शिवाय हरिहरराजाचे कुलगुरूचा मानहि त्यांच्याच पदरांत पडला आणि विजयनगरच्या महाप्रधानकीचीं महावस्त्रेंहि त्यांच्याच अंगावर चढलीं !! या प्रमाणें माधवाचार्य हे कर्नाटक-सिंहासन-स्थापनाचार्य, राजगुरु व विजयनरचे महाप्रधान या नात्यानें जगात मिरवूं लागले !

प्रकरण ९ वें

विजयनगरचा राजा हरिहर

पपातीरनिवास श्री विरुपाक्षप्रसादत ।
तपोबलेन लोकानामनुग्रहविधित्सया ॥
निर्माय विद्यानगर नृप हरिहराभिधम्।
गोदेवद्विजरक्षणार्थमभ्यषिंचन्नृपासने ॥

—(एपि इ खड ६ शृंगेरी ११ पृ ३६२)

विजयनगरच पूर्वीचें नाव विद्यानगर असें असून त विद्यारण्याच्या सस्मरणार्थ ठेवण्यात आलें होतें तेंच पुढें इतिहासात विजयनगर म्हणून प्रसिद्धीस आलें या नगरची स्थापना विद्यारण्यानी केली विद्यारण्य हें माधवाचार्यांचेंच पण आश्रमातराचें नाव आहे. याविषयी स्पष्ट उल्लेख यापुढील वचनात आढळतो, तो असा.—

'विद्याभिधाननगरी विजयोन्नतशालिनी।
विद्यारण्यकृता तस्या रत्नसिंहासनेस्थित ॥

(एपि कर्नाटिका, खड १० वा, मुळबागल १५८, पृ १३५)

विद्यारण्यानी स्थापन केलेल्या शहराचें मूळ नाव विद्यानगर हच होतें, हें वर मथळ्यावर दिलेल्या श्लोकावरून स्पष्ट होत हरिहराच्या वेळी 'विद्यानगर' हें नाव रुढ असून 'विजयनगर' हें नाव प्रसिद्ध न हत पुढ बुक्काच्याकाळीं विजयनगर हें नाव सर्वत्र व सर्रास रुढीत आलें बुक्काच्या आमदानींत दक्षिणेंत पाळ्यचोळ यावर-विशेषत मदुरेची सुलतानशाही रद्दन नष्ट करून तुरुष्कावर दणदणीत विजय मिळविल्यावर या विजयाच्या सस्मरणार्थ म्हणून 'विजयनगर' हें नाव व्यवहारात पूर्णतया

रूढ करण्यांत आलें दिवाय त्याला आणखीहि दुसरीं अनेक नांवें होतीं. शिलालेखांतून व शासनपत्रांतून त्या शहरचीं निरनिराळीं नांवें उल्लेखण्यांत आलीं आहेत, तीं अशीं — १ विद्यानगर, २ विजयनगर, ३ कुंजरकोण, ४ हस्तिनावती, ५ होसपट्टण, ६ विरुपाक्षपट्टण, ७ हंपी व ८ आनेगोंदी, हीं अशीं आठ नांवें त्या शहराला निरनिराळ्या ठिकाणीं व निरनिराळ्या प्रसंगीं लावण्यांत आलीं आहेत. तथापि 'विजयनगर' हेंच नांव इतिहासांत प्रामुख्यानें उपयोगांत आणलें आहे असो

(म्हैसूर ग्याझेटीर, खंड २, भाग ३, प्रकरण ११, पृ १४१५)

विजयनगरची स्थापना होऊन हरिहर तेथें येऊन राहिल्यावर पुढें काय प्रकार झाला, हें आतां पाहू आनेगोंदीचें राज्य नष्ट होऊन नुकतींच कोठें दोनतीन वर्षे झालीं होतीं. राजघराणें गेलें होतें हें खरें, पण तेथील लोकांचें स्वातंत्र्य प्रेम कांहीं अजून सपशेल थिजलें नव्हतें. तेथें आतां सुलतानाचा मलिक नभी हा सुभेदार असून, तो मोठा दुष्ट व जुलमी अम्मलदार होता. त्याच्या या पाशवी व जुलमीवृत्तीमुळें व राक्षसी अमलामुळें लोक तेवढ्याच अवधींत भयंकर गांजले जाऊन, अत्यंत चिडून गेले होते.

याचा फायदा धूर्त माधवाचार्यांनी घेऊन, त्यांच्यांत नवचैतन्य फुंकलें व राज्यांत बंडाचा ब्रावटा उभारण्यास प्रोत्साहन देऊन लवकरच आनेगोंदी राज्यांत बंडाचा भडका उठविला. यांत वरंगळचा कृष्णदेवराय यांचें बरेंच अंग होतें हा बंडाचा वणवा एवढा भडकला कीं, तो भडका पाहून सुभेदार फार घाबरला व तेथून जीव घेऊन, त्यानें सरळ दिल्लीची वाट धरली !

दिल्लीस जाऊन पोंचल्यावर बादशाहाला सगळा वृत्तांत सांगितला. पण बादशहाला सैन्य घेऊन दक्षिणेंत उतरण्याचें-कां कोणास ठाऊक-मनांत भरलें नाहीं. म्हणून त्यानें आनेगोंदीचा माजी दिवाण जो हरियप्पा वडेयर, त्याकडेच त्या राज्याचें अधिपत्य देऊन, आनेगोंदीचा मुलख त्याच्या स्वाधीन

केला. विजयनगरांत आल्यावर हरिहराचा हा पहिला शुभ शकुनच होय.

विजयनगर राज्याची स्थापना झाल्यावर त्याला लवकरच अंकुर फुटत चालले. प्रथम कर्नाटकातील कलादगी पर्यंतचा मुलुख पहिल्या सपाट्यासरशी त्याच्या ताब्यांत आला आणि तो सुरक्षित राखण्यासाठीं बादामीचा किल्ला बांधण्यांत येऊन,तेथें विजयनगरच्या एका प्रबल सरदाराची नेमणूक करण्यांत आली. ही गोष्ट इ. स. १३४० च्या सुमारास घडली, असा इतिहासांत उल्लेख सांपडतो

—(एपि इंडिका, खंड १०, ६३)

याच सुमारास म्हणजे इ. स. १३३८ सालीं हरिहरानें दक्षिण कानडा प्रांतावर स्वारी करून, आपल्या प्रतापाचें लोण थेट पश्चिम समुद्रापर्यंत पोंचाविलें! पुढें इ. स १३४२ सालीं होनावरच्या जलालुद्दीन नावांच्या सुभेदारानें हरिहराचें वाढतें प्राबल्य पाहून, विशेष चुळबुळ न करतां मुकाट्यानें त्याचें मांडलिकत्व पत्करलें. यामुळें दक्षिण कानराचा मंगळूर पर्यंतचा कोंकण भागहि त्याच्या अमलाखालीं आला ही मर्दुमकी हरिहराच्या धाकट्या भावानें म्हणजे मारप्पा वडेयर यानें गाजविली.

त्यानंतर हरिहराची दृष्टि वरंगळवर वळली. तो मोठें सैन्य घेऊन वरंगळवर झडप घालून, तेथील बादशहाचा सुभेदार इम्मद्-उल्-मुल्क याचा पराभव करून, त्यास तेथून पिटाळून लावलें व तो महत्वाचा प्रांत विजयनगरास जोडण्यांत आला.

याप्रमाणें विजयनगरचा अंकुर चांगली मुळीधरून हळु हळू वाढीस लागला असतां, द्वारसमुद्राच्या वीर बल्लाळ देव मोठें सैन्य घेऊन, दक्षिणेंत मदुरेच्या तुर्कांवर चाल करून गेला. कृष्णेच्या खालीं सबंध प्रदेशांत तेवढा एकच इस्लामी सुभेदार आतां तळ धरून सत्ता गाजवीत बसला होता. त्याची तेवढी उचल बांगडी झाल्यास तो सगळा दक्षिणेकडचा देश पुनः सलग हिंदूंचा होण्यास फारशी अडचणी नव्हती. हा हेतु साधाण्यासाठीं म्हणून एक लाख सैन्य बरोबर घेऊन, तो मदुरेवर चाल करून गेला.

त्याची व मदुरेच्या ग्यासुद्दीन सुभेदाराची त्रिचिनापल्ली येथें गाठ पडली सुभेदारहि आपले कडचे तुर्की सैन्य घेऊन मोठ्या तयारीनें सामोरा आला अर्थात् दोघामध्ये फार मोठ रणकदन माजल हिंदू सैन्य त्यावेळीं बराच जोम धरून तुर्काशी लढत होतें लढाईच्या ऐन भरात दुर्दैवानें वीरवल्लाळ हा अकस्मात् शत्रूच्या तावडीत सापडला व तुर्कानी त्यास घेरलें व त्या चकमकींत वीरबल्लाळाचा अखेर बळी घेण्यात आला ! हिंदूचा पराभव झाला व विजयश्री इस्लामला जाऊन मिळाली ! ही गोष्ट इ स. १३४२ सालीं घडून आली. त्यानतर त्याचा मुलगा वीरबल्लाळ चौथा हा गादीवर आला पण तोहि लवकरच एका लढाईंत गारद झाला आणि होयसाळ वशाची येथे परिसमाप्ति झाली

याप्रमाणे राजवश नष्ट झाल्यामुळें द्वारसमुद्राची गादी उघडी पडली त्यावेळीं तेथील काही प्रसंगसाधु व महत्वाकाक्षी लोकानी ती गादी बळकावण्याचा प्रयत्न करून, राज्यात गोधळ माजविला पण माधवाचार्य व विद्यातीर्थ याच्या खटपटीने अखेर तो मान हरिहरासच मिळाला ! द्वारसमुद्र येथें हरिहराचा मधला भाऊ वीर प्रताप बुक वडेयर हा तेथें सुभेदारीवर असून, त्यानें आपल्या पराक्रमाने बडखोराची चागलीच हजेरी घेतली

पण ही गोष्ट काही सुखासुखी झाली नाहीं हरिहराला बंडखोराशी थोडें झगडावे लागल तथापि प्रातामागून प्रात त्याच्या हस्तगत होत चालले. इ स १३४३ साली कोलार प्रात हस्तगत झाला इ स १३४४ सालीं अनतपूर व म्हैसूर, इ स १३४५ सालीं चित्रदुर्ग, इ स १३४६ सालीं कडूर, याप्रमाणे एकामागून एकेक प्रात थोड्या बहुत संघर्षणाने विजयनगर राज्यास जोडण्यात आले यासर्व चकमकींत बुक्काची मर्दुमकी विशेष गाजली शिमोगा हा प्रात मूळचा हरिहराचाच होता याप्रमाणें विजयनगर राज्याला दिवसे दिवस बाळसेदार रूप येत जाऊन, त्याचा बोलबाला सर्वत्र वाढत चालला

प्रकरण १० वें

दिल्लीचा पराभव व शृंगेरीचें दर्शन

यत्पाद' परराजरत्नमुकुटीसघातजांघाळिको।
यत्पाणिर्नवपारिजातसुपमापांडित्यवैतडिकः॥
यन्मूर्तिः करुणापयोदधिलहरीमाधुर्यसूर्योदयः।
तस्मै हरिहरभूपते रणविदे तिष्ठत कःपार्थिवः॥

- अकुमल शिलालेख.

वरंगळचा गव्हर्नर इमद-उल-मुलुक याचा पराभ करून, त्याच कांही प्रांत विजयनगरांत समाविष्ट करून घेतल्यावर, सदर इम्मद-उल-मुलुक हा हरिहराच्या धास्तीनें वारंगळ सोडून, वर दौलताबाद येथें निघून गेला व तेथून त्यानें दिल्लीसुलतानास हरिहरच्या दांडगाईची, धुंडाईची व व चळवळीची माहिती कळविली.

विजयनगरचा हरिहरराय हा दक्षिणेतील बादशाही मुलुखांत फंद-फितूरी व बंडखेडे माजवून विजयनगर येथें नवीन हिंदुराज्य स्थापन करण्याचा उपद्व्यापक करीत आहे, ही बातमी दिल्लीस जाऊन थडकली, तेव्हां हरिहराची आतां गय करून उपयोगी नाहीं असा विचार करून, खुद्द बादशहा महमद तघलख हा मोठी फौज घेऊन दक्षिणेत उतरून, विजयनगरवर चाल करून आला।

याचा वास हरिहरास दूतांकरवी लागताच सांतडीनें तयारी करून बादशहास धैर्यानें व नेटानें सामना देण्यास त्यानेंहि दंड थोपटले दोघांची इ. स. १३४४ सालीं एकत्र गांठ पडून, कठोर संग्राम माजला. याखेपेस हिंदुसैन्य मोठ्या निकरानें व धैर्यानें लढून, बादशहाच्या तुर्की सैन्यास तलवारीचें पाणी चांगलेंच पाजलें! हिंदूची सरशी झाली! विरपाक्ष

'यस्य यस्य यदा भूमि तस्य तस्य तदा फलम्।
तस्याह करलग्नोस्मि मया दत्त प्रपालय ॥'

मगळ महा॥ श्री हें शासन लिहणारा चिद्यमल्लोजाचा मुलगा लिंगोजी

(एपि कर्नाटिका, खड ६ शृंगेरी १, पृष्ट १९०)

हें जें दान दिलें तें विजयोत्सव सस्मरणार्थ म्हणून देण्यात आलें 'विज योत्सवं रयापयितु अकरोत् धर्ममुत्तमम् असें म्हटलें आहे यावरून हरिहराची कृतज्ञता, धार्मिक भावना, व दानप्रवृत्ति हीं चागलीं उघडकीस येतात

या राज्याभिषेकाचा व विजयोत्सवाचा परिणाम असा झाला कीं दक्षिणेंत हरिहर राजाचें वर्चस्व व दरारा सारखा वाढत व जोरावत चालला यावेळीं वियनगरच्या स्वतंत्र राज्यात मलप्रभेखालचा मुलुख, आनेगोंदी, वारगळ, द्वारसमुद्र, शिमोगा, दक्षिणकानरा व मलबार यासर्वांचा समावेश झाला होता विजयनगर येथें राजवाड्यावर व तटबदीच्या बुरजावर हिंदूचा वराहचिन्हांकित नयनाद्कारक राष्ट्रीय ध्वज उच आकाशात मोठ्या तोऱ्यानें हवेंत फडफडूं लागला !!

हरिहर हा जसा प्रतापशाली होता, तसाच तो मोठा धार्मिक व देवभक्तहि होता देवब्राम्हणावर त्याची अपरपार श्रद्धा व भक्ति होती हंपीचा विरुपाक्ष हें त्याच कुलदैवत असून, त्याचें जुनें झालेलें देवालय नवीन पायावर व नवीन धर्तीवर मोठ भव्य व प्रक्षणीय बाधण्याचें काम खर्चाकडे न पाहता मोठ्या उत्साहान व जारीनें सुरू केलें व त्या देवालयाला मोठी जहागीर इनाम घालून दिली

त्याचप्रमाणें राज्यातील अनेक विद्वान ब्राम्हणाना, कलावताना व गुणीजनाना उदार हातानें मोठमोठ्या देणग्या देऊन, विद्येला, व कलेला प्रोत्साहन दिलें व्यापार उद्योगाची अभिवृद्धि होण्यास म्हणून पुष्कळ सवलती दिल्या गुणीजनास आश्रय देऊन त्याच्या गुणाचें चीज होईल असं केलें त्याचे तिघे भाऊ त्याच्या आज्ञेत राहून विजयनगर साम्राज्य-वाढीस एकनिष्ठेनें मदत केली हे तिघे भाऊहि मोठे शूर व पराक्रमी होते

त्यांचा इतिहासहि पुढें यथाक्रम येणारच आहे.

शिलाशासनांत व दानपत्रांत हरिहराची बिरदावळ आढळते, ती अशी:— महामंडलेश्वर, चतुःसमुद्राधीश्वर, राजपरमेश्वर, वीरप्रताप, अरिरायविभाड, भाषेगे तप्पुव रायरगंड, श्रीवीर हरियप्प वडेयर, हरिहर महाराय इत्यादि. (एपि कर्नाटिका, खंड ५, अरसिकेरी) असो विजयनगर दरबारचें राजचिन्ह वराह असून,राजमुद्रेवर व नाण्यावर त्याचा ठसा उमटविलेला असे. त्याचें कुलदैवत हंपी येथील श्री विरुपाक्ष हें होतें व राजाची सही 'श्री विरुपाक्ष' अशी करण्यांत येत होती

(म्हैसूर ग्याझीटर, खंड २, भाग ३ प्रकरण ११)

प्रकरण ११ वें

कम्पराज–महाप्रधान–सायणाचार्य

तस्यानुजश्चिरमशाद् धात्रीं कम्पणभूपतिः।
याथार्थ्यमभजन्नाम यस्य कम्पितुद्विषाम् ॥

— बिटूगुंट लेख.

मतिमांस्तस्य राज्ञोऽभूत् मन्त्री मायण सायणः।
यन्मन्त्रेण न सर्पन्ति नित्यं शत्रुबिलेशयाः॥

—सुभाषित-सुधानिधि.

कम्प-भूपति हा संगमनरेशाचा दुसरा मुलगा. म्हणजे राजा हरिहराचा तो धाकटा भाऊ. हा कम्प झालातरी तो हरिहराप्रमाणेंच शूर, धाडसी व धोरणी होता. द्वारसमुद्राच्या वीर बल्लाळानें त्याचे शौर्यादि गुण पाहून, त्याची पूर्वे कडील प्रदेशावर नेमणूक केली होती. उत्तरेकडून हरिहराने आपल्या ताब्यांतील मुलखांत ठिकठिकाणीं शिबंदी ठेऊन, कडेकोट बंदोबस्त केल्यामुळें मुसलमानांना तिकडून खालीं उतरून धुडगूस घालण्यास तो मार्ग पूर्वी-प्रमाणें सोपा व सुरक्षित वाटेनासा झाला. म्हणून त्यांनी तो नाद सोडून दिला, नव्हे सोडून देणे भागच पडलें. आतां राहता राहिला एकच मार्ग. व तो म्हणजे वंगळहून पूर्वेच्या रोखानें खाली उतरणें.

मात्र तो मार्ग नेल्लूर प्रांतातून उदयगिरीवरून जात असून, तेथ उदयगिरीचा मोठा किल्ला होता. किल्ल्याखालून खालीं उतरावें लागत असे. आणि याच मार्गातून मुसलमान लोक खालीं उतरून, दक्षिणेंत हैदोस घालून, लूटमार करून, देश सगळा उध्वस्त करून परत जात असत.

कम्पाची नेमणूक झाल्यावर त्याची दृष्टि या किल्ल्याकडे वळली. त्याबाजूनें मुसलमानांस रोखून धरावयाचें तर उदयगिरी किल्ला ताब्यांत

घेणें अवश्य होतें पण तो तेथील मन्मेय राजाच्या ताब्यात असल्यामुळे कम्पास मोठी अडचण पडली हा मन्मेय राजा स्वतंत्र राजा असून, त्याचें राज्य लहानच होते विजयनगरच्या या नव्या राज्यावर त्याची असावी तशी श्रद्धा व भक्ति नसून त्याविषयीं तो साशंकच असे शिवाय मुसलमानाचें प्राबल्य व सामर्थ्य तो ओळखून असल्यामुळें त्याना अडविण्याचें व दुखविण्याचें सामर्थ्य व धैर्य त्याच्यात नव्हत

पण उदयगिरी किल्ला व त्यावरून दक्षिणेकडे जाणारा रस्ता त्याच्या हद्दीतून जात असल्यामुळें, तो भाग ताब्यात घेतल्याशिवाय त्या बाजूनें मुसलमानाना रोखून धरणें व टेवणें हें जवळ जवळ दुरापास्तच होत. पण ही गोष्ट सुरासुरी होण्यासारखी नव्हती म्हणून मन्मेयराजाचा काटा काढून टाकल्याशिवाय विजयनगरला स्वास्थ्य व सुरक्षितपणा लाभणें जवळ जवळ अशक्य कोटीतीलच ती गोष्ट होती

ही गोष्ट कम्पराजाला पटून, त्यानें मन्मेयराजावर स्वारी करून तो किल्ला हस्तगत करून घेणेचा घाट घातला व संधि साधून त्यावर झडप घालून मन्मेयाचा रणात पराभव करून, तो भाग जिंकून आपल्या ताब्यात घेतला या चकमकीत उदयगिरी किल्ला तर हस्तगत झालाच पण त्या बरोबरच नेल्लूर व कडपा हे दोन्ही महत्वाचे प्रातहि त्याच्या ताब्यात आले. आणि विजयनगरची सीमा पूर्वेस समुद्रास जाऊन भिडली! कम्पराजाची ही फार मोठी कामगिरि होय

विजयनगर येथील माधवाचार्यांचा कारभार व कर्तबगारी, तसेंच त्याची विद्वत्ता व मुत्सद्दिगिरी पाहून कम्पराजा फार खुष झाला होता. विजयनगरचा उदय व उत्कर्ष होण्याला या अष्टपैलू आचार्यदेवाची कर्तबगारीच मुख्यतः कारण झाली होती तेव्हा आपणाकडेहि तसाच एखादा कुशल मुत्सद्दी असावा, असें वाटणें हें सहजिकच होतें म्हणून पुढें माधवाचार्यांची गाठ पडली, तेव्हा आपणास एक चागला सल्लागार मुत्सद्दी पाहून द्यावा, अशी त्यान त्यास सूचना केली

यावेळीं माधवाचार्यांचा धाकटा बधु सायण हा नुकताच विद्याध्ययन

संपवून घरीं आला होता. त्याचीच शिफारस करून, त्याचें नाव त्यांनी राजास सुचविलें कम्पराजानें माधवाचार्यांच्या शिफारशीला मान देऊन, सायणास बोलावून घेऊन, त्यास प्रधानकीचीं वस्त्रें व हुद्दा दिला ही घटना इ. स. १३४६ सालीं घडून आली

(Beginnings of Vijayanagar History P 98)

सायणाचें वय यावेळीं जवळ जवळ तीस बत्तीस वर्षांचें असून, चेहऱ्यावर विद्वत्तेचें व तपस्येचें विलक्षण ब्रह्मवर्चस चमकत होतें तो वेदशास्त्रसंपन्न असा अष्टपैलु पंडित होता, इतकेंच नसून, प्रकृतीनें वीर वृत्तीचा असा धाडसी तरुण होता माधवाचार्य हे जन्मतः सौम्य व सात्विक प्रकृतीचे असल्यामुळें मागें राहून 'गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' अशा स्वभावाचे होते पण सायणाचा जन्मस्वभाव काहीसा निराळा असून, त्याच्यात ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज दोहोंचाहि सुंदर मिलाफ झाला होता, यात अतिशयोक्ति काहींच नाहीं

मन्त्रीपदावर येताच सायणानें प्रथम राज्यांत दौरा काढून, तेथील परिस्थितीची बारकाईनें पाहणी करून, प्रदेशाची नीट जाणीव करून घेतली. त्यातल्या त्यात उदयगिरी किल्ल्यावर त्याचें लक्ष विशेष वेधलें त्याला कारणहि तसेंच विशेष होतें तो किल्ला लष्करी दृष्टीनें अगदी मोक्याचा होता पण असावा तसा बळकट व मजबूत नव्हता तेथें तेथें पडझड व मोडतोड पुष्कळ झाली होती किल्ल्याचें सुदृढ व संरक्षणक्षम स्वरूप नष्ट झालें असून, ओसाड व भेसूर कळा आली होती

पण तो अगदी नाक्यावर असल्यामुळे तो चांगला दुरुस्त करून बळकट ठेवणे हें लष्करी दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचें व म्हणून अगत्याचें होतें म्हणून त्यानें ती गोष्ट मनावर घेऊन, तेथील पडझड सगळी काढून व उत्तम डागडुगी करून, त्याला भक्कम, बळकट व बंदिस्त करून, निवडक सैन्याची तेथें मोठी छावणी ठेविली याचा परिणाम असा झाला कीं, शत्रूला खालीं उतरण्यास चांगलाच पायबंद बसला मन्त्रीपदावर आल्यावर सायणाची ही पहिलीच महत्वाची कामगिरी होय

प्रथम प्रथम शिरस्त्याप्रमाणे मुसलमानांच्या कांहीं लुटारू टोळ्या दक्षिणेंत घुसण्यासाठीं-म्हणून तेथे आल्या. नाहीं असें नाहीं. पण उदयगिरीवर त्यांना रोखून धरण्यांत आलें. यावेळीं सायण तेथें स्वतः जातिनिशी हजर राहून, त्यांना त्यांनी परत पिटाळून लावलें. एकदोन वेळांतर दोघांची चांगलीच चकमक झडली. पण किल्ल्याचा हिंदूंना चांगला आश्रय लाभल्यामुळें शत्रूचे कांही चालेनासें झाले या उदयगिरीपासून उत्तरेस जवळच वारंगळ असून, तेथे या मुसलमानांचा मोठा तळ होता व तो अजून दिल्लीदरबारच्या अमलाखालीं होता.

येथूनच मुसलमानांच्या टोळ्या लुटीच्या लोभाने उदयगिरी-मार्गाघरून खालीं दक्षिणेंत घुसत असत. पण हा मार्ग आतां रोखून धरण्यांत येऊन, प्रसंग विशेषीं तलवारीचें पाणी पाजून शत्रूची दाणादाण करण्यांत येई. यामुळें सायणाची वीरांतहि गणना होऊं लागली.

हरिहर व कम्प यांनी उत्तरेच्या मुसलमानांना दक्षिणेंत उतरण्याचा मार्ग रोखून धरून, दिल्लीच्या साम्राज्य सत्तेस एकाप्रकारें शहच दिला आहे, ही बातमी पुढे दिल्लीस जाऊन पोंचली. पण तेथील राजकीय व दरबारी वातावरण पूर्वीसारखें स्वच्छ व निरभ्र नव्हतें. तेथील राजवाड्यांतली व दरबारांतली स्थिति जरा चमत्कारिक व गुंतागुंतीची अशी सूक्ष्म व नाजूक झाली होती.

राजवाड्यांत अंतःकलह व बाहेर दरबारांत मत्सर, द्वेष व गुप्त कारस्थानें यांनी तेथील सत्ता पोखरणीस लागली होती. मधुनमधुन राज्यांत इकडे तिकडे बंडाचीं वावटळें उठत व वायव्य प्रांताकडून अचानक परचक्राचे हादरेहि बसत.

याच सुमारास सिंध व बंगाल मधील नबाबांनी दिल्लीची सत्ता झुगारून देऊन, ते स्वतंत्र झाले. आणि दक्षिणेत मदुरेच्या जलालुद्दीन सुभेदारांनीहि तोच मार्ग पत्करला. यामुळें दिल्लीदरबाराची स्थिति फार नाजूक झाली. या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं, बादशहाच्या पूर्वीप्रमाणे दक्षिणेकडे लक्ष देणें व घालणें जमेनासें होऊन, तिकडील ओढ

दिवसें दिवस ओसरत चालली दरबारांत हेवा-दावा, रुस-फुस, तूट-फूट चालल्यामुळें त्याचेंहि लक्ष दक्षिणेतून उठलें यासर्व प्रकारामुळें दिल्लीची दिरंगाई उदयोन्मुख विजयनगर-साम्राज्याला आयतीच पथ्यावर पडली.

हरिहराप्रमाणें कम्प हाहि मोठा प्रभावशाली राजा होता उत्तरेच्या बाजूवर हरिहर व पूर्वेस कम्पण वडेयर यांनी मुसलमानांस नीट रोखून धरण्यांत चांगलेंच यश मिळविलें. हा काळ विजयनगरच्या उत्कर्षास व विकासास फारच उपयुक्त व उपकारक ठरला. हरिहर व कम्प या दोघाभावा-भावांत विलक्षण प्रेम असून, कोणतेंहि महत्वाचें पाऊल टाकतांना परस्पर विचारविनिमय व सल्लामसलत करून व घेऊन, मग ते पुढील पाऊल टाकीत असत. त्याचप्रमाणें माधवाचार्य व सायणाचार्य यांच्यांतहि परस्पर सहकार्याची व मदतीची देवघेव चालत होती.

हरिहराच्या ताब्यांत आतां फार मोठा मुलुख होता. त्या मानानें कम्पाचें राज्य बेताचेंच होतें. तरी आसपासच्या शेजारच्या मुलुखात संधिसाधून हातपाय पसरण्याचा क्रम चालू ठेवून, आपल्या राज्यालाहि गोंडस व बाळसेदार स्वरूप देण्यास कम्पराजानें कांही कमी केलें नव्हतें. या कम्पराजाच्या हाताखालीं जो मुलुख होता, त्याला 'उदयगिरी महाराज्यं' या नावानें ओळखलें जात होतें.

सायणाचार्य मंत्रीपदावर आरूढ झाल्यापासून कम्पाच्या राज्याची घडी नीट व्यवस्थित बसत जाऊन, त्याला बाळसेदार स्वरूप येत चाललें. त्यांना तसे म्हणजे राजकारणाचा प्रत्यक्ष अनुभव म्हणण्यासारखा नव्हता, ही गोष्ट खरी. पण जो वेदविद्येत निष्णात व भारतादि इतिहासपुराणग्रथांत चांगला पारंगत आहे, त्याला राजकारणचे निराळे धडे देण्याची गरज नाहीं वेदांत व महाभारतांत राज्यशास्त्र खच्चून भरलेलें आहे. त्यासाठीं निराळ्या अध्ययनाची जरूरी नाही.

वेदांत देवासुरांच्या ज्या कथागोष्टी आहेत व भारतांत कौरव-पांडवांचा जो इतिहास आहे, त्यांत राज्यशास्त्र व युद्धनीति भरपूर आहे वेदांत आर्यांनी असुरांना व दस्यूंना हाणून पाडण्याकरतां निरनिराळ्या प्रसंगी

कसकसे डावपेंच टाकले व काय काय युक्त्या योजिल्या, या विषयींच्या अनेक कथा व आख्यायिका आहेत आणि भारत रामायण ग्रंथ तर युद्धनीति व राज्यशास्त्र यांनी पूर्ण ओथवलेले आहेत ज्यांनी या तेजस्वी महाग्रंथाचा सूक्ष्म व खोल अभ्यास केला आहे, त्याना राजकारणाचे आणखी नवीन नवीन निराळे धडे घेण्याचें कारण नाहीं याला महाराष्ट्रपदपादशाही स्थापणाऱ्या शिवारायाची प्रत्यक्ष साक्ष आहे!

तसे पाहू गेल्यास वसिष्ठास कोठें राजकारणाचें असें प्रत्यक्ष शिक्षण मिळालें होतें ? तरी त्यांनी दाशराज्ञ युद्धात पुढाकार घेऊन सुदास राजास दहा राजांविरुद्ध सणसणीत जय मिळवून दिलाच कीं नाहीं? भरद्वाज ऋषींनेंहि अभ्यावर्तिन चायमान व सृंजयपुत्र प्रस्तोक यांस मदत करून, त्यांच्या शत्रूंस अखेर धूळ चारलीच कीं नाहीं ? कौरवपांडवाचा इतिहास म्हणजे राजकारणाचें प्रत्यक्ष बाळकडूच आहे! प्राचीन भारतीय विद्या आहेच तशी अष्टपैलू व प्रभावशाली!

माधवाचार्य काय अथवा सायणाचार्य काय, हे वेदविद्येंत व इतिहास-पुराणांत चांगले कसलेले विद्वान पंडित असल्यामुळें राजकारणाच्या आखाड्यात उतरून, तेथेंहि त्यांनी आपल्या तेजस्वी विद्येचा दिव्य प्रभाव शास्त्रविद्या व शस्त्रविद्या, यांत आश्चर्य मानावयाचें कारण नाहीं आणि याच कारणामुळें सर्व हिंदू राजे विद्वान व बहुश्रुत ब्राह्मणास गुरुस्थानीं घेऊन, त्यांची राजकारणांत सल्लामसलत घेत असत, हा भारतीयांचा इतिहास पदोपदीं कंठरवानें जगाला जाहीर करीत नाही काय ? असो

सायणाचार्य हे आता कपराजाच्या दरबारात महामंत्रीपदाचीं सूत्रें हालवीत असतां अहोरात्र त्यातच गढून गेले होते, असें नाहीं. त्यांतल्या-त्यात फावल्यावेळीं घरांत त्यांचें वाचन व लेखन हें चालूंच होतें दरबारांतील विविध कार्यकलाप सभाळून, कपभूपालाच्या आमदानीत एक सुदर ग्रंथ लिहून त्यांनी तयार केला त्याच नाव 'सुभाषित-सुधानिधि' असें असून, तो त्यांचा पहिलाच ग्रंथ होय त्याच्या या ग्रंथात शेवटचा जो श्लोक आहे, त्यावरून आमच्या वरील विधानास पुष्टि मिळते तो श्लोक आहे

तो असा:— इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वरारिराय-विभाल-श्री कम्पराज महाप्रधान-भरद्वाजवंश-मौक्तिक मायण रत्नाकर सुधाकर-माधवकल्पतरु सहोदर श्री सायणाचार्य विरचिते सुभाषित सुधानिधौ, यावरून सदरहु ग्रंथ कम्पराजाच्या कारकीर्दीत झाला असून, त्यावेळीं सायणाचार्य हे त्याचे महाप्रधान होते, या विधानास बळकट पुष्टिच मिळते.

या प्रमाणें श्री माधवाचार्य हे विजयनगर येथे व सायणाचार्य हे उदयगिरि येथें राहून, विजयनगर साम्राज्याची धुरा अत्यंत दक्षतेनें व चातुर्यानें पेलून विजयनगर साम्राज्यांत त्यांनी नवचैतन्य ओतले व त्याच्या वाढविकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण केलें, ही गोष्ट प्रस्तुत ग्रंथावरून सहज व स्पष्ट निदर्शनास येणार आहे.

प्रकरण १२ वें

महामंडलेश्वर वीर श्री सायणाचार्य

'सत्य मही भवति शासति सायणार्ये।
सम्प्राप्तभोगसुखिनः सकलाश्च लोका ॥

कम्पराजाची प्रकृति पुढें दुर्वैवानें लवकरच दिवसे दिवस खंगत चालली शक्तीचा ऱ्हास होत चालला इंद्रियें शिथिल होत चाललीं औषधाचा आता कोणताहि व कसलाहि उपाय चालत नाहीं हें त्यांना कळून चुकल्यावर, जीविताची आशा दिवसे दिवस झपाट्यानें अट्ट लागली त्यांना इतर कसलीहि चिंता नव्हती. पण एका गोष्टींत मात्र त्यांचा जीव घुटमळत होता तो म्हणजे त्याचा एकुलता एक मुलगा-बाळ संगम तो अजून लहान होता वयांत आलेला नव्हता आपल्या पश्चात् त्याचें काय होणार नि कसें होणार, याचा त्याना जवळ जवळ पुढें हृद्रोगच लागून राहिला कोणाच्या पदरात त्याला घालाव-कोण त्याच काळजी पूर्वक सरक्षण करील पालन पोषण करील-याविचारात अहोरात्र गढून गेले असता, अकस्मात् त्यांस एक व्यक्ति सुचली. ती म्हणजे सायणाचार्य त्याचा जीव आता जरा खाली पडला

आतां आपण फार दिवसाचे सोबती नाहीं, याची जेव्हां खात्री पटली, तेव्हां त्यानी सायणाचार्यांस बोलावून जवळ घेतलें आणि त्यास म्हटलें — दिवाणजी ! मी आता इथ फार दिवसाचा सोबती नाहीं तर माझी एक शेवटची इच्छा आहे ती आपण पूर्ण कराल अशी आशा आहे. इच्छा, इच्छा म्हणजे ती एवढीच कीं, माझा मुलगा संगम हा लहान आहे तेवढा एकच माझा अंकुर तिलक आहे. तेवढ्यासाठीं माझा जीव घुटमळतो आहे तर आपण माझ्या पश्चात् आपल्या पुत्राप्रमाणें त्यांचें रक्षण

करावें. त्यास जपावे व त्याचे यथास्थित संगोपन करावे. ही माझी शेवटची इच्छा

त्याच प्रमाणें ही राज्यलक्ष्मीहि आपल्या पदरांत घातली आहे. आतां पर्यंत करीत आला, तसाच पुढेंहि तिचा संभाल करावा. राज्य वाढवावें व लौकिक फुलवावा लोकांना सुखांत ठेवावें आतां माझ्यानें अधिक बोलवत नाहीं. ही माझी अखेरची इच्छा आपण पूर्ण करावी व करतो म्हणून मला आपल्या तोंडानें अश्वासन द्यावें, असे म्हणून त्यांनी आपला हात पुढें केला.

सायणाचार्यांनी तो त्यांचा हात आपल्या दोन्ही हातांमधे मोठ्या प्रेमानें व आदरानें धरून सांगितलें:— महाराज! आपण स्वस्थ असावें! संगम युवराजाचें संगोपन मी आपला प्राण पणाला लावून करीन! नरेशांनी चिंता करण्याचें कारण नाहीं! आपल्या सर्व इच्छा विरुपाक्ष देव पूर्ण करील! आपण निर्धास्त असावें!

संगम तेथें जवळच राजाच्या शेजारीं बसला होता. त्याचा कंपानें हात धरून, तो सायणाचार्यांच्या हातांत दिला आणि म्हटलें- 'हा बाळ आतां माझा नसून आपला आहे.' हे शब्द उच्चारतांना त्यांच्या नेत्रांतून दोन टिपें गळलीं! सायणाचार्यांचा कंठहि दाटून आला! हा प्रकार घडल्यावर पुढें लवकरच कम्पभूपाल कालवश झाले! अर्थात् ही गोष्ट इ. स. १३५५ मध्यें घडून आली.

राज्य व्यवस्थित चालविणें हें काम वाटतें तितकें सोपें नाहीं. बाहेरच्या मनुष्याला राजपुरुपाचें वैभव पाहून, त्याचा मोह व लोभ सुटतो, हें खरें. लक्ष्मीचा व अधिकाराचा मोह कोणाला नाहीं? आणि सुखसंपत्ति व सुखविलास नकोत असे कोणाला वाटतें? ते ऐश्वर्य, तें वैभव, तो अधिकार, तो मान सन्मान, गौरव-प्रतिष्ठा, तें सुखी जीवन, या सर्व गोष्टी राजकारण खेळणाऱ्या अधिकारपदस्थांच्या बाहेरून गोड व चांगल्या दिसतात व प्रलोभनीय वाटतात, यांत खोटें कांहीच नाहीं. पण त्याच्या पोटांत असलेली जबाबदारी, कर्तव्यनिष्ठा ही पाहिली म्हणजे सूज्ञ मनुष्याला तेथें विचारच करावा लागेल.

तशांत राज्याचीं मुख्य सूत्रें ज्याच्या हातीं आहेत, लक्षावधि लोकांचें सुखदुःख ज्याच्यावर अवलंबून आहे, अशा पंतप्रधानासारख्या वरिष्ठ सत्ताधीशाची जबाबदारी तर फार मोठी व तशांत अत्यंत नाजूक असते व आहे, हें जर समजलें नाहीं, तर राज्याचें खोबरें व्हावयाला फारसा अवधि लागणार नाहीं, हा इतिहासाचा कौल राज्यसूत्र हलविणाऱ्यांनी अहर्निश डोळ्यापुढें जरूर ठेवावयास पाहिजे

हें सर्व येथें सांगण्याचें कारण कीं, आतां सायणाचार्यांवर फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली होती दुसरा तिसरा असतां तर प्रसंग कठीणच होता लेच्यापेच्या मनुष्याला तें साधलेंच नसतें कारण राजाचें मरण म्हणजे ती एक राजघराण्यावरची मोठी आपत्तिच होय! मोठ्या क्रांतीची ती एक महापर्वणी! स्वार्थी व महत्वाकांक्षी लोकांना स्वार्थ साधण्याची ती एक मोठी अनुकूल संधीच!

यावेळीं राजघराण्यात खून पडतात, देशांत बंडबखेडे माजतात, गोंधळ व गडबड उठून सर्वत्र अराजकता माजते आणि राज्यांतील शांति व सुव्यवस्था बिघडवून आपल्या पोळीवर तूप ओढण्यास दुष्ट व स्वार्थी लोकांस आयतेंच फावतें!

अशा वेळीं वरिष्ठ सत्ताधाऱ्यांना डोळ्यात तेल घालून रात्रंदिवस सर्वत्र व सतत टपावें व जपावें लागतें. आणि चाणाक्ष सायणाचार्यांनी हें सर्व दूरदृष्टीनें जाणून, सावधगिरी बाळगून राज्यात कडेकोट बंदोबस्त ठेविला व बालराजाच्या जिवाला धोका पोंचणार नाहीं, अशा विश्वासू लोकांचा राजवाड्या सभोंवतीं कडक पाहरा बसविला

तसें पाहू जाता, ही वेळ विजयनगर राज्याला जरा नाजूकच होती. हरिहर भूपतीला वारून वर्ष होतें न होतें, तो इतक्यात त्याचा शूर व इमानी भाऊ कंपहि परलोकवासी झाला हरिहराच्या जागीं विजयनगरात बुक्क व उदयगिरींत संगम हे राज्यपदावर आले असून, त्यांत बुक्क हे विजयनगरांत नवखे व उदयगिरींत संगम हे वयानें लहान व अल्लड असेच होते. शिवाय उदयगिरीचे दिवाण म्हणजे सधा पडणारे ब्राम्हण! नाक धरून

देव्हान्यांत डोळे मिटून ध्यानस्थ होऊन घसणारे कर्मठ ब्राम्हण! त्यांना राजकारण कोठलें कळावयाला! व मुत्सद्दीगिरी कसली साधावयाला! याचा फायदा घेण्याचे कांही स्वार्थी व असंतुष्ट लोकांच्या डोक्यांत वेड शिरलें असल्यास, त्यांत कांही नवल नाहीं

या स्वार्थी व प्रसंगसाधु गोटांतला चोल देशाचा चम्प उर्फ शंभुवराय हा एक होता तो मोठा धनाढ्य असून मोठा महत्वाकांक्षी राजा होता त्याची सीमा उत्तरेस उदयगिरि राज्यास येऊन भिडली होती. तेथें सीमेवर नसती कुरापत काढून प्रकरण त्यानें लढाईपर्यंत आणून भिडविलें.

त्याची समजूत अशी कीं, यावेळीं उचल खाल्ल्यास उदयगिरीचा मोठा लचका सहज पचनी पाडतां येईल. पण वेड्याचा अंदाज अजीबात चुकला! त्याचा तर्क सपशेल घसरला! सायणाचार्याविषयीं त्याची सपशेल दिशाभूल झाली. ब्राम्हण राजकारणांत पडला म्हणजे तो फक्त ब्राम्हणच राहत नाहीं! त्या ब्रम्हतेजांत मग क्षात्रतेजहि चमकूं लागतें! मग तो क्षत्रियाला सुद्धां भारीच होतो! भारताचा हा इतिहास प्रसिद्धच आहे.

सायणाचार्य हे ब्राम्हण असले तरी अष्टावधानी व अष्टपैलू ब्राम्हण होते! त्यांच्या जिव्हाग्रांत वेदहि होते व हातांत तलवारहि होती! प्रसंगी ते वेदांतहि निमग्न असत व प्रसंगीं रणभूमिवरहि संग्राम गाजवीत! दक्षिणेंत चम्पराजा गडबड उठविण्याच्या तयारींत आहे, ही वार्ता त्यांस त्यांच्या खास दूताकडून वेळेवर लागल्यामुळें सावध होऊन, वेदाला दावणींत गुंडाळून, हातांत तलवार घेतली व निवडक सैन्य घेऊन, शत्रु हल्ल्याची वाट न पाहतां, स्वराज्य रक्षणार्थ स्वारी सरहद्दीवर निघाली. चम्पराजास ही गुणगुण लागून, तोही मोठ्या तयारीनें पुढें आला.

सायणाचार्यांनी शत्रूच्या राज्यांत मुसंडी मारून, हल्ला चढविला. दोघांची कांची-पुराजवळ गांठ पडून मोठा रणसंग्राम माजला चम्पराजाजवळ सैन्य मोठें होतें, पण तें तितकें तयार नव्हते. स्वतः सायणाचार्य हे युद्धनीतिकुशल असल्यामुळें मोठ्या खुबीनें व धैर्यानें लढून, चम्पराजाचा सपसणीत पराभव केला व त्याच्या सैन्याची दाणादाण करून, त्यांना

दशदिशेस पिटाळून लावलें !! सायण विजयी झाले व चम्पराज शरण आला !! ही लढाई फार मोठी झाली आणि त्यांत सायणाचें रणकौशल्य जगाच्या निदर्शनास आलें ही लढाई इ स १३५५ १३५६ च्या सुमारास झाली

(म्हैसूर ग्याझेटीर, खंड २, भाग ३, प्रकरण ११)

याविषयीं 'अलकार सुधानिधी' मध्यें वर्णन आढळतें, तें असें:—

'जगद्वीरस्य जार्गति कृपाण सायणप्रभोः।
किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिनः॥

आणि चम्पराजाच्या लढाई विषयी म्हटलें आहे कीं—

'दिष्ट्या दैष्ट्रिक भाव-संभृतमहा-सम्पद्विशेषोदयम्।
जित्वा चम्पनरेंद्रमूर्जितयशाः प्रत्यागतः सायणः॥

भावार्थः—जगद्वीर सायणाच्या हातांत कृपाण जागृत आहे, तो पर्यंत शत्रू गर्वानें वृथा ओरड करून काय साधणार आहे? संपत्तीने मदांध झालेल्या चम्पराजाचा पराभव करून यशोधवल कीर्तीनें विजयी सायण परत आला

सायणाचार्य हे कम्पभूपालाचे महाप्रधान म्हणजे पंतप्रधान होते. याचा पुरावा 'सुभाषित-सुधानिधि' मध्ये आढळतो. तेथें हें पुढील वाक्य आहेः—'इति पूर्वपश्चिम समुद्राधीश्वरारिरायविभाल श्री कम्पराज महा-प्रधान भरद्वाजवंश मौक्तिक-मायणरत्नाकर सुधाकर-माधव कल्पतरु-सहोदर-श्री सायणाचार्यविरचिते सुभाषित सुधानिधौ'. यावचनांत सायणाचार्यांना कंपभूपालाचा महाप्रधान असें स्पष्ट म्हटलें आहे त्याचप्रमाणें ते संगमराजाचेहि महामंत्री होते, असे धातुवृत्तिसुधानिधि ग्रंथावरून ध्वनित होतें त्या ग्रथात हें पुढील वाक्य आहे —

'इति पूर्व-दक्षिण पश्चिम समुद्राधीश्वर कम्पराजसुतसंगमराजमहा-मन्त्रिणा मायण पुत्रेण माधवसोदरेण सायणेन विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ.'

येथें सायणांना कम्पराजसुत सगमभूपाचा महामंत्री असें म्हटलें आहे. कम्पराजाचे महाप्रधान म्हणून इ स १३४५—१३५५ पर्यंत व पुढें संगमाचे महामंत्री म्हणून इ. स १३५५—१३६४ पर्यंत सायणाचार्य उदयगिरि राज्याचें काम पहात होते नेल्लूर येथें एक शिलालेख इ स. १३६४चा मिळालेला असून, त्या लेखांत त्यांना 'श्रीमन् महामंडलेश्वर वीर श्री सायण्ण ओडेयलु' यानें पृथ्वीवर शासन केलें, असें म्हटलें आहे. यावरून त्यांना महामडलेश्वर, हा किताबहि लावण्यांत येत असे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

(Beginnings of Vijayanagar History, by S G. Haras P 98)

चम्पराजाचा वर सांगितल्याप्रमाणें पराभव झाल्यावर पुढें लवकरच पुनः तसाच एक प्रसंग आला. गरुडनगरच्या राजानें लढाईचा प्रसंग आणल्यानें संगमराजाला बरोबर घेऊन सायणाचार्यांनी त्याच्यावर चढाई करून, त्याची चांगली खोड जिरविली हा मजकूर एका शिलालेखांत सांपडतो. शिवाय उत्तरेकडून आध्रांचा त्रासहि मधुन मधुन होतच असे. त्यांचाहि वेळोवेळीं बदोबस्त करण्यांत आला यप्रमाणें कम्पराजाला वचन दिल्याप्रमाणें उदयगिरि महाराज्याचें जागृत राहून उत्तम तऱ्हेनें रक्षण केलें त्यांच्या शौर्याविषयी हा पुढील श्लोक आढळतो, तो असा. —

'समरे सपत्नसैन्यं सायण तव विस्मित वहन् खड्ग ।
क्रीडति कैटवरिपुरिव बिभ्रत् क्रोडे जगत्रयं जलधौ ॥'

यावरून सायणाचार्य हे केवळ वेदविद्याविशारद व राजकारणपटु होते; इतकेंच नव्हे तर ते रणकुशल तलवार बहादरहि होते, ही गोष्ट आतां सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे त्यांच्या कारकीर्दीत उदयगिरीची प्रजा सुखी संपन्न व संतुष्ट होती.

प्रकरण १३ वें

सायणाचार्य वाङ्मय क्षेत्रांत

'अस्ति श्री संगमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दर ।
तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमास्ति मायणसायणः ॥
तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

(धातुवृत्तिसुधानिधि)

मागच्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे सायणाचार्य राजकारणांत गुंतले होते, तरी ग्रंथलेखनाच्या कार्यात ते अगदी उदासीन होते, असा त्याचा अर्थ नव्हे ग्रंथावलोकन व ग्रंथलेखन हा त्याचा अत्यंत आवडीचा विषय असल्यामुळें, तशातच वेळात वेळ काढून ग्रंथलेखनाचा उपक्रम त्याचा चालूच होता. कम्पराजाच्या वेळीं त्यानी 'सुभाषित सुधानिधि' हा ग्रंथ लिहून काढला त्यात सुभाषित विषयावर संस्कृत कवींच्या बोधप्रद वचनाचा निवडक संग्रह केला आहे. हा ग्रंथ कम्पराजाच्या आमदानींत झाला, हें अनुमान पुढील वचनावरून करता येण्यासारखें आहे 'इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वराशिराय विभाड श्री कम्पराज महाप्रधान . श्री सायणाचार्यविरचिते सुभाषित सुधानिधौ'या वाक्यावरून तो ग्रंथ कम्पराजाच्या काळींच लिहिण्यात आला, हें स्पष्ट होतें

यानंतर त्याचें लक्ष आयुर्वेदाकडे वळलें धर्माचरणाला आयुर्वेदाचें ज्ञान उपकारक व म्हणून अवश्य असल्यामुळें, त्यांतील रहस्याचें प्रकटीकरण या ग्रंथात करण्यात आलें आहे या ग्रंथाचा उल्लेख अलंकार-सुधानिधींत करण्यात आला असल्यामुळें हा 'आयुर्वेद-सुधानिधि' ग्रंथ अलंकार-सुधानिधीच्या आधीं झाला असावा, या अनुमानास बळकटी येते या

प्रकरण १४ वें

वीर श्री बुक्क भूपाल

'तस्य संगमेश्वरस्य पुत्रोऽभूत् पुण्यवैभवात्।
वीरश्रीमंगलादर्शी वीर श्री बुक्क भूपतिः॥
सताचिरलस (लोका) अभुजग-विभूषणम्।
वदन्त्यनुग्रनामानं शिव यं भुक्कभूपतिम्॥
यत्कीर्तिलक्ष्म्याः क्रीडन्त्या ब्रम्हांडं रत्नमण्डपः।
मुक्ताच्छत्र शशांक (स्तु) दीपः शुक्रदिवाकरौ॥
धर्मेण रक्षति क्षोणीं वीरश्रीबुक्कभूपतौ।
निरातका भयात्तास्मिन् नित्यभोगोत्सवा. प्रजाः॥

(एपि. इंडिका, खंड ३, नेल्लूर १९, पृ. १२१)

हरिहरनृपालांनी मरणसमयीं विजयनगरची गादी आपल्या पश्चात् आपला धाकटा मधला भाऊ बुक्करायास द्यावी, अशी इच्छा प्रकट केली होती. तसे म्हणजे तो हक्क कंपराजाचा होता तो बुक्कापेक्षां वडील असल्यामुळें त्याचा हक्क अधिक होता. पण तो हरिहरास फार मानीत असल्यामुळें त्यानें फारसे आढेवेढे घेतले नाहींत शिवाय त्याची प्रकृतिहि पूर्वीसारखी निकोप नसून, मधुन मधुन ती बिघडत असे तेव्हां बुक्कास गादी देण्यास कुरकुर न करतां त्यानें आपली सरळ मान्यता दिली व वीर प्रताप बुक्क हा गादीवर आला. तो झालातरी हरिहराप्रमाणेंच शूर व पराक्रमी असून, वैदिक धर्माचा मोठा अभिमानी व कैवारी होता

विजयनगर साम्राज्याचा जन्म झाला, तो मुसलमानाची राक्षसी सुल्तानी सत्ता दक्षिणेतून समग्र उखडून काढून तिला कायमची मूठमाती देणेसाठींच झाला होता, हें खरें. पण इतकेंच त्याचें ध्येय नव्हतें त्याबरोबरच

गवयास ती रकम देऊन टाकली यांप्रमाणें विजयनगरवर आलेलें हें संकट खुबीनें व शहाणपणानें टाळून साम्राज्याची अब्रू वचावण्यांत आली.

नवीन साम्राज्य स्थापन होऊन तें स्थिर–स्थावर होई तो पर्यंतचा मधला काळ मोठा गुंतागुंतीचा, आणीबाणीचा व गडबडीचा असतो. त्यावेळीं नवीन दरबारला फार काळजी घ्यावी लागते. व सावधानपणानें पाऊल टाकावें लागतें राज्यांत कोठें कोठें बडें उठतात, गोंधळ माजतो, गडबड होते, अदांधुंदी बोकाळते, काय नानाप्रकार होतात

अशीच गोष्ट विजयनगरचीहि झाली पहिलीं कांही वर्षे बुक्काला अंतर्गत शत्रूंशी लढावें लागलें व तें काम त्यानें चोख बजावलें कर्नाटकांत थोडी गडबड माजली व तो त्यनें तेव्हांच मोडून काढली. पुढें परंगळच्या कांही भागांत बंड उठलें त्याचाहि खरपूस समाचार घेण्यांत आला. कांचीवरम येथें अंदाधुंदी माजली तिचाहि बंदोबस्त करण्यांत आला. यानंतर राज्यांत म्हणण्यासारख्या अनिष्ट गोष्टी घडल्या नाहींत.

दक्षिणेतील जवळ जवळ सर्व मुलुख आतां विजयनगर सत्तेखाली आला होता. फक्त मदुरेचा सुलतान तेवढा अजून तेथें मुळीं धरून राहिला होता बाकीसगळा मुलख विजयनगरच्या वर्चस्वाखालीं एकत्र आला होता. उत्तरेकडे मात्र विजयनगरची मात्रा फारशी प्रभावी ठरली नाहीं कृष्णेच्या उत्तरेकडे मुसलमानांचें वर्चस्व अजून कायमच होतें त्याला अर्धचंद्र देतां आला नाहीं.

तशांत गुलबुर्ग्याचे बहामनी सुलतान अगदी शेजारीच नांदत असून, ते मोठे प्रबल सत्ताधारी होते त्यांचें वर्चस्व महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत येथें चांगलें बीजधरून होतें मात्र कृष्णा व तुंगभद्रा या दोन नद्यांच्या दोआबातील प्रांत सीमेच्या दृष्टीनें विजयनगर व गुलबर्गा यांच्या धर्पणाचा विषय होऊन बसला होता. पण बुक्काचा दरारा चांगला असल्यामुळें व त्याचें सामर्थ्यहि होल्यांत भरण्यासारखें असल्यामुळें त्यांच्यांत मधुन मधुन धुसफूस चालत असली तरी प्रकरण लढाई पर्यंत रंगत नसे

विजयनगर साम्राज्याचा संसार असा चालत चालला तसें कारभाराचें

क्षेत्र व जबाबदारीहि वाढत चालली. आणि तसें होणें हें स्वाभाविकच आहे माधवाचार्यांचें वय आतां सत्तराच्या घरीं आले होते ते किती जरी योग्यतावान् मुत्सद्दी असले, तरी वाढल्या जबाबदारीचें जूं सुसूत्र व सुरळीत वाहून नेणे त्यांना त्या वयांत आतां जड जाऊं लागलें असल्यास, त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांही नाही.

तेव्हां त्यांनी मदतनीस म्हणून आपल्या धाकट्या भावास-म्हणजे सायणाचार्यास-जवळ बोलावून घेण्याविषयीं राजाजवळ गोष्ट काढून, त्यांना आपल्या मंत्रिमंडळांत दाखल करून घेण्यास सुचविलें. यावेळीं सायणाचार्य हे नेल्लूर येथें राहून, तेथील कारभार महामंडलेश्वर या नात्यानें पहात होते. तेथून बुक्कांनी त्यांस आपल्याकडे बोलावून घेऊन, माधवाचार्यांच्या सूचनेप्रमाणें त्यांना आपल्या मंत्रिमंळांत दाखल करून घेतलें.

अर्थात् ही गोष्ट इ स १३६४-१३६५ सालीं घडून आली. तो पर्यंत म्हणजे इ. स. १३४६ पासून इ. स १३६५ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ वीस वर्षे सायणाचार्य हे उदयगिरीचे महाप्रधान व महामंडलेश्वर म्हणून काम पहात होते.

(Beginnings of Vijayanagar History P. 98)

उदयगिरि-महाराज्यांत या सायणाचार्यांचा लौकिक व वर्चस्व चांगलें होतें ते विद्वानपंडित तर होतेच, पण त्याच वेळीं मुत्सद्दी व रणगाजी वीर-ही होते. बुक्कांनीच आपण राज्यावर आल्यावर, त्यांना महामंडलेश्वर करून नेल्लूर येथें नेमिलें होतें संगमाच्यावेळीं राज्यातील वडे मोठून व बाहेरील शत्रूंशी लहान मोठ्या लढाया करून राज्याचें रक्षण व संवर्धन करून, सर्वत्र चोख व्यवस्था ठेविली होती. त्यांची तलवार म्यानेतून बाहेर पडून चमकूं लागली म्हणजे दुष्टांच्या छातींत धडकीच भरे! लढाईंत चोल देशच्या संपराजाला चांगलाच हात दाखविला होता, या सर्व गोष्टींचा उल्लेख मागें आलाच आहे. असो. आतां सांगावयाचा मतलब इतकाच कीं त्यांच्या

मंत्रीपदाच्या नेमणुकीनें विजयनगर दरबाराला एकप्रकारची शोभा व बळकटी आली.

सायणाचार्यांनी राज्यकारणधुरधर बुक्क भूपालाचे गुण पाहून, त्यांचा गुणगौरव केला, तो मननीय असल्यामुळे त्याचा येथें उल्लेख करून प्रकरण आटपतें घेतो

सत्यैकनतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी चतुर्वेदिता।
पञ्चस्कन्धमयी षडन्वयदृढस्सप्ताङ्ग सर्वंसहः॥
अष्टव्यक्तिकळाधरो नवनिधि· पुष्यद्दशप्रत्ययः।
स्मार्तोच्छ्राय धुरंधरो विजयतां श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः॥

पुरुषार्थ-सुधानिधिः

प्रकरण १५ वें

माधवाचार्यांची वाङ्मय-कलाकृति

'पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धृभिः ।
मयाऽतो माधवाचार्येण तद्व्याख्यायां प्रयत्यते ॥
(पराशर स्मृति, उपक्रमणिका ६)

व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पराशरानथ ।
तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ।
(कालमाधव)

निर्माय माधवाचार्यो विद्वानंददायिनीम् ।
जैमिनीय न्यायमालां व्याचष्टे बालवुद्धये ॥
(जैमिनीय न्यायमालाविस्तर)

मध्ययुगीन दक्षिण भारताच्या राजकीय इतिहासांत व धार्मिक वाङ्मयांत राजगुरु माधवाचार्यांचें नांव व स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण व संस्मरणीय असें आहे. अत्याचारी व धर्मवेड्या मुसलमानांच्या वाढत्या व प्रबल आक्रमणाला पायबंद घालून, सर्वस्वी गांजलेल्या दक्षिण भारताला दास्यमुक्त व दुःखमुक्त करून, ज्यांनी हिंदु धर्माचें रक्षण व उद्धार केला, इतकेंच नव्हे तर राज्यभ्रष्ट हिंदूंचें एका स्वतंत्र व वैभवशाली साम्राज्यांत रूपांतर केलें व निर्जन अरण्यांत विजयनगरासारखें सुंदर व विशाल शहर वसवून, तेथें स्वातंत्र्यलक्ष्मीची प्राणप्रतिष्ठा करून व हिंदुपदपादशाही स्थापन करून, हतबल व हतप्रभ झालेल्या हिंदुजनतेंत नवचैतन्य स्फुरविलें आणि हिंदुधर्माला उजळा व हिंदु संस्कृतीला नवजीवन देण्याचें भाग्य व श्रेय जोडलें, अशा महामान्य युगकर्त्या आचार्यदेवाचे उपकार व थोरवी किती गाइले तरी ते थोडेच आहेत !

राजे हरिहर व बुक यांना अगदी निराधार व असहाय स्थितींत हाताशीं धरून, त्यांना समयोचित सल्ला व मार्गदर्शनन करून, त्या हतबल व हतबुद्ध बंधुद्वयांना ज्यांनी प्रबल राजांच्या योग्यतेस चढवून, अमर कीर्तीच्या अत्युच्च शिखरावर नेऊन बसविलें आणि देशांत 'त्राहि भगवन्' होऊन जमीन धरून बसलेल्या हताश व निराश हिंदु जनतेला स्वातन्त्र्यतेचे सुखी व सपन्न दिवस दाखविण्यांत व धर्म नि संस्कृति यांचे रक्षण, पोषण व वर्धन करण्यांत ज्यांनी आपलें सर्व आयुष्य वेंचलें, व आपली अचाट बुद्धि, शक्ति व वर्चस्व हीं ओतलीं, अशा त्या पुण्यश्लोकमहानुभावाचे विस्मरण होणें म्हणजे तें एक देशाचें रखडतर दुर्दैवच म्हटलें पाहिजे! दुसरें काय?

विजयनगरची धुरा या आचार्य-देवांनी मोठ्या धैर्यानें व निष्ठेनें वाहिली होती, तरी ते सर्वस्वी राजकारणातच रंगून व गुरफटून बसले होते, असा भाग नसून, त्या बरोबरच व त्याचवेळीं वेळांत वेळ काढून संस्कृत वाङ्मय क्षेत्रातहि पदार्पण करून, तेथेंहि जी प्रचंड व बहुमोल भर घातली व वेदांत व अध्यात्म विद्येचा उद्धार व उत्कर्ष केला, तो देखील वाङ्मय-इतिहासांत अविस्मरणीय असाच आहे! त्याचें नाव हिंदु समाजाचा एक मोठा अभिमानाचा विषय असून. तो भारतीय राजकारणांत केव्हाहि बोधप्रद व संस्मरणीय असाच राहील!

हरिहर भूपाल व बुक्क नरेश हे राजे तर माधवाचार्यांना देवाप्रमाणें पूज्य मानीत व त्यांचे शब्द वेदप्रमाणें प्रमाण धरून, त्या रीतानें चालत, यांत एक अक्षरहि खोटें नाहीं माधवाचार्यासारखे कर्तृत्ववान, सत्यशील, विद्यासंपन्न, लोकहिततत्पर व राज्यकारणपटु असे धीरगंभीर वृत्तीचे ब्राम्हण व हरिहर-बुक्कासारखे, उदार व प्रतापी क्षत्रिय वीर यांचा जेथें सुंदर व व मधुर संगम झालेला दिसून येईल, त्या राष्ट्राचें भाग्य व वैभव काय व कीर्ती, हें कोणी वर्णन करावें! तोच पुण्य व पवित्र देश होय आणि तेथेंच देव नांदण्यांत आनंद मानतात!

चौदाव्या शतकांतील विजयनगरची आठवण झाली म्हणजे बुक्क

यजुर्वेदांतील या पुढील वचनाची आठवण वेदवेत्या विद्वानांना झाल्याशिवाय रहात नाहीं. तें वचन असे—

'यत्र ब्रम्ह च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना॥

(शु. य. २०-२५)

भावार्थः— जेथें विद्वान व तपस्वी ब्राम्हण व शूर व उदार क्षत्रिय हे प्रेमानें व सलोख्यानें एकत्र वागतात व नांदतात, तोच पुण्य देश समजावा, कारण तेथेंच सर्व जगावर सत्ता चालविणारे देव हे तेजस्वी अग्निनारायणासमवेत आनंदानें सूक्ष्म रूपांत संचार करतात. विजयनगरच्या माधव-हरिहराची जोडी पाहिली म्हणजे द्वापरांतील वसिष्ठरामचंद्राची व कृष्णार्जुनाची गोड आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं! असाच प्रकार पुढें महाराष्ट्रांतहि रामदास-शिवाजी रूपानें घडून आला असो

माधवाचार्यांचा राजकारणातील इतिहास वर उडत उडत देण्यांत आला आहे. आतां त्यांची वाङ्मय सृष्टीतील सेवा व धार्मिक क्षेत्रांतील कार्य यांचेंहि थोडक्यांत दिग्दर्शन केल्यास तें अप्रासंगिक होणार नाहीं.

याचें कारण असें कीं सायण व माधव याचे चरित्र परस्परपूरक, परस्पर समर्थक, परस्पर प्रकाशक, परस्पर सहायक व परस्पर उपकारक असें असल्यामुळे, तें जोडीनें व समान्तरानें मार्गक्रमण करणारें व म्हणून अविभाज्य असें आहे. तसेंच त्यांच्या चरित्राला पूर्णत्व व महत्व यावयाचें झाल्यास त्यांच्या जीवतेतिहासाबरोबरच हरिहर व बुक्क-अर्थात् विजयनगरचा प्रारंभीचा इतिहास – याचाहि घनिष्ट संबंध येतो. त्याशिवाय कोणाळाच पूर्णत्व व महत्व व सार्थकत्व नाहीं. हा त्रिवेणीसंगम आहे. सायणाचें नांव निघालें कीं तेथें माधवहि आलेंच व सायणमाधवांचा इतिहास लिहावयाचा झाला तर हरिहर व बुक्क यांना वगळून चालण्यासारखें नाहीं. असा हा परस्पर तिरंगी संबंध असल्यामुळें आम्हांला सायणाचार्यांचें चरित्र रंगवितांना त्यांच्या जोडीला प्रसंगानुरूप माधवाचार्य व हुक्क व बुक्क यांचाहि उल्लेख करणें अपरिहार्यच झालें आहे.

आता त्यांचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे 'काल माधव' हा होय. पराशर-स्मृतीवर टीका लिहून झाल्यावर धर्माचरणाचा काल निर्णय करण्यासाठीं या ग्रंथाची त्यांनी रचना केली, असें या पुढील श्लोकावरून दिसतें.

'व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पराशरानथ।
तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः'॥

—(कालमाधव)

या कालमाधव ग्रंथाचे एकंदर पांच प्रकरणें असून, पहिल्यांत काल-विषयांची व्याख्या करण्यांत आली आहे. दुसऱ्यांत वर्षांची कल्पना, चंद्र, सावन, व सौर वर्षांचा पारस्पारिक भेद, अयन, ऋतु, मास व त्यांत वर्ज्य सांगितलेला कर्मकलाप, याचें विस्तृत विवेचन करण्यांत आलें असून, तिसऱ्यांत तिथीचा अर्थ, काल, सीमा व कर्तव्यकर्म याचें वर्णन, चौथ्यांत प्रतिपदा, द्वितीया इत्यादि तिथींचें विवेचन व पांचव्या प्रकरणांत धार्मिक कृत्यासाठीं योग्य नक्षत्र, योग व करण, याचें उपयुक्त व उद्बोधक वर्णन करण्यांत आलें आहे. पराशर-माधव' व कालमाधव हे दोन्ही ग्रंथ धर्म-शास्त्रक्षेत्रांत अग्रगण्य मनण्यांत आले असून, ते पंडितमान्य झाले आहेत.

या नंतरचा त्यांचा अतिमहत्वाचा तिसरा ग्रंथ म्हणजे 'जैमिनी न्यायमाला विस्तर' हा होय. वैदिक आचार धर्माचे सांगोपांग विवेचन केल्यावर, त्यांची दृष्टि आतां यज्ञयागादि कर्मकांडाकडे-म्हणजे श्रौत धर्माकडे-वळली. कर्मकांडालाच न्यायकांड असें म्हणतात. आणि तें प्रथम जैमिनीनें प्ररूढ केलेलें आहे. ('जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायः'). त्याला मीमांसा कांड असें दुसरेंहि एक नांव प्रसिद्ध आहे. वेदाचे मुख्य दोन भाग असून, पहिल्यांत यज्ञयागादि कर्मानुष्ठानाचें विवेचन करण्यांत आलें असून, दुसऱ्या भागांत उपासना व ज्ञान यांचा परामर्श करण्यांत आला आहे. पहिल्याला 'मीमांसा' व दुसऱ्याला 'शारीरिक' यानावानें संबोधण्यांत येतें.

याविषयी 'न्यायमाला विस्तर' भूमिकेतील उतारा देतो म्हणजे

वाचकाना त्याची यथार्थ कल्पना येईल 'तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविचिकित्सायां प्रसक्तायां तद्वारणाय मीमांसाशास्त्रं रचितम्। तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वकाण्ड-प्रथमतन्त्र शब्दद्व्यवहृतो मीमांसात्वेन ख्यातिं गतः। उपासनाज्ञानसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरक शब्दवाच्यो वैयासिकत्वेन ख्यातिं गतः॥' या उताऱ्यावरून मीमांसा व वेदांत या उभयशास्त्राची थोडक्यात पण स्पष्ट कल्पना मांडून दाखविण्यात आली आहे, हें स्पष्ट होतें.

पराशर माधव हे दोन ग्रंथ लिहून तयार झाल्यावर त्यांनी जैमिनीच्या मीमांसा शास्त्रावर न्यायमाला हा श्लोकबद्ध ग्रंथ लिहावयास घेतला ही गोष्ट यापुढील वचनावरून स्पष्ट होते

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौतउद्यत ॥ ५ ॥
प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम्।
जैमिनीय न्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ ६ ॥

यावचनावरून जैमिनि न्यायमाला हा ग्रंथ पराशर माधव याच्या नंतर लिहिण्यात आला, हें उघड होतें

हा ग्रंथ लिहून तयार झाल्यावर तो बुक्कभूपालास दाखविण्यात आला त्यांना पराशर-माधव व कालमाधव या ग्रंथाचा परिचय होताच तशात हा ग्रंथ पाहून राजे फार खुष झाले व त्याची भर दरबारात मोठी प्रशंसा केली

पण त्यांनी अशी एक सूचना केली कीं, ग्रंथ उत्कृष्ट असला तरी सामान्य जनास समजण्यास जरा अवघडच आहे तर तो टीका जोडून आणखी थोडा अधिक स्पष्ट सुलभ व सुगम केल्यास खरोखर रत्नाला कोंदणांत बसविल्यासारखें होईल या भाषणातील इंगितार्थ चाणाक्ष माधवाचार्यांनी ओळखिलें आणि त्या न्यायमाला ग्रंथावर विस्तृत टीका लिहून, त्याला 'जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तर' असें नाव दिलें

ही गोष्ट ग्रंथाच्या प्रारंभीच स्पष्ट करून सांगितली आहे ती अशी---

'स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः।
अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीर श्रीबुक्कभूपतिः।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥
निर्माय माधवाचार्यो विद्वानानंददायिनीम्।
जैमिनीय न्यायमालां व्याचष्टे बालवुद्धये ' ॥ ७ ॥

माधवाचार्यांनी बुक्क नरेशाच्या इच्छेप्रमाणें न्यायमाला ग्रंथावर विस्तृत व्याख्या करण्यास प्रारंभ केला. पण तो त्या नृपतीच्या हयातीत पूर्ण न होतां पुढे त्यांच्या चिरंजीवाच्या म्हणजे हरिहर द्वितीय-यांच्या आमदानीत पूर्ण झाला, असें ग्रंथाच्या शेवटच्या शेऱ्यावरून दिसून येतें तो शेरा असाः---

'वेदानां स्थितिकृत्पुरो हरिहरोऽभूत्सूत्रकृज्जैमि-।
निस्तद्भाष्यं शबरोऽभ्यधाद्वदितवांस्तद्विस्तरं माधवः ॥

या ग्रंथांत एकंदर बारा अध्याय, नऊशे सात अधिकरणें, व सत्तावीसशे पंचेचाळीस सूत्रें आहेत. ग्रंथ यज्ञविषयक म्हणजे कर्मकांडपर आहे ग्रंथ पुणे येथील आनंदाश्रममुद्रणालयांत छापला असून, तो ७०४ पृष्ठांचा आहे याशिवाय पुढें अनेक महत्वाचे ग्रंथ त्यांनीं रचिले असून, ते सर्व वेदांत-विषयक आहेत व ते आश्रमांतर करून संन्यास दीक्षा घेतल्यानतरचे आहेत. त्याचा उल्लेख पुढें करण्यांत येईल

प्रकरण १९ वें

वेद-महाभाष्यकार-श्रीसायणाचार्य

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाति संग्रहात्।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थ वक्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥
ब्राम्हणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा।
उदाहृत्याथ तैः सर्ववेदार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ १२ ॥

(तैत्तिरीय संहिता-उपोद्घात)

•

बुक्क नरेश हे जसे रणांत शूर व राजकारणांत धुरंधर होते, तसेच ते मोठे विद्याप्रेमी व धर्मजिज्ञासुहि होते अर्थात् त्यांचे सगळें लक्ष राजकारणांत व राजवैभवांत रगून व गुरफटून न राहतां, धर्माकडे-ज्ञानाकडेहि-त्यांची ओढ होती. कुलगुरु माधवाचार्यांनी लिहिलेला 'पराशर-माधव' हा धर्मशास्त्रावरचा अमोल्य असा महाग्रंथ व त्याचप्रमाणें मीमांसा शास्त्रावर विविधमाहितीनें नखशिखांत नटलेला विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ निर्माण करणाऱ्या पंडितकुलशेखर माधवाचार्यांविषयीं त्यांच्या मनांत गाढ प्रेम, निस्सीम भक्ति व नितांत आदर उत्पन्न झाला असला तर त्यांत नवल मानण्याचें *कारण नाहीं. गुणी व विद्याप्रेमी माणसाचा स्वभावच आहे तो!*

नरेशांना तो ग्रंथ पाहून मनांत अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, अशाच ठशाचा वेदांचा अर्थ सुबोध व सुलभ करून सांगणारा आणखी एखादा सुंदर ग्रंथ त्यांच्या दिव्य व प्रभावी लेखणीतून बाहेर पडून जगास वाचावयास मिळाला, तर काय सोनें होईल! म्हणून त्यांनी माधवाचार्याजवळ बोलतां बोलतां सहज गोष्ट काढली कीं, आचार्यदेवांनी वेदावर भाष्य लिहून आपणास व त्याबरोबरच जगास वेदार्थामृत पाजल्यास फारच उपकार होतील! जग त्यांचे कायमचे ऋणी होऊन राहील! गुरुदेव ती

इच्छा पूर्ण करण्यास पूर्ण समर्थ आहेत, मग होईल का तो अनुग्रह? मला वेदार्थ जाणण्याची इच्छा झाली आहे तर गुरुदेवांनी ती पूर्ण करून मला धन्य करावें !!

तेव्हां आचार्यदेव त्यास म्हणाले — महाराज! आपली इच्छा फार स्तुत्य आहे ती कोण झिडकारील? आपली इच्छा जरूर तृप्त करण्यात येईल पण मला असे सागावेस वाटतें कीं, ही गोष्ट सिद्धीस नेण्यास माझ्यापेक्षां माझा भाऊ सायण हा अधिक योग्य आहे. त्याच्यावर हें काम सोपविल्यास अगदी चोख होईल व आपल्याला खरा आनंद व धन्यता वाटेल तेव्हा हें काम आपण त्याच्यावर सोपविल्यास बरें होईल'

हें माधवाचार्यांचें भाषण ऐकून बुक्कराजानी सायणाचार्यांस आपले मनोगत कळवून, त्यास वेदावर भाष्य लिहिण्यास कळकळीचा आदेश दिला. हा मजकूर सायणाचार्यांनी लिहिलेल्या तैत्तिरीय संहिताभाष्याच्या उपोद्घातांत सारांश रूपानें प्रारंभीच आढळतो, तो असा —

'वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ ६ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ७ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधत् बुक्क महीपतिः ।
अन्वशान्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥
स प्राह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः ।
सर्वं वेत्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ९ ॥
इत्युक्ते माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।
अन्वशात्सायणार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ १० ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ब्राम्हण कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा।
उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्वेदार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ १२ ॥

(तैत्तिरीयसंहिता-उपोद्घात)

सारांशरुपानें वरील श्लोकांचा मथितार्थ वर देण्यांत आलाच असल्या-मुळें त्याची आतां येथें पुनरावृत्ति करण्याचें कारण नाहीं. असो. बुक्क भूपालाच्या जगत्कल्याणकारी शुभेच्छेस मान देऊन, श्री सायणाचार्य हे वेदग्रंथावर भाष्य लिहिण्यास प्रवृत्त झाले. या पंडितरत्न आचार्यदेवांनी विजयनगरचे मंत्रिपद संभाळून अथांग अशा चारहि वेदांवर सुंदर, सुगम व सविस्तर असें अमरकीर्ति भाष्य लिहिण्यास लेखणी हातांत धरली आणि अश्रांत परिश्रम व उदंड उद्योग करून, चारहि वेद-ग्रंथांवर सर्वांगपरिपूर्ण अशीं सुलभ व सुबोध भाष्यें लिहून, जगाला थक्क करून कायमचे ऋणी करून टेविलें आहे! अर्थात् तीं कशीं व केव्हां लिहिलीं गेलीं याचा त्या त्या ग्रंथांतून छडा घेत त्याप्रमाणें भाष्यलेखनाचा क्रम व हेतु देत जातो.

प्रथम भाष्यलेखनास हात घातला, तो यजुर्वेदापासून घातला. याचें कारण असें कीं, तो अध्वर्यूचा कर्मप्रधान वेद आहे. कर्मकांडांत-म्हणजे यज्ञोपासनेंत-चारहि वेदांत यजुर्वेदासच प्रमुख स्थान असून, अध्वर्यु हा त्याचा विश्वस्त आहे यज्ञांत जें कर्म सांगितलेलें असतें, तें यजुर्वेदोक्तच करावयाचें असतें ऋग्वेद व सामवेद हेहि महत्वाचे वेद आहेत, हें खरें. पण ते यज्ञकर्मांचे अवयवस्थानीं आहेत. ऋग्वेदाला वाणीचें स्थान दिलें, तर यजुर्वेदाला मनाचें स्थान दिलें पाहिजे, व तसा वेदाचा आदेश आहे. (वागेवर्चश्च सामानिच मन एव यजूंषि श. प ४-६-७-१९)

हेंच दुसऱ्या मार्गानें सांगावयाचें म्हणजे ऋग्वेदानें होतृकर्म करावें आणि सामवेदानें उद्गीथ व यजुर्वेदानें आध्वर्यव करावें (ऋग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत। यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम्' श प ११-५-८-४) म्हणून जे यजुर्वेदाचे अध्ययन करतात, ते अध्वर्यु मनोरूप असून, त्यांनी

प्रैव-म्हणजे आज्ञा-दिल्याशिवाय इतर कोणतेंहि म्हणजे होतृ व उद्गातृकर्म केलें जात नाहीं. ('ये यजुषा चरन्ति मनस्ते भवन्ति। तस्माज्ञानमिप्रेषित-मध्वर्युणा किंच न क्रियते।' श प ४-६-७-१९), अशी यज्ञकार्यातील व्यवस्था असल्यामुळे यजुर्वेदास तेथें प्रधान स्थान मिळालें आहे आणि म्हणून सायणाचार्यांनी यजुर्वेदांतर्गत तैत्तिरीय संहितेवर भाष्य लिहिण्यास प्रथम सुरवात केली आणि तें योग्यच झालें.

शिवाय दुसरें कारण असें कीं, ते आचार्य कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय शाखेचे असल्यामुळें त्या आपल्या वेदाला अग्रपूजेचा मान दिला, हेंहि यथायोग्यच झालें. अर्थात् या कामीं त्यांनी आपल्या वडील भावाची म्हणजे माधवाचार्यांची मदत घेतली नसेल, असें म्हणणें व मानणें हें योग्य होणार नाहीं. पण भाष्यकर्त्याचा अग्र-मान सायणाचार्यांसच दिला पाहिजे व खरोखर तो त्यांच्याच आहे. याविषयीं थोडा खुलासा करणे अवश्य आहे पण तो येथें न करतां पुढें केव्हांतरी प्रसंगानुरूप करूं.

याप्रमाणें तैत्तिरीय संहितेवर भाष्य लिहून पूर्ण झाल्यावर दुसरा ग्रंथ घेतला, तो तैत्तिरीय ब्राम्हण हा होय ही गोष्ट त्यांच्या या पुढील वचना-वरून स्पष्ट होते.

'व्याख्याता सुप्रबोधाय तैत्तिरीयक संहिता।
तद् ब्राम्हणं व्याकरिष्ये सुखेनार्थविवुद्धये॥'

हें वचन तैत्तिरीय ब्राम्हण भाष्याच्या प्रारंभीच लिहून, ग्रंथ लेखनाचा क्रम स्पष्ट करण्यांत आला आहे

हें ब्राम्हण भाष्य लिहून झाल्यावर मग ते तैत्तिरीय आरण्यकाकडे वळले. आणि त्यावरहि भाष्य लिहून यजुर्वेदाची वाङ्मय सेवा पूर्ण केली. याविषयीं आधार सांपडतो तो असाः—

'व्याख्यायता सुप्रबोधार्थं तैत्तिरीयक संहिता।
तद्ब्राम्हणं च व्याख्यातं शिष्टमारण्यकं तथा॥'

याव वचनावरून असें म्हणण्यास आता हरकत नाहीं कीं, प्रथम त्यांनी संहिता, मग ब्राम्हण आणि नंतर आरण्यक अशा क्रमाने ग्रंथ घेऊन, त्यावरील भाष्यें लिहून काढलीं

हे ग्रंथ त्यांच्याच हातचेच आहेत, असें स्पष्ट मानण्याला त्या त्या ग्रंथाच्या शेवटीं त्यांनी जो शेरा मारला आहे, तो सर्व संशय दूर करणारा आहे तैत्तिरीय संहितेच्या प्रत्येक अनुवाकाच्या शेवटीं शेरा आहे तो असा –

'इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-यजुर्वेदीय तैत्तिरीय संहिताभाष्ये प्रथमखंडे प्रथम प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक'॥'

हा झाला संहितेचा शेरा त्यानंतर ब्राम्हण ग्रंथाच्या शेवटीं आढळतो तो असा —

'इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्य धुरधर श्रीमत्सायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयब्राम्हण भाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक समाप्त

आणि आरण्यकावरील शेरा आहे तो असा —

'इति श्रीमत्सायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयारण्यके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ।'

हे जे वरील तीन शेरे आहेत, त्यातील 'श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते' हे शब्द तीनहि ग्रंथावर भाष्यलिहिणारे ह श्रीमत्सायणाचार्य हेच होत, याचे स्पष्ट द्योतक नाहींत काय? मग आता संशयाला जागा कोठें राहिली? सायणाना हा मान न देणारे जे काही उथळ विचाराचे विद्वान पंडित आहेत, त्याचे या शेऱ्याकडे मुळींच लक्ष गेलें नाहीं, ही मोठ्या आश्चर्याची व खेदाची गोष्ट होय सायणानी आपल्या भाष्याला वेदार्थ प्रकाश' हें नाव दिलें आहे, हेंहि त्यावरूनच स्पष्ट होतें

याप्रमाणें यजुर्वेदावर म्हणजे संहिता ब्राम्हण आरण्यक या ग्रंथावर-भाष्य लिहून झाल्यावर मग त्यानी बुक्करायाच्या इच्छेप्रमाणें ऋग्वेदावर भाष्य लिहिण्यास हातीं घेतलें ही गोष्ट ऋग्वेद भाष्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानी स्पष्ट केली आहे ती अशी —

'आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा।
यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते॥

(ऋग्वेद-भाष्य, प्रस्तावना)

या वचनावरून यजुर्वेदानंतर ऋग्वेदभाष्य लिहिण्यास प्रारंभ केला, हें निर्विवाद स्पष्ट झालें.

याचें कारण असें कीं, अध्वर्यूच्या नंतर यज्ञानुष्ठानांत होतृकर्मास महत्त्वाचें स्थान आहे. ऋग्वेदाचा प्रतिनिधि जो 'होता' पुरोहित, त्यानें देवांना पाचारण केल्याशिवाय देव यज्ञांत उपस्थित होतच नाहींत व त्यानें त्यांची प्रशंसा व गुणगान केल्याशिवाय प्रसन्न होत नाहींत. आणि हें होतृकर्म ऋग्वेदाचा विषय असून, देवांना आवाहन, त्यांचे स्तुतिस्तोत्र व त्यांची प्रार्थना या गोष्टी ऋग्वेदाच्या क्षेत्रांत मोडतात. अर्थात् हें होतृकर्म ऋग्वेदानेंच करावयाचें असतें. ('ऋग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत' श. प. ११-५-८-४) म्हणून यजुर्वेदानंतर ऋग्वेद घेतला, हें परिपाठाच्या दृष्टीनें ठीकच झालें.

हें ऋग्वेद भाष्यहि सायणाचार्यांनीच लिहिलें, या गोष्टीचा पुष्टिपुरावा या पुढील वचनावरून स्पष्ट शाबीत होतो. वाचकांच्या माहितीसाठीं आम्हीं तो येथें खाली देतो. उपक्रम व उपसंहार ही दोन्हीं वचनें अशीं आहेत. प्रस्तावनेतला मजकूर आहे तो असाः—

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः।
सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वेन युज्यताम् ॥ ४ ॥
इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्क महीपतिः।
अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ५ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात्।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ६ ॥

याप्रमाणे सामवेदाचा परामर्श घेतल्यावर पुढें शुक्ल यजुर्वेदीय काण्व-संहिताकडे दृष्टि वळली. त्याच्या पूर्वी माध्यंदिन संहितेवर उवट आचार्यांचें भाष्य लिहून प्रसिद्ध झाले होतें. काण्वसंहितेवर मात्र नव्हतें. म्हणून त्यांनी आता काण्वसंहितेवर भाष्य लिहिण्यास प्रारंभ केला पण दुर्दैवानें तें पूर्ण झालें नाही फक्त पहिल्या वीस अध्यायावरच त्याची समाप्ती झाली.

'व्याख्याता काण्वशाखीया संहिता पूर्वविंशतिः।
सायणाचार्येण स्पष्टी कृत्य न चोत्तरा॥'

(काण्वभाष्य)

याश्लोकावरून काण्वभाष्य अर्धेंच राहिलें, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय दिसत नाहीं याप्रमाणे बुक्कराजाच्या आमदानींत सायणाचार्यांनी एकंदर वेदग्रंथांवर भाष्य लिहून संपविलें, त्याचा तपशील खालील प्रमाणे आहे.

१ तैत्तिरीय संहिता	९ षड्विंशब्राम्हण
२ तैत्तिरीय ब्राम्हण	१० सामविधान ब्राम्हण
३ तैत्तिरीय आरण्यक	११ आर्षेय ब्राम्हण
४ ऋग्वेद संहिता	१२ देवताध्याय ब्राम्हण
५ ऐतरेय ब्राम्हण	१३ उपनिषद् ब्राम्हण
६ ऐतरेय आरण्यक	१४ संहितोपनिषद् ब्राम्हण
७ सामवेद संहिता	१५ वंश ब्राम्हण
८ तांड्य ब्राम्हण	१६ काण्वसंहिता

याप्रमाणें एकंदर सोळा ग्रंथांवर सुंदर व विस्तृत असें विद्वत्ताप्रचुर महाभाष्य बुक्करायाच्या कारकीर्दीत लिहून पूर्ण करण्यात आलें सायण हे प्रथम इ स १३६४-१३६५ मध्यें उदयगिरीहून बुक्कराजाच्या दरबारात मंत्री या नात्यानें आले तेथें आल्यावर वेदमार्गप्रवर्तक धर्मजिज्ञासु बुक्क-नरेशाच्या प्रोत्साहनाने व ज्येष्ठबंधु पतप्रमात्य माधवाचार्य यांच्या प्रेरणेनें मंत्रीपद संभाळून, वेदासारख्या महत्वाच्या दुर्बोध ग्रंथावर सुलभ व सुबोध

भाष्य लिहिण्याचें महाप्रयासाचें महत्कार्य अंगावर घेऊन, तें सतत उद्योग व दीर्घपरिश्रम करून, जवळ जवळ सोळा वर्षांच्या अल्पावधीत उपनिर्दिष्ट वैदिक साहित्याचा प्रचंड वाङ्मय मेरु यशस्वीपणे रचून ठेवण्यांत आला !! आणि वेदजिज्ञासु जगाला दिव्य ज्ञानाचें मधुर अमृत पाजून, त्याला अखंड व उदंड ऋणी करून ठेविलें !! अशा कृपाळु आचार्य देवाचें कौतुक व पुण्यस्मरण न करण्यासारखा कृतघ्न प्राणी असा कोण आहे ?

इतकेंच नव्हें तर त्या अवधीतच 'पुरुषार्थ सुधानिधि' या नांवाचा एक महत्वाचा पौराणिक ग्रंथहि लिहून काढला हा ग्रंथ बुक्क राजाच्या विनंतीवरून सामान्यजनांच्या उपयोगार्थ लिहिण्यांत आला असून, त्याबद्दल आचार्य लिहितात ते असेः—

'तं सर्वविद्यानिलयं तत्वविद् बुक्क-भूपतिः ।
सत्कथाकौतुकी हर्षादपृच्छत् राजशेखरः ॥
श्रुतानि त्वन्मुखादेव शास्त्राणि विविधानि च ।
पुराणोपपुराणानि भारतं च महामते ॥
सर्वाण्येतानि विप्रेन्द्र गहनान्यल्पमेधसाम् ।
ज्ञातुं कथिन्नशक्यन्ते पुरुषार्थार्थिनामपि ॥
तस्माद्व्याख्यानरूपेण सुखोपायानि सुव्रत ।
पुरुषार्थोपयोगीनि व्यासवाक्यानि मे वद ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा युक्तार्थं बुक्कभूपतेः ।
प्रशस्य तं मुदा युक्तो माधवः प्रत्यभाषत ॥
'शृणु त्वं भव्यया बुध्या वाचं मे पुरुषार्थदाम् ।
अयं हि कृतिनामाद्यः सायणार्यो ममानुजः ॥
पुराणोपपुराणेषु पुरुषार्थोपयोगिनीः ।
उपदिष्टा मया राजन् कथास्ते कथयिष्यति ॥
'इति प्रसाद्य राजानं सायणान्त्यर्थमुदीक्षत ।
सायणार्योऽग्रजेनोक्तः प्राह बुक्कमहीपतिम् ॥

साधु साधु महाप्राज्ञ बुद्धिस्ते धर्मदर्शिनी।
वदामि व्यासवाक्यानि लोकानां हितकाम्यया॥

या ग्रंथाचे एकदर चार विभाग असून पहिला धर्मस्कंध असून, त्यांत अठ्ठेचाळीस अध्याय आहेत. दुसरा विभाग अर्थ विषयावर असून, त्यांत तेवीस अध्याय, तिसरा काम असून त्यांत चौदा अध्याय, व चौथा मोक्षपर असून, त्यांत सतरा अध्याय आहेत. म्हणजे एकदर १०२ अध्याय असून, तीस विषयांवर विवेचन आहे. हा ग्रंथ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारहि पुरुषार्थविषयांवर लिहिलेला असून तो इतका उत्तम व बोधप्रद झाला कीं, बुक्करायाला तो श्रवण करून अत्यंत हर्ष व मोठी धन्यता वाटली! त्या प्रसंगीं त्याच्याकडून हे खालील धन्योद्गार आपोआपच निघाले त्याचे शेवटचे उद्गार त्या महाग्रंथाविषयीं हे असे आहेत.

श्रुत्वा त्वयोदितं विद्वन् पुरुषार्थसुधानिधिम्।
कृतार्थोस्मि द्विजश्रेष्ट इति राजा तमब्रवीत्॥
य इदं श्रुणुयान्नित्य पुरुषार्थसुधानिधिम्।
अनायासेन तस्यैव करस्थाः सर्वसिद्धयः॥

पुरापार्थ-सुधानिधि.

यावरून हा ग्रंथ झाला तरी सायणाचार्यांनीच बुक्काच्या इच्छेवरून लोककल्याणार्थ रचला, याविषयीं आतां अधिक लिहिण्याची जरूरी नाहीं. एकदरींत सांगावयाचा मुद्दा हा कीं बुक्कराजाच्या कारकीर्दींत वेदशास्त्रांवर व पुराणोपपुराणांवर सायणाचार्यांनी अनेक महत्वाचे व उद्बोधक ग्रंथ लिहून, केवळ बुक्कनरेशालाच नव्हे तर सर्व वेदप्रेमी व धर्मजिज्ञासु जगाला उदंड उपकृत करून ठेविले आहे, याविषयीं कोणी वाद माजवील असें आम्हांस वाटत नाहीं.

प्रकरण १७ वें

दक्षिण दिग्विजय

'ततोभूद्बुक्कभूपालः सर्वभूपकुलाग्रणीः ।
यत्प्रतापानले सर्वे पतंगंत्यरिभूभृतः ॥ ७ ॥
कर्नाटकलक्ष्मीः सविलासमास यस्मिन्महीपे महनीयकीर्तौ।
भूमिस्तथैवाप वसुंधरात्वं स्थिरेति नाम
प्रथमं गुणौघेः ॥ ८ ॥

(एपि. इंडिका, खंड १७, नं. १४, पृ. १९८)

माधवाचार्य ही मोठी अलौकिक विभूति खरी त्यांची दृष्टि विशाल असून, अवधान सर्वत्र असे. राजकारणांत उदंड जागृत राहून, राज्यांत व बाहेर कोठे काय चाललें आहे याची बित्त बातमी काढण्यासाठीं त्याचे विश्वासूक गुप्त हेर सचार करून, त्याना दररोज बातमी पुरवीत असत. माध्वमताचे अक्षोभ्यतीर्थ व श्रीवैष्णपंथाचे वेदांततीर्थ व इतर प्रमुख व वजनदार आचार्य यांचे त्याना चांगलें पाठबळ लाभलें होतें. या कालखंडांत धर्मपीठाच्या आचार्यांचें समाजावर हुकमी वर्चस्व होतें यासर्व आचार्यवर्यांनी मुसलमानाविरुद्ध हिंदुसमाजाची अभेद्य फळी निर्माण करण्यांत माधवाचार्यांना पाठिंबा दिल्यामुळें, विजयनगरांत प्रबल हिंदुराज्य, निर्माण करण्यांत त्यांना फार मोठें यश लाभलें, यांत तिलप्राय संदेह नाहीं.

उत्तरेकडच्या मुसलमानांना कृष्णेच्या पलीकडे रोखून ठेविल्यामुळें त्यांची भीति सर्वस्वी नाहीं, तरी आता पुष्कळच कमी झाली होती. पूर्वेकडचा उदयगिरीचा रस्ताहि रोखून धरल्यामुळें वारंगळच्या पठाणांना तो मार्गहि बंद झाला असून, त्याच्या धुंदखोर आक्रमणाला चांगलाच पायबंद बसला होता

खाली दक्षिणेंत मात्र अजून राक्षसी सुलतानशाही धुडगूस घालीत होती. तेथला मदुरेचा सुलतान माजला असून, त्याचा जाच व जुलूम जनतेला असह्य झाला होता. त्याची तेवढी उचल बांगडी झाल्यास कृष्णेखालचा सगळा दक्षिणेचा प्रांत सलग विजयनगर साम्राज्यांत मोडणार होता. माधवाचार्यांचा डोळा आतां त्या प्रदेशावर जडून, योग्य प्रसंगाची ते मार्गप्रतीक्षा करीत होते.

इतक्यांत सुदैवानें तो प्रसंगहि आला. इ. स. १३६९–७० सालची गोष्ट. त्यावेळीं मदुरेंत अल्लाउद्दीन शिकंदर हा सुलतानाच्या तख्तावर असून, त्यानें राज्यांत हिंदूंचा अनन्वित छळ करून मोठा अनर्थ माजविला होता.

देवळांतील देवपूजा बंद पाडली होती आणि वेदघोषाला प्रतिबंध करण्यांत आला होता. हिंदूंना सक्तीनें बाटविण्याची मोहीम जोरांत चालली असून, दिनेदिनें जुलुमाचे नवीन नवीन फर्मानें निघत होतीं. तेथील प्रजा फार त्रासली असून, हिंदूचें जिणें अत्यंत केविलवाणें झालें होतें. मदुरेच्या तक्रारी रोज माधवाचार्यांच्या कानावर येऊं लागल्या. देवधर्मावर चाललेला सुलतानी छळ व जुलूम यांना पायबंद घालण्याचें माधवाचार्यांच्या मनांत राहून राहून डोकावूं लागलें.

त्याचवेळेस चोळ देशच्या शंभुवराय राजानें विजयनगरा विरुद्ध गडबड उठविली होती. मागे एकदा उदयगिरीच्या महामंडलेश्वरानें–म्हणजे सायणाचार्यांनी – त्याचा खरपूस समाचार घेतला होता. तरी त्याची खुमखुम पूर्ण जिरली नव्हती. अलीकडे पुनः त्यानें डोकें वर उचलून, विजयनगरच्या सीमाप्रदेशांत गोंधळ व गडबड उठविली

या शंभुवरायाच्या फुसलावणीनें त्याच्या शेजारच्या धन्यराजानेंहि धुंडाई माजविली. या सर्व गोष्टी माधवाचार्यांच्या कानावर आल्याबरोबर त्यांनी भावी संकट ओळखून, सायणाचार्यांच्या सल्ल्याप्रमाणें वेळींच त्याचा बंदोबस्त करण्याचें मनांत योजून, त्याप्रमाणें राजास सल्ला दिला व विध प्रयत्न करून, सुलतानाच्या कांटा काढून टाकण्यास सोडय आग्रहानें सुचविलें.

बुक्कराजासहि ती गोष्ट पटली व त्यांनी आपल्या कंप नुंबरस्पा

मुलास त्याप्रमाणें हुकूम दिला कंपराय हा त्यावेळीं कोलार प्रांताच्या सुभेदारीवर असून, मूळवागल येथें रहात होता. तो मोठा शूर व कडवा लढवय्या असून, त्याच्या दराऱ्यानेंच सुलतान जरा दचकून व वचकून होता. बुक्करायानें शंभुवराय, वन्यराज व शेवटीं मदुरेचा सुलतान या तीघांवरहि चाल करून, त्यांची नागी जिरविण्यास फरमाविलें व त्याच्या मदतीला विजयनगरचें प्रचंड सेनाबल उभें केलें व मोहिमेचीं महत्वाचीं सूत्रें विजयनगरहून सायणाचार्यांच्या मार्गदर्शनानुरूप हलू लागलीं.

कम्पवडेयरच्या अध्यक्षतेखालीं व सायणाचार्यांच्या मार्गदर्शनानुरूप विजयनगरची मोहीम दक्षिणेकडे हलली. प्रथम कांजीवरमच्या शंभुवरायावर हल्ला चढवून, त्याचा रणांत पार धुव्वा उडवून, मुठींत जीव धरून त्यास शरण यावयास लावलें. याखेपेस शंभुवरायची हड्डी चांगली नरम झाल्यामुळे पुढें तो कायमचा लुला पडला. त्यानंतर वन्यराजालाहि जेरीस आणून त्याचीहि खोडकी जिरविली. या दोन पुडखोर राजांचा पक्का मोड करून, नीट बदोबस्त केल्यावर, विजयनगरचा विजयी मोर्चा आतां मदुरेच्या वाटेस लागला.

या मोहिमेंत वाघासारखा पराक्रम करणारा सिंहाच्या छातीचा कम्प शार्दूल हा त्या मोहिमेचा सेनानायक असून. त्याच्या दिमतीस त्याच्याच तोडीचे चांगले युद्धतंत्रांत कसलेले वीर गोपणार्य व मगप्पा दनायक हे होते. शिवाय विजयनगरच्या सेन्यांत याखेपेस ज्या शिपायांचा समावेश करण्यांत आला होता, ते सर्व चांगले रणयोद्धे असून, त्यांच्यांत प्रचंड रणोत्साह मुसमुसत होता

मदुरेवर विजयनगरचें सैन्य चाल करून येत आहे, ही बातमी अल्लाउद्दीन शिकंदर शहास लागतांच तोहि मोठी तयारी करून सामोरा आला. दोघांची मदुरेच्या शेजारीच गांठ पडली तेथें जी रणचंडी भडकली, तो सांगून पुरवत नाहीं हिंदू या खेपेस इतक्या धैर्यानें व निकरानें लढले की, त्या युद्धाला राम-रावण युद्धाचीच उपमा शोभेल. कडव्या तुरुष्कांनी प्रथम मोठ्या निकराचा हल्ला चढविला. पण त्यांचा मारा

या खेपेस विजयनगरच्या सैन्यापुढें फार फिका पडला ! शौर्याची शर्थ केली तुरुष्कांनी, पण सगळे पडले पालथ्या घागरीवर पाणी ! हिंदूंची व तुरुष्कांची मोठी झुंज लागली ! तलवार तलवारीस भिडली ! रणचंडी भडकली ! वीरश्री उफाळली ! कोणी कोणास दाद देईना! रणदेवतेनें उग्र स्वरूप धारण केलें आणि रक्ताचे पाट वाहू लागले !

याप्रमाणें तुम्मळ सग्राम चालला असता, अकस्मात चमत्कार झाला ! हिंदूंनी मुसलमानांची फळी फोडली! आणि वाघाच्या छातीनें आंत घुसकून, सुलतानी सैन्याची लांडगेतोड चालविली ! यावेळेस हिंदू सैन्यांत प्रचंड वीरश्रीनें संचार केला होता ! हिंदूंचा मारा सहन न होऊन मदुरेचें सैन्य जीव घेऊन अखेर सैरावैरा पळत सुटलें ! आणि विजयनगरचा जय झाला ! मदुरा पडली ! व विजयनगर विजयी झालें !!! दक्षिणेतील सुलतानशाहीचा अंत झाला !! व विजयनगर साम्राज्याला भरती चढली !!!

या चकमकींतून अल्लाउद्दीन सुलताननें तें सर्व रणदृश्य पाहून, आपला जीव वांचविण्यासाठी पळून जाण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचें नशीब भरून आलें होतें. त्याला अल्ला काय करणार ? तो जीव घेऊन पळत असतां मंगप्पा दण्डनायकानें त्याचा पाठलाग करून त्यास गांठलें ! व घोड्यावरून खाली खेंचून, त्यास आपल्या तलवारीचें खरपाणी पाजलें !!

सुलतान मरून खालीं पडला ! आणि तेथें दक्षिणेंत धुडगूस घालणाऱ्या सुलतान-शाहीला मूठमाती देण्यांत आली !! द्वारसमुद्राच्या वीर बल्लाळास ठार मारणाऱ्या सुलतानाचा तशाच रणकंदनांत बळी घेतला जाऊन, पक्का सूड उगविण्यांत आला ही इतिहासप्रसिद्ध लढाई इ. स १३७१ सालीं लढण्यांत आली.

पुढें विजयनगरचा विजयी झेंडा आतां मोठ्या वैभवानें व समारंभानें मदुरेंत शिरून, तेथील सुलतानाच्या राजवाड्यावर मोठ्या संभ्रमानें फडकविण्यांत आला ! हिंदु प्रजेचा केवढा उत्साह तो ! आनंदाला नुसता ऊत आला होता ! नरकवास सुटून, सुखैकधाम स्वर्गाचें मंगल दर्शन घडलें !!

इ. स. १३२४ सालीं तुरुष्कांच्या जबड्यांत सांपडलेली मदुरा इ. स.

१३५१ सालीं मगर मिठीतून मुक्त झाली आणि विजयनगरचा प्रभावी झेंडा रामेश्वरास जाऊन भिडला !!!

मदुरेतील शिव व विष्णु या देवालयांतील पूजा-अर्चा सुलतानशाहींत बंद पडून, देवळांना कुलुपें ठोकण्यांत आलीं होतीं ती कम्परायानें तोडून काढून, देवालयांचीं दारें उघडून पुनः देवांची पूर्वीप्रमाणें पूजा-अर्चा करण्यास मोकळीक करून दिली आणि सर्व धार्मिक विधींना पुनः नवचैतन्य मिळालें !!

ही मदुरेची मोहीम एवढ्यावरच थांबली नाहीं. अजून श्रीरंगपट्टण मुसलमानांच्या ताब्यांत होतें तें मुक्त केल्याशिवाय दक्षिण दिग्विजयाला पूर्णत्व येण्यासारखें नव्हतें. आतां विजयनगरची दृष्टि रंगनाथाकडे वळली. कर्मधर्मसंयोगानें कम्पराजाचा सरसेनापति गोपाणार्य नांवाचा श्रीवैष्णव ब्राम्हण होता. तो मोठा शूर व धाडसी रणझुंजार असून, त्याची नेमणूक त्यावेळीं जिंजी प्रांतावर सुभेदार म्हणून करण्यांत आली होती. तो भारद्वाज गोत्री असून आपस्तंब हें त्याचें सूत्र होतें. तो या मदुरेच्या लढाईत जातिनिशी हजर होताच. श्रीरंगपट्टणाचें महत्व श्रीवैष्णवांना अत्यंत श्रेष्ठ असें असून, तें श्रीवैष्णव धर्माचें मूळ पीठ होतें. हें क्षेत्र इ. स. १३२७ सालीं मदुरेच्या सुलतानानें जिंकून आपल्या ताब्यांत घेतलें होतें त्यावेळी तेथील रंगनाथ भक्तांनी तेथील मूर्ति उचलून ती तिरुपति येथें सुरक्षित नेऊन ठेवली होती. अर्थात् मुसलमानाची त्यावर सावली पडली नव्हती.

मदुरेचा पराभव होऊन सुलतानी तक्त कोलमडून पडल्यामुळें, पुढें क्षणाचाहि विलंब न करतां, श्रीरंगपट्टणवर तावडतोब धडक मारून गोपणार्यानें तेथील तुरुष्कांना गांठलें व त्यांच्याशी मोठ्या शौर्यानें लढून, त्यांना तेथून पिटाळून लावलें! हिंदूंची सरशी होत आहे असा रंग दिसतांच तेथील मुसलमानाचें धैर्य खचलें व त्यांनी पुढें टिकाव न धरतां 'यः पलाय स जीवति' या सुभाषिताची कास धरली व सैरावैरा पळत सुटले!

गोपणार्य विजयी झाले व विजयनगरचा विजयी ध्वज श्रीरंगपट्टणातून मिरवीत नेला! लवकरच श्रीरंगनाथाची मूर्ति तिरुपतिहून पुनः घरीं

आणून, त्यांची देवळांत पूर्वस्थळीं मोठ्या समारंभाने स्थापना केली! हा विजयनगर-साम्राज्याचा दक्षिणेचा फार मोठा विजय होय. हा विजय पाहून युवक भूपालास परमावधीचा आनंद झाला व माधवाचार्यांच्या अंगीकृत कार्याचें साफल्य होऊन, त्यांचा जन्म धन्य व कृतकृत्य झाला !!

गोपणार्यांचा हा ऐतिहासिक पराक्रम भावी पिढीच्या स्मरणांतून जाऊं नये, म्हणून रंगनाथ देवळाच्या महाद्वारावर तो श्लोकरूपाने पुढील प्रमाणे कोरून ठेवण्यांत आला असून, आज मितीसहि तो तेथें पहावयास सांपडतो. श्लोक आहे, तो असाः—

'आनीयान'ल-शृंगद्युतिरचित-जगद्रञ्जनादञ्जनाद्रेः ।
चेञ्च्यामाराध्य कंचित् समयमथ निहत्योद्ध्वनुष्कान्
तुलुष्कान् ॥
लक्ष्मीक्ष्माभ्यामुभाभ्यां सह निज निलये स्थापयन्
रंगनाथम् ।
सम्यग्वर्यां सपर्यां कुरुत निजयशो दर्पणो गोपणार्यः ॥
(एपि. इंडिका, खंड ६ वा, नं. ३२, पृ. ३२३)

गोपणार्याची ही महनीय वीरकृति खरोखर अविस्मरणीयच खरी! आणि ती अभिनव भारताला-उद्योन्मुख राष्ट्रभक्तांना-आदरणीय व अनुकरणीय नाहीं, असें कोण म्हणेल? राजकारणांत शत्रूंशी कसें वागावें याचें शिक्षण विजयनगरपासून घेण्यासारखें नाहीं, असें विचक्षण मुत्सद्दी कसे म्हणतील?

माधवाचार्यांनी राज्यांत कडेकोट बंदोबस्त, चोख व्यवस्था व कमालीची शिस्त ठेविली होती. नाहींतर विजयनगरचा विशाल साम्राज्यवृक्ष कसा वाढला व फोफावला असता? कोठें खट् खुट् झाल्याची बातमी लागतांच, तायडतोब कडक उपाय योजना करुन, त्याचा तेथल्यांच नायनाट करण्यांत ते सदैव दक्ष असत. यामुळे विजयनगरची प्रजा फार सुखी व निर्भय होती. जसजसा विजयनगरचा लौकिक वाढत चालला व त्याचे

पावलावर पाऊल पुढें पुढें सरकत चाललें, तस तशीं ओसपडलेलीं गांवें व शहरें पुन हळु हळु भरत व सुधारत चाललीं

वेदविद्येला चागला राजाश्रय मिळून राज्यांत ठिकठिकाणीं पाठशाळा स्थापन होऊं लागल्या आणि तसेच देशी भाषेलाहि प्रोत्साहन मिळून, कानडी, तेलगू व तमिळ भाषातहि सुदर सुंदर ग्रंथनिर्मिति होण्याला अनुकूल वातावरण निर्माण झालें राज्यात रस्ते, विहरी, तळीं, व कालवे खोदण्यांत येऊं लागल्यामुळें प्रजेच्या सुख-सौकर्यात दिने दिने भर पडत चालली व्यापाराची अभिवृद्धि होऊन, कलाकौशल्यास भरपूर उत्तेजन मिळत चाललें देश सगळा सुरक्षित व व्यवस्थित होऊन तेथें शांततेचें व संपन्नतेचें वातावरण नांदू लागलें

थोडक्यांत म्हणजे माधवाचार्यांच्या अखंड जागृतीनें व उदंड परिश्रमानें राज्याची घडी नीट व्यवस्थित बसून, श्री बुक्क भूपालाची कारकीर्द विजयनगरच्या प्रजेला अत्यंत सुखकारक व हितकारक व म्हणून लोकप्रिय होत जाऊन, त्याचा यशोदुंदुभि दशदिशांत दुमदुमूं लागला ! व कर्नाटक राजलक्ष्मीचा मनोहर चेहरा दिव्य कांतीनें विलसू लागला ! यात काडी मात्रहि अतिशयोक्ति नाहीं. तेथें लोकशाही नव्हती पण लोक-कल्याणराज्य मूर्तिमंत वावरत होतें ! हिंदुधर्मराजांचें वैशिष्ट्य तें हेंच ! हें लोक कल्याण !! हें प्रजावात्सल्य !!!

त्यावेळचे त्याचें वर्णन पाहिले म्हणजे आमच्या विधानाच्या सत्यतेची साक्ष पटणार आहे म्हणून त्यावेळचें त्यांचें वर्णन कसें करण्यात येत होतें, याचा एक नमुना म्हणून मुळबागल येथील शिला लेखाचा उतारा येथें जशाचा तसा देत आहो.

तो उतारा हा असा आहे —

बुक्कराजाचें थोडक्यांत वर्णन

आसन् हरिहरः कम्पो बुक्करायमहीपतिः ।
मारपो मुद्दपश्चेति कुमारास्तस्य भूपतेः ॥

पञ्चानां मध्यगस्तेषां प्रशास्ते बुक्कभूपतिः ।
प्रचण्डविक्रमो मध्ये पाण्डवानामिवार्जुन. ॥
भंगा कलिंगाऽमित-शौर्य-वृत्तेः
वंगा विभग्नाग-विघूर्णनेनाः ।
आन्ध्राश्च रध्राणि विशन्ति यस्य
वाहुप्रखड्गेण विशीर्यमाना ॥
तुरुष्का. शुष्कवदना पाण्ड्यभूपा. पलायिता. ।
स्वभुजार्जिता-वीर्येण तस्मिन् राज्य प्रशासति ॥
बुक्करायो भवेच्छ्रीमान् भुजार्जितपराक्रम ।
मेदिनी च प्रजा येन स्वपुत्रा इव रक्षिता ॥
राजाधिराराज-तेजस्वी यो राजपरमेश्वर ।
भापालचित-भूपाल-भुजगम-विहगम ॥
राजराजभुजगो य परराय-भयकर ।
हिंदुराय सुरत्राण इति पतैरुपशोभित ॥
विद्याभिधान-नगरी विजयोन्नतशालिनी ।
विद्यारण्यकृता तस्यां रत्नसिंहासने स्थित ॥
यस्मिन् षोडशदानानां धरायां परिशोभितम् ।
दानाम्बु धारया तस्य वर्धते धर्मपादप ॥

(एपि कर्नाटिका, खंड १०, मुळ्वागल, १५८, पृ १२५)

हें बुक्कराजाच वर्णन वाचल्यावर त्याभूपती विषयीं अधिक गौरवपर लिहिण्याचें आता आणखी काही शिल्लक राहत नाही प्राचीन हिंदुराजे कसे होते व कसे असत, याचें विजयनगरचे राजे हे प्रत्यक्ष उदाहरण होत ती आठवण आम्ही आधुनिक भारतीयानी बुजविणें हा कृतघ्नपणा तर खराच आणि त्याच वेळेस भारतराष्ट्राच्या अध पतनास मागे पुढे तो एक शापच समजला पाहिजे !

प्रकरण १८ वें

विजयनगर कालीन धार्मिक वातावरण

'धर्मेण रक्षति क्षोणीं वीर श्री बुक्कभूपतौ ।
निरातङ्का भयात्तस्मिन्नित्य भोगोत्सवा प्रजा ॥

(एपि इंडिका, खंड ३ नेल्लूर १९)

विजयनगर साम्राज्याचा जन्म झाला, त्यावेळीं तेथें अनेक मतमतात राचें कर्नाटकात प्रस्थ माजून राहिलें होतें त्यातल्या त्यात शैव, माध्व, श्रीवैष्णव व जैन हे पथ उल्लेखनीय आहेत. या सर्वांत प्रामुख्यानें घावरणारा सर्वसामान्य पथ म्हणजे शैवपंथ हा होय दक्षिणेंत चोळ, होयसळ, पांड्य, केरळ हे सर्व राजे बहुतेक शैवपथीच होते. शैवमत हें अद्वैत पथाचें असून, त्याचें मुख्य पीठ म्हणजे शृंगेरी हें होय श्रीमच्छंकराचार्य हे या अद्वैतपंथाचें आद्य संस्थापक व मुख्य प्रवर्तक असून, कर्नाटकातील बहुजन समाज या पथाचा अनुयायी होता, व आहे

द्वारसमुद्राचे राजे वीरबल्लाळ, विजयनगरचे हरिहर बुक्क, आनेगोंदीचे राजे जबुकेश्वर, चोल देशचे राजे शभुवराव वगैरे नरेश शृंगेरी पीठाचे उपासक व अनुयायी होते. हरिहर बुक्काचें कुलदैवत हंपी येथील विरूपाक्ष हें होतें विरूपाक्ष हें नाव शिवाचेंच असून, त्यावेळीं या हंपी क्षेत्राला मोठे महत्व प्राप्त झालें होतें. तेथील भुवनेश्वरी हें माधवाचार्यांचें कुलदैवत असून, ती देवता त्याना प्रत्यक्ष प्रसन्न झाली होती.

त्याचप्रमाणें या शैवमताच्या जोडीला आणखी एक सागण्यासारखा पथ म्हणजे वैष्णवपथ होय. हा पथ श्रीमदानंदतीर्थ मध्वाचार्य यानी प्रस्थापित केला असून, उडपी येथें मुख्यपीठ स्थापन करून, तेथून माध्व-सांप्रदायाचा प्रचार व प्रसार चालविला होता

हे आचार्य कट्टर द्वैतमतवादी असून, शंकराचार्यांच्या अद्वैतमताला त्यांचा कसून विरोध होता, व आहे. हे अस्सल कर्नाटकी असून, संस्कृत भाषेवर त्यांचें प्रभुत्व नांवाजण्यासारखें होतें. हा पथहि विजयनगर-साम्राज्यकाळीं आपला लौकिक चांगला संभाळून होता. पुष्कळ लोकांनी या मताची दीक्षा घेतली असून, त्याचें वर्चस्वहि चांगलें होतें

या माध्व सांप्रदायाचे सायण–माधव कालीन प्रख्यात द्वैताचार्य म्हणजे अक्षोभ्यतीर्थ हे होत. त्यांच्या जोडीला वेदांत–भूषण जयतीर्थाचार्य यांचाहि उल्लेख अवश्य करण्यासारखा आहे. हे दोघेहि पंडितवर्य द्वैतमताचे महारथी असून, त्यांपैकीं अक्षोभ्यतीर्थ व विद्यारण्य (माधवाचार्य) स्वामी यांच्यामध्यें वेदांतदेशिक यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या चुरशीचा व मोठ्या कडाक्याचा वाद होऊन त्यांत अक्षोभ्यतीर्थांनी विद्यारण्यास पराभूत केलें, असा लोकप्रवाद गाजला.

हा वाद मुळबागल येथें झाला असून, या प्रसंगाच्या संस्मरणार्थ म्हणून तेथील एका स्तंभावर हा पुढील श्लोक कोरून ठेविलेला आढळतो. तो श्लोक असा:--

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना ।
विद्यारण्यं महारण्यमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

हा मजकूर अद्वैतवाद्यांस मान्य न होऊन, उलट त्यांनी आपला विजय जाहीर करण्यासाठीं 'अक्षोभ्यं क्षोभयामास विद्यारण्यो महामतिः' या वचनाचा डांगोरा पिटविला ! पण खरा प्रकार काय होता, हें श्रीहरीच जाणें ! असो.

या द्वैतमताच्या आचार्यांनी आपल्या अलौकिक विद्वत्तेच्या जोरावर जनमनावर द्वैतमताचा चांगलाच पगडा बसविला होता. तेव्हां पासून उडपी हें क्षेत्र वैष्णवपंथाची काशी होऊन बसली आहे. अर्थात् हा वैष्णवपंथहि सायणकाळीं आपला नेताचा प्रपंच थाटून ऐटींत नांदत होता.

या मताच्या जोडीला आणखी एका मताचा उल्लेख करणें प्राप्त आहे. तें मत म्हणजे विशिष्टाद्वैत मत होय. यामताचे जनक श्रीमद्रामानुजाचार्य

हे असून, तें मत 'श्रीवैष्णव' मत या नांवानें ओळखिलें जातें. या मताचा मुख्य कटाक्ष द्वैतमतावर असून, त्याला त्यानें कसून विरोध केला आहे आणि शंकराचार्यांच्या अद्वैतवादास पुष्टि देऊन एका परी ऊचलून धरलें आहे.

मात्र या मतांत व शंकराचार्यांच्या मतांत थोडासा फरक आहे. या श्रीवैष्णवमताला शंकराचार्यांचा मायावाद मान्य नसून, तो टाळून खुद्द वेदवचनांवरूनच त्यानें आपला अद्वैतवाद प्रस्थापित केला आहे. आणखी एक महत्वाचा फरक सांगावयाचा म्हणजे शांकरमताप्रमाणें जीव व शिव यांचे ऐक्य-म्हणजे तादात्म्य-घडते, तसें या श्रीवैष्णवमताचें नसून, जीव हा प्रत्यक्ष शिवरूप होत नसून, तो त्या शिवाच्या शरीर स्थानीं असतो. तादात्म्य पावत नाहीं. याविषयीं शांकर मत असें कीं शिवस्वरूप ब्रह्मस्वरूप. हें निर्गुण व निराकार आहे. अर्थात् वेदांतांत-म्हणजे उपनिषदांत-जीं निर्गुण वचनें आढळतात, त्यांना शंकराचार्यांनी प्रधान्य देऊन सगुणवाचक वचनांना गौणस्थान दिलें आहे. आणि श्रीवैष्णवमतांत-म्हणजे विशिष्टाद्वैत मतांत-अगदी याच्या उलट आहे. तेथें सगुण वचनांना प्राधान्य देण्यांत येऊन निर्गुणवाक्यांना गौणस्थान देण्यांत आलें आहे

द्वैत मतानें या दोन्ही मतांना फांटा देऊन जीव व विष्णु हे केंव्हाहि तादात्म्य पावत नसून, ते दोन्ही भिन्न व स्वतंत्रच आहेत व राहतात. म्हणजे जीव हा प्रत्यक्ष विष्णुस्वरूप होत नसून, तो त्या देवाचा दास होऊन पृथकपणें विष्णु सन्निधच राहतो. असो.

हे रामानुजाचार्य मूळचे चोलदेशाचे रहिवासी असून, तेथील चोल राजे शैव असल्याकारणानें, त्यांच्या भयानें व त्रासानें, या विष्णुभक्तांनी तेथून आसन गुंडाळून. म्हैसूर प्रांताचा आश्रय करून श्रीरंगपट्टण येथें त्यांनी आपलें मुख्यपीठ स्थापन केलें होतें. अर्थात् श्रीरंगपट्टण हें त्या पंथाचें आदिपीठ होय.

पुढें म्हैसूरचा राजा बिट्टिदेव उर्फ विष्णुवर्धन हा प्रथम शैवपंथी असून, रामानुजाचार्यांचा त्याच्यावर प्रभाव पडून, तो नंतर श्रीवैष्णवपंथाचा झाला. अर्थात् त्यानें त्या पंथाला उचलून धरून, त्याला चांगला राजाश्रय

दिला श्रीरंगपट्टण हें आदिपीठ ठरल्यावर तेथें श्रीरंगनाथाची मूर्ति स्थापन करण्यांत येऊन, त्या स्थानाला क्षेत्राचें स्वरूप प्राप्त झालें.

या पंथाचे प्रसिद्ध आचार्य सायणकाळीं लोकाचार्य वेदांतदेशिक हे असून, त्यांचे वादविवाद द्वैत व अद्वैत या दोन्ही मतांच्या आचार्यांशी मोठ्या चुरशीनें होत असत हें मतहि विजयनगर साम्राज्यांत आपला प्रभाव गाजवून व वैशिष्ट्य राखून आपला प्रपंच सांभाळून होतें

आतां जातां जातां आणखी एका मताचा निर्देश करून प्रकरण आटपतें घेतों. हें मत म्हणजे जैनमत होय हें जैनमत कर्नाटकांत फार दिवसापासून मुळीं धरून खोल रुजून राहिलें होतें. विक्रमपूर्व तिसऱ्या शतकांत उत्तरहिंदुस्थानांत फार मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यावेळीं तेथील जैनाचा एक प्रसिद्ध पुढारी भद्रबाहु या नांवाचा असून, त्याच्या नेतृत्वाखालीं दुष्काळ पीडित जैन पंथीय लोकांची एक भली मोठी टोळी दक्षिणेंत उतरून, कर्नाटकांत येऊन तेथें स्थिरस्थावर होऊन राहिली होती. तेव्हां पासून त्यांनी आपल्या धर्मप्रसाराचें कार्य जोरानें चालू करून, तेथील लोकांना जैनपंथांत सामील करून घेणेचा प्रचंड उद्योग चालविला होता व त्यांच्या प्रयत्नाला दिसंदीस यशहि येत चाललें होतें

कर्नाटकांत त्यांचा मुख्य अड्डा म्हैसूर प्रांतातील श्रवणबेळगोळ येथें असून, भद्रबाहूचें तें निवासस्थान होतें. होयसल नरेश भीमराय याची प्रथम पत्नी भीमदेवी ही प्रसिद्ध पंडित जैनाचार्य अभिनव चारकीर्ती यांची शिष्या असून, तिनें बेळगोळ येथें जैनांचा एक तीर्थंकर शांतिनाथ, त्याच्या मूर्तीची स्थापना केली, असें एपि ग्राफिया कर्नाटिका खंड २, यावरून सूचित होतें.

या जैनाचार्यांची सांगावयाची मुख्य गोष्ट म्हणजे कानडी भाषेंत त्यांनी उत्तमोत्तम ग्रंथ निर्माण करून कन्नड वाङ्मयाची फार मोठी सेवा केली, ही होय कानडींत ग्रंथ लिहिण्याचा अग्रमान हा त्यांचाच आहे. संस्कृत वाङ्मयांतहि त्यांचें स्थान श्रेष्ठ व प्रशंसनीय आहे. पण कन्नड भाषेंत केलेली त्यांची सेवा अभिनव असून फार मोठी आहे

अर्थात् कन्नडवाङ्मयाच्या इतिहासांत आद्यस्थान व मान हा या जैन पंडिताकडेच जातो. त्यांच्यातील तत्कालीन विद्वान म्हणजे विद्याचक्रवर्ती, विद्यानाथ, मल्लिनाथ, नेमिनाथ, शिशु मायण, मल्लिकार्जुन इत्यादि अनेक नामांकित पंडित होत. कन्नड वाङ्मयांत या जैनपंडितांनी फार मोठी भर घातली आहे, हें लपवूं म्हणजे आतां लपण्यासारखें नाहीं असो

या प्रमाणें बुक्कराजाच्या वेळीं शैव, वैष्णव, श्रीवैष्णव व जैन इत्यादि मतमतांतरांचें कर्नाटकांत मोठें प्रस्थ व गलबला माजून राहिला होता. तथापि शैवमताचें प्राबल्य सर्वांत अधिक होतें कारण दक्षिणेतील बहुतेक राजे शांकरमताचे अनुयायीच असल्यामुळे त्याचें वर्चस्व सर्वांत प्रभावी ठरावें, हें सहजीकच आहे.

हां, आणखी एक गोष्ट सांगावयाची राहून गेली. ती म्हणजे वीरशैव मत ही होय या मताचा प्रमुख प्रचारक बसवेश्वर हा असून त्या पंथाचे आचार्यहि मतप्रसारार्थ समाजांत चुळबुळ करीत असत. हा वीरशैव पंथहि कर्नाटकांत हातपाय पसरीत चालला होता म्हैसूर प्रांतांत श्रीशैल्य येथें त्याचें मुख्य पीठ असून, जैन धर्मावर हल्ला चढवून व हिंदुधर्मावर आक्रमण करून, त्यांचा समाज पोखरून आपल्या चिमुकल्या समाजांत भर घालण्याची कारवाई त्यानें चालविली होती.

त्याधर्माला स्वतंत्र असें तत्त्वज्ञान नसून, फक्त आचारधर्मावरच व नीतिवचनावरच त्याची सगळी मदार आहे. तो कट्टर शिव भक्त असून, गळ्यांत नेहमी लिंगधारण करणें हेंच त्या धर्माचें मुख्य गमक व पवित्र कर्तव्य गणलें जातें या वीरशैव उर्फ लिंगायत धर्माची सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे यातील विद्वान पंडितांनीहि जैनाप्रमाणेंच आपले धर्मग्रंथ कानडींत लिहून कन्नडवाङ्मयांची बहुमोल सेवा केली आहे. सायणकाळीं ही अशी कर्नाटकातील धार्मिक परिस्थिति होती

विजयनगर साम्राज्याचा जन्म व अवतारकार्य म्हणजे हिंदु धर्माचें संरक्षण, संपोषण व संवर्धन करणे हें असून, त्यासाठीं विजयनगर नराधिपतींनी तनमनधनानें अहर्निश झटून, त्यांत नवचैतन्य ओतलें व

त्याला सर्व प्रकारें उत्तेजन देऊन, जगांत अजरामर स्थान प्राप्त करून दिलें आहे, ही गोष्ट खरी पण म्हणून ते केवळ हिंदुधर्माचेच फक्त अभिमानी व संरक्षक होते, असा मात्र त्याचा अर्थ नव्हे सर्व धर्मांवर त्यांची सारखीच समदृष्टि व उदार व आदरबुद्धि होती

याची साक्ष म्हणून आम्ही येथें एकच उदाहरण उद्धृत करतो. भारत हा देश प्रामुख्यानें वैदिक धर्माभिमानी होता, तरी तेथें विजयनगर साम्राज्यकाळीं अनेक पंथ अंकुरून आपापला चिमुकला संसार थाटून सुखानें नांदत होते. सर्व धर्मांना व सर्व पंथांना यथायोग्य व यथान्याय आश्रय देऊन, त्याविषयीं सहिष्णुबुद्धि व आदरभाव बाळगणें हें हिंदुधर्माचे दिव्य वैशिष्ट्यच आहे !

आता प्रसगच आला म्हणून एक गोष्ट आम्ही येथें नमूद करतो. जैन व श्रीवैष्णव यांच्यांत कांही कारणावरून वाद उपस्थित होऊन, प्रकरण दिवसेंदिवस पेट घेत चाललें जैनांवर जुलूम, छळ व अत्याचार होण्यापर्यंत मजल गेली प्रसंगी त्यांचे खूनहि पडत श्रीवैष्णवांपुढें टक्कर देण्याची त्यांच्यांत सामर्थ्य व धैर्य नव्हते पण स्वस्थ बसून रोग जाण्यासारखा नव्हता. म्हणून त्यांनी आपलें व आपल्या धर्माचें रक्षण करण्याविषयीं दाद मागण्यास म्हणून बुक्क भूपालाकडे धांव घेतली. बुक्क भूपालानी त्यांचे सर्व म्हणणें साद्यंत व सहानुभूतिपूर्वक ऐकून घेतलें

तसे सांगावयाचे म्हणजे बाब कांही तितकी महत्त्वाची नव्हती. वाद्यें वाजविण्याविषयींचा तो प्रश्न होता हिंदूंच्या देवळांत व जैनांच्या बस्तींत पूजा-अर्चेच्या वेळीं कांही वाद्यें वाजविण्याची प्रथा असून, ती नवीन नसून प्राचीन कालापासून चालत आली होती पण वाद्यें ही फक्त श्रीवैष्णवांचीच मिरासदारी असून, त्यांचा इतरांना म्हणजे जैनांना उपयोग करण्याचा हक्क व अधिकार नाहीं, असा श्रीवैष्णवांचा दावा त्यावर जैनांची कैफियत अशी कीं आमच्यांत सुद्धां तीं वाद्यें वाजविण्याचा पूर्वापार परिपाठ आहे. बुक्कांनी दोघांचें म्हणणें ऐकून घेऊन, त्यावर निस्पृहपणें व समतोल दृष्टीनें विचार करून अखेर निर्णय दिला तो असा.—

पण निकाल देण्यापूर्वी जैन व श्रीवैष्णव प्रमुखांना आपल्याजवळ बसवून घेऊन. जैनांचा हात धरून तो श्रीवैष्णवांच्या हातांत दिला आणि मग म्हटलें कीं, हें पहा, आमच्या राज्यांत जैन व वैष्णव असा न्यायदानांत पंथभेद पाळला जात नाहीं सर्व धर्म आम्हांस सारखेच पूज्य व आदरणीय असून, त्यांचे सरक्षण करणे हें आमचे ब्रीद आहे! म्हणून आमचें फर्मान असें कीं जैनांच्या पूर्वापार पद्धतीप्रमाणें सात बस्तींमध्यें पांचहि वाद्यें वाजविण्याचा त्यांना हक्क व अधिकार आहे त्याला कोणी अडथळा करूं नये. त्यासाठीं भांडण-तंडणहि करूं नये. त्या धर्मावरील आक्रमण म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीवैष्णवपंथावरील आक्रमणासारखेंच आहे. आणि हें आमचें शासन श्रीवैष्णवांनी आमच्या राज्यांतील जैनांच्या सर्व बस्तींमध्यें लावून जाहीर केलें पाहिजे

इतकेंच नव्हे, तर यावच्चंद्रदिवाकरौ श्रीवैष्णवपथी लोकांनी जैनपंथीय लोकांचें व धर्माचें रक्षण केलें पाहिजे. वैष्णव व जैन हे आमच्या मतें भिन्न नाहींत! तर एकाच देहाचे भिन्न घटक आहेत! त्यांच्या त्यांच्यांत धर्ममूलक भिन्नभाव मानण्याचें कारण नाहीं. तिरुपतीचा तातय्या यानें आमच्या राज्यांतील जैनांच्या घरांतून वसूल केलेल्या कराच्या रकमेतून वीस धर्मरक्षक नेमून, त्यांची योजना बेळगोळ येथील देवाच्या रक्षणाकडे करावी. आणि जैनांचीं जीं जीं धर्ममंदिरें-अर्थात् बस्ती-उध्वस्त करण्यांत आलीं असतील, त्यांची पूर्ववत् दुरुस्ती करून देण्यांत यावी. जो या आमच्या शासनाचा व हुकुमाचा भंग अगर अतिक्रमण करील, तो राजद्रोही समजला जाईल! व तसाच तो संघाचा व समुदायाचाहि दोषी ठरेल!

(म्हैसूर ग्याझेटीर, खंड २, भाग ३, प्रकरण ११, पृष्ट १४८३) व

(एपि. कर्नाटिका, खंड २ श्रवणबेळगोळ नं. १३६)

पहा, हिंदू राजांची केवढी ही थोर न्यायबुद्धि, उदारधोरण व धार्मिक समतापालन!! हिंदूंचें राज्य हें निधर्मी राज्य नसलें तरी तें

धर्मराज्य असून व राहून, निधर्मी राज्याला लाजवील अशीच त्याची कृति व धोरण होतें आणि हें बाळकडु कुलगुरु माधवाचार्यांनी विजयनगर नरेशास योग्यवेळींच पाजलें होतें हिंदु राज्य हें खरोखर धर्मसमतेचें व परधर्मसहिष्णुतेचें सुराज्य आहे ! याची ग्वाही भारतीय इतिहास हा आजपर्यंत मुक्तकंठाने जगाला दत आला आहे मग त्या धर्मभूमींत-पुण्यभूमींत-निधर्माची टिमकी वेळीं अवेळीं वाजविण्यात अर्थतरी काय ? असो

प्रकरण १९ वें

बुक भूपालाची राज्य व्यवस्था

'युक्ति मानवतों विदान्स्थिरमतिर्भेदे विशेषार्थभाक्-।
गातोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्याति देशोन्नति ॥
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदावाध स्वतन्त्रेश्वरः।
जागर्ति श्रुतिमत्प्रसंगचरित श्रीबुक्कणक्ष्मापति ॥

(जैमिनिन्यायमालाविस्तर)

कालो वा कारण राज्ञो राजा वा कालकारणम्।
इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम्॥

(महाभारत)

राष्ट्राची उन्नति अगर अवनति-सुगति अगर दुर्गति संपन्नता अगर विपन्नता याचें मूळकारण राष्ट्राची राजकीय सूत्रें हलविणाऱ्या प्रमुख राष्ट्रपतीवरच सर्वस्वी अवलंबून आहे, हा त्रिकालाबाधित सिद्धांत प्रथम भारतीयांनीच हेरून धरला आहे व तो राज्यसूत्रें हलविणाऱ्या राष्ट्रपतीनें सतत डोळ्यापुढें ठेवूनच राज्यशकट हाकला तरच तो राष्ट्राला उपकारक व हितकारक होतो, हें सत्य सर्वकाळीं व सर्वस्थळीं सारखेंच प्रभावी आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन आता आपण विजयनगर राज्याकडे वळू

या बुक्क भूपालाच्या यशस्वी कारकीर्दींत विजयनगर राज्याची घडी व जम नीट व्यवस्थित बसत जाऊन, राज्यांत सर्वत्र शांतता, सुबत्ता व सुव्यवस्था यांचें सुराज्य नांदू लागलें होतें राज्यकारभार सुरळीत व सुयंत्रित चालण्यासाठीं साम्राज्याचे लहान मोठे असे निरनिराळे प्रांत अगर सुभे पाडण्यात येऊन, त्यावर एकेक प्रांतपाल अगर सुभेदार नेमण्यात आला होता

अर्थात् हे सर्व सुभेदार बुक्काच्या खास नात्यागोत्यातील व विश्वासातील लायक पुरुष असून, त्या त्या प्रांताची राज्यकारभाराची जबाबदारी त्या त्या सुभेदारावर टाकण्यांत आली होती. हे सर्व अधिकारी माधवाचार्य व सायणाचार्य यांच्या तालिमींत पढून राजकारणांत चांगले तयार झालेले असे राजनीति-निपुण असून, कर्तव्यतत्पर व लोक हितदक्ष असे अधिकारी पुरुष होते अर्थात् हे सर्व अधिकारी बुक्कभूपतीच्या जवळच्या, नात्यागोत्यातीलच होते, हे निराळें सांगावयास नकोच.

बुक्कभूपालाला अनेक बायका असून, त्यांत मुख्य अशा तीन होत्या. पहिली राणी होन्नायी, दुसरी गौराम्बिका आणि तिसरी देवायी अशा तीन राण्या असून, त्यांत होन्नायी ही वडील व सर्वांत राजाची फार लाडकी राणी होती. तिच्या पोटीं तिप्पण्णा हा जन्मला दुसरी जी गौराम्बिका तिच्या पोटीं हरिहर (द्वितीय) हा झाला तिसरी जी देवायी, तिच्या पोटीं कंप (द्वितीय)-याला हिरिय कंप असें म्हणत – आणि सगम व चिक्क कंप असे तीन मुलगे जन्मले. शिवाय विरूपाक्ष ऊर्फ विरपण्णा वडेयर, मल्लीनाथ ऊर्फ मल्लप्पा वडेयर, राजेंद्र वडेयर, भास्कर बहादूर, व सायण्णा वडेयर, याप्रमाणे बुक्कास एकंदर दहा चिरंजीव होते. पण शेवटचे जे पांच पुत्र, त्यांच्या आईचा मात्र उल्लेख सांपडत नाहीं.

(म्हैसूर ग्याझिटीर, खंड २, भाग ३, प्रकरण ११)

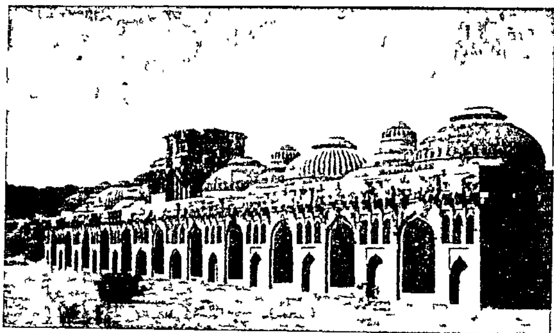
हे सर्व राजपुत्र चांगले वयात आले असून, ते कर्ते पुरुष होते. राजानें या सर्व मुलांची राज्यात योग्य अधिकारावर नेमणूक केली होती. त्यांत बुक्काचा वडील मुलगा म्हणजे तिप्पण्णा वडेयर यास द्वारसमुद्राच्या सुभेदारीवर नेमला जाऊन तो प्रांत त्याच्या ताब्यांत देण्यात आला होता. हरिहर हाहि त्याच्या बरोबरच होता तिसरा मुलगा विरूपाक्ष ऊर्फ विरुपण्णा वडेयर हा यदुगिरी येथें सुभेदारीचे काम पहात असे. यदुगिरि हा उदयगिरि याचा अपभ्रंश असून येथें इ स १३७९ साली तो प्रांताधिकारी होता, असा उल्लेख आहे नंतर बुक्काचा चौथा मुलगा मल्लिनाथ ऊर्फ मल्लण्णा वडेयर हा खुद्द बुक्काच्या हाताखालीं राहून, त्याला मदत करीत

असे पांचवा मुलगा कप ऊर्फ हिरिय कंपण्णा वडेयर हा मुळवागल प्रांतावर राज्यपाल म्हणून कारभार करीत होता त्याचा धाकटा भाऊ चिक्क कंपण्णा हा म्हैसूर सुभ्याचा सुभेदार होता युक्काचा सातवा मुलगा राजेंद्र वडेयर हा मुळबागलच्या एका भागावर हुकमत चालवीत असे. आठवा मुलगा भास्कर बहादूर हा उदयगिरीच्या पूर्वभागावर प्रांताधिकारी म्हणून नेमला गेला होता नववा मुलगा सावण्णा वडेयर हा अरकाट व तजावर येथील राज्यकारभार पहात असे बुक्काच्या भावाचा म्हणजे मारप्पा वडेयर याचा मुलगा सोवण्णा वडेयर हा शिमोगा प्रांतावर देखरेख करीत असे. याप्रमाणे बुक्क राजानें आपल्या राज्याचे लहान मोठे सुभे पाडून, त्यावर कारभार करण्यास खुद्द आपल्या मुलांची व नातलगांची योजना केली होती

(म्हैसूर ग्याझिटीर, खंड २, भाग ३रा, प्रकरण ११वे पृ १४८०)

बुक्काची सांगण्यासारखी आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे विजयनगरची विस्तृत व आखीव रचना व सर्वांग सुदर उभारणी ही होय. विद्यानगरची आखणी हरिहराच्या कारकीर्दीतच तयार झाली होती. पण वाढत्या लोकसख्येला ती अपुरी पडू लागली. शिवाय ती रचनाहि घाई-घाईने आखण्यांत आली असल्यामुळें ओबड धोबड होती. शिवाय सुरक्षतेच्या दृष्टीनें तिला तितके बळिस्त स्वरुप नव्हतें. बुक्कानें त्या शहराला नीट व्यवस्थित, विशाल व मोहक असें आखीव रूप देण्याचें कार्य हातीं घेऊन, त्याप्रमाणें जोराने व धडाडीनें कामगिरी चालू केली.

गावांत पाण्याची सुखसोय करण्यासाठीं तुंगभद्रेचे कालवे काढून शहरांत सर्वत्र पाणी खेळविण्यांत आलें रस्ते वाढवून सरळ व रूंद करण्यांत आले. गांवासभोवती भक्कम तटबंदी उभारण्यांत येऊन, शत्रूला तें स्थान दुर्गम करून ठेवलें गांवात ठिकठिकाणीं गोपुरें, सुदर सुंदर देवळें, उंच उंच शिखरें व राजमंदिरें व दरबारी इमारती बांधून व बाग बगीचे थाटून शहराला उत्तम शोभा आणली मोठमोठे हत्तीखानें उभारले, गोशाळा बांधल्या, ठिकठिकाणी कमानी उभारल्या, अश्वशाला उठविल्या विद्यापीठें

हत्ती शाळा- विजयनगर (हंपी)

स्थापन केलीं; हंपी येथील आपल्या कुलदेवतेचें विरुपाक्ष देवालय पुनः नवीन बांधून, तें अत्यंत सुंदर, भव्य व प्रेक्षणीय करून ठेविलें.

आणि या प्रमाणे हरल्हेनें राजधानीचे वैभव व सौंदर्य डोळ्यांत भरेल, अशाप्रकारची सर्व तजवीज करून, त्या विद्यानगराला अमरावतीचें सर्वांग सुंदर स्थान प्राप्त करून दिलें. हजारो मजूर, शेकडो कारागीर व अनेक कलावंत वर्षांचीं वर्षे रात्रंदिवस खपून, त्या राजधानीच्या रचनेंत व सौंदर्यांत भर घालण्यांत गढून गेले होते. पुढें इ. स. १३५३ साली शहर-रचनाकार्य संपूर्ण झाल्यावर दक्षिणेतील महान् दिग्विजय संस्मरणार्थ त्याला विजयनगर हें नांव कायम करण्यांत येऊन, तेव्हांपासून पूर्वीचें विद्यानगर हें आता पुढे विजयनगर या नांवानें सर्रास मिरवूं लागलें

आतां हें विजयनगर कसें होतें याची कल्पना वाचकांस थोडक्यांत आणून देण्यासाठीं, बुक्कराजाची विदुषी स्नुषा-कंप वडेयरची पत्नी-गंगादेवी हिने 'मदुरा विजयं' या काव्यांत सविस्तर वर्णन केलें असून, त्यांतील कांही भाग येथें देतो म्हणजे बुक्क कालींच तें शहर कसें सजलें होतें, याचा अंदाज करतां येईल

गंगादेवीनें त्यावेळीं केलेल्या विजयनगरचें वर्णन पुढील प्रमाणें आहे: —

'तस्यासीद्विजयानाम विजयार्जितसम्पदः ।
राजधानी बुधैः श्लाघ्या शक्रस्येवामरावती ॥
सुरलोकान्तसंक्रान्तस्वर्णदीमत्सरादिव ।
परिखारतां यान्त्या परीता तुङ्गभद्रया ॥
लक्ष्मीलतालवालेन क्ष्मावधूनाभिशोभिना ।
चक्राचलप्रकारेण प्राकारेण परिष्कृता ॥
स्फुरन्माणि-प्रभाहूत पुरूहूत शरासनैः ।
सुमेरुशृंगसंकाशैः गोपुरैः उपशोभिता ॥
उत्फुल्लचम्पकाशोकनागकेसरकेसरैः ।
वसन्तवासभवनैः आरमैः अभितो वृता ॥

कस्तूरी-हरिणाक्रान्तकर्पूरकदलीतले: ।
मनोभव-महादुर्गे महिता केलिपर्वते ॥
कमलामोदमधुरैः कलहंसकुलाकुलेः ।
क्रीडासरोभि सहिता मणिसोपानमञ्जुले ॥
यशस्तोमैरिवाशेषनगरीविजयार्जितेः ।
सौधेः प्रकाशितोत्सेधा शरदम्भोदपाण्डरैः ।
विकसद्वनितावल्ली विलासवनवाटिका ।
दक्षिणाशासरोजाक्षीफाललीलाललाटिका ॥
द्विजराजसमुल्लास-नित्यराका निशीथिनी ।
गन्धर्वगणसानिध्य नव्यदिव्य वरूथिनी ॥
भुजङ्गसङ्घसंवास भूतेशमुकुटस्थली ।
सुमनस्स्तोम सचार सुवर्णगिरिमेखला ॥
लिलेव दिग्वितृद्धीनां शालेव सकलश्रियाम् ।
मालेव सर्वरत्नानां वेलेव सुकृतांबुधेः ॥
यस्यां प्रासादशृंगेषु लग्नं मार्ताडमण्डलम् ।
सन्धत्ते वीक्षमाणानां सौवर्णकलशभ्रमम् ॥
यत्सौधचन्द्रशालासु विहरन्त्यो मृगेक्षणा ।
शशांकमवलम्बन्ते मुक्ताकंदुक शंकया ॥
यत्र सौधेषु सगीतमृदंगप्रतिनादिषु ।
अकाण्डे ताण्डवारम्भ वितन्वन्ति शिखण्डिनः ॥
पद्मरागोपलोत्कीर्णप्रासादप्रान्तवर्तिनः ।
सन्ततं यत्र दृश्यन्ते सान्ध्या इव बलाहकाः ॥
सन्ध्यासु यत्र निर्यान्ति जालेभ्यो धूपराजय ।
अन्त मशीपिकालोकचकितध्वान्तसन्निभा ॥
यद्दीर्घिकासु माणिक्यमय-सोपानचारिभिः
क्षणदास्वपि चक्राह्वै विरहो नानुभूयते ॥

यदङ्गनामुखाम्भोज लावण्यालाभलज्जितः ।
फलङ्कच्छद्मना चन्द्रो व्यनक्ति हृदयव्यथाम् ॥
यत्र स्त्रीणां कटाक्षेषु यूनां हृदयहारिषु ।
पुष्पास्त्रसचये वान्छां मुञ्चते पञ्चसायकः ॥
मरालैः मञ्जुमञ्जीरशिञ्जिताकृष्टमानसे ।
लीलागतिमिव प्राप्तु सेव्यन्ते यत्र योषित ॥
यत्रावलग्न सादृश्यवाञ्छाविमतमन्दरम् ।
प्रायः पयोधगोत्सेधैः निरुन्धन्ति पुरन्ध्रय ॥
यत्र वामभ्रुवामेव काठिन्यं स्तनमण्डले ।
कौटिल्यं कवरीभारे कार्श्यं मध्येच दृश्यते ॥

(मदुराविजयम्, *IVV. 43*)

(Social & Political life in Vijayanagar Empire, Part I, P. 12)

विजयनगरची राजस्नुषा विदुषी गंगादेवी, तिचें हें 'मदुरा विजयम्' मधील सुरस काव्य किती सुंदर, किती मधुर व किती प्रसादपूर्ण आहे बरें! प्राचीन भारतीय महिला कशा विद्यासंपन्न होत्या, त्याचें ही सुविद्य कवियित्री गंगादेवी एक प्रतीकच आहे, असें म्हटलें तर त्यात काही बिघडणार नाही तिचें संस्कृत भाषेवरील प्रागाढप्रभुत्व वरील काव्यातून नितांत ओथवलेलें सहज दिसून येतें, हें निराळें सांगावयास नकोच. ही गंगादेवी तत्कालीन सुप्रसिद्ध काशीविलास क्रियाशक्ति याचा शिष्य व्यवक क्रियाशक्ति या विद्वान पंडिताच्या हाताखाली शिकून तयार झाली होती वरील विजयनगर वर्णनावरून विजयनगरचे स्वरूपसौंदर्य त्याकाळीं कसें होतं, याचें निराळें वर्णन करण्याचें कारण नाहीं. तें वरील काव्यात अप्रतिम उतरलेलें असून, त्यावेळचे अवशेष आजहि अमुक अमुक पहावयास मिळतात या वैभवशाली राजधानीचें सविस्तर व सुरस वर्णन आणखी पुढें प्रसंगानुसार करण्यात येईल

या बुक्क भूपालाची राजवट विजयनगरच्या इतिहासांत अत्यंत स्पृहणीय व संस्मरणीय असून, विजयनगरच्या प्रजेला ती मोठी सुखावह होऊन, फार लोकप्रिय झाली. मुसलमानांचा धाक व दरारा नाहींसा होऊन, लोक निर्भय व निर्धास्त झाल्यामुळें उद्योगधंद्याला तेजी चढली, व बाजारपेठा भरभराटूं लागल्या. कलावंतांना व कारागिरांना राजाश्रय मिळून, कलाकौशल्याची वाढ होत चालली. देशोदेशीचे व्यापारी व उद्योग धंदेवाले विजयनगरचा लौकिक ऐकून, तेथें येऊन आपला व्यापार धंदा थाटून बसूं लागले. राज्यांत शिस्त व सुव्यवस्था नांदूं लागून, प्राण व वित्त यांना स्थैर्य व अभय लाभलें. एकंदरींत बुक्क भूपालाची त्याच्या कुशल व्यवस्थेमुळें कारकीर्द प्रजेला मोठी सुखावह व हितावह होऊन, त्याचा बोलबाला व जयजयकार सर्वत्र घुमूं लागला. यावेळीं खरोखर विजयनगरला अमरावतीची दिव्य कळा व शोभा आली होती !

बुक्कनरेश लोकांना इतके प्रिय झाले होते कीं, त्यांच्या नांवाचा उल्लेख निरनिराळ्या शिलालेखांत, ताम्रपटांत, व शासन पत्रांत निरनिराळ्या गोड नांवानें करण्यांत आला असल्याचें दिसून येतें कोठें त्यांना 'बुक्कराय वडेयरु' म्हटलें आहे, तर कोठे 'बुक्कराय महाराय' म्हटलें आहे. कोठें 'हिंदुराय-सुरत्राण' तर कोठें 'वीर बुक्कण्ण रायरु', कोठें 'परराज भयंकर', तर कोठें 'अभिनव बुक्कराय', कोठें 'अरियराय विभाल' तर कोठें 'भाषेगे तप्पुव मूरु रायर गंड', कोठें 'नवखंड पृथ्वीश्वर' तर कोठें 'पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वर', कोठें 'राजाधिराज राजपरमेश्वर' तर कोठें 'विरुपाक्षदेव-दिव्य श्रीपादमाराधक', याप्रमाणें मोठ्या गौरवानें त्यांच्या नांवाचा ठिकठिकाणीं प्रसंगोचित उल्लेख करण्यांत आला आहे. (एपि. कर्नाटिका, खंड ३ मळवळ्ळि तालुक, २२)

खुद्द माधवाचार्यांनी त्यांना 'पराशर–माधव' ग्रंथामध्यें 'महाराजाधिराज' असें म्हटलें असून, सायणाचार्यांनी त्यांचे 'राजाधिराज वीर श्री बुक्क भूपाल' असें वेद भाष्यांत वर्णन केलें आहे शेवटीं जाता जातां गंगादेवीनें त्यांचें वर्णन केलें आहे, तो श्लोक येथें उद्धृत करून प्रकरण आटपतें घेतो. राजस्नुषा गंगादेवीचा 'मदुराविजयांत' श्लोक आहे तो असाः —

'कर्नाटकलोकनयनोत्सवपूर्णचन्द्र. ।
साकं तया हृदयसंगमतया नरेन्द्र ॥
कालोचितान्यनुभवन् क्रमश सुखानि।
वीरश्रिराय विजयापुरमध्यवासीत् ॥

भावार्थ — बुक्क नरेश हा कर्नाटक लोकांच्या नयनाला आनंद देणारा जणु काही पूर्णचंद्रच होय ! असो

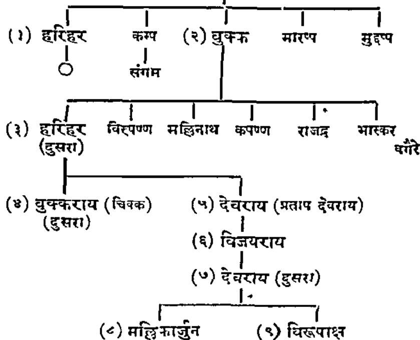
यावरून बुक्काचे संगम घराणें हे अस्सल कर्नाटकी घराणें असून तें प्रजाहितैकदक्ष होतें, यांत सत्यापलाप बिलकूल नाहीं

यदुकुलोद्भव पुण्यश्लोक संगमवंश

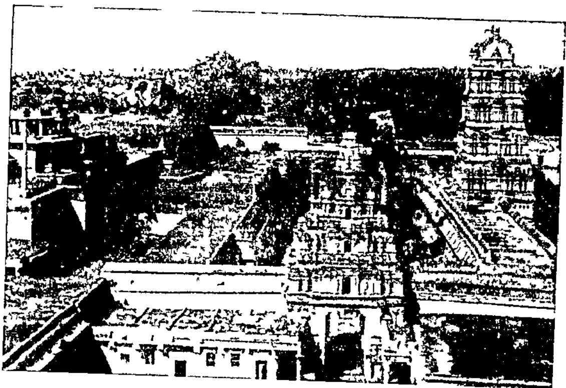
बुक्क

संगम

<u>कारकीर्द</u>

(१)	हरिहर	इ. स	१३३६—१३५३
(२)	बुक्क	,,	१३५३—१३७७
(३)	हरिहर (दुसरा)	,,	१३७७—१४०४
(४)	बुक्कराय (२ रा)	,,	१४०४—१४०६
(५)	देवराय	,,	१४०६—१४१६
(६)	विजयराय	,,	१४१६—१४१९
(७)	देवराय (२ रा)	,,	१४१९—१४४६
(८)	मल्लिकार्जुन	,,	१४४६—१४६३
(९)	विरूपाक्ष	,,	१४६३—१४७८

विहंगम दृश्य- विजयनगर (हंपी)

प्रकरण २० वें

विजयनगरचे महाप्रधान सायणाचार्य

श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्री हरिहर महाराज साम्राज्य धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीय-शतपथ-भाष्ये प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये चतुर्थ ब्राम्हणम् ॥

— शतपथ भाष्य.

विजयनगरचे पंत अमात्य श्री माधवाचार्य हे आतां जवळ जवळ ऐंशीच्या पुढे-ब्याऐंशी त्र्याऐंशीच्या घरी-आले होते. अर्थात् या त्यांच्या उतरत्या वयांत विजयनगर साम्राज्याचें वाढत्या व्यापाचें व मोठ्या जबाबदारीचें पंत-अमात्यपद पूर्वीप्रमाणें दक्षतेनें व यशस्वीपणें निभावून नेणें हें त्यांना जड जाऊं लागले असल्यास त्यांत आश्चर्य तें काय? उतार वयाचा तो स्वभावसिद्ध धर्मच आहे शिवाय त्यांचें अंगीकृत कार्यहि मुळीं धरून आतां चांगले रंगरूपास व नांव लौकिकास आलें होतें.

तेव्हां राहिलेले तेवढें आयुष्य राजकारणातून व जगाच्या धकाधकीतून निवृत्त करून एकांतांत जाऊन शांतपणे तें अध्यात्मविचारांत, धर्मचिंतनांत व ग्रंथलेखनांत गुंतविण्याचा विचार करून, त्याप्रमाणें त्यांनी इ. स. १३७७ सालीं जगाच्या जंजालातून सुटून आश्रमांतर करून संन्यास दीक्षा घेतली व शृंगेरीस आपल्या गुरूजवळ – म्हणजे भारतीतीर्थांजवळ – जाऊन तेथें कायमचें प्रस्थान ठेविलें ही गोष्ट हरिहर गादीवर आल्यावर झाली.

याप्रमाणें पतप्रधानाची रिकामी झालेली जागा भरून काढणारा तसा योग्यतेचा तसा पुरुष विजयनगर दरबारांत कोणी दिसला नाहीं. अगदीच नाहीं म्हणण्याला एक अपवाद मात्र होता तो म्हणजे माधवाचार्यांचे

बंधु सायणाचार्य. हल्ली ते बुक्कराजाच्या मंत्रीमंडळांत होतेच. ती तेवढी एक व्यक्ति डोळ्यांत भरण्यासारखी होती. आणि अखेर ती माळ त्यांच्या गळ्यांतच पडली ! ही गोष्ट मथळ्यातील वचनावरून स्पष्ट होते.

हे सायणाचार्य या हुद्याला कांहीं नवीन नव्हते. त्यांची पंतप्रधानाच्या जागीं निवड झाली, हें यथायोग्यच झालें त्यावेळीं त्यांच्या तोडीचा कसलेल, अष्टपैलू मुत्सद्दी विजयनगर दरबारांत दुसरा कोणीच नव्हता, असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्तीचा भाग मुळींच नाहीं शिवाय आणखी असे कीं, सायणाचार्य मंत्रीपदास कांहीं नवखे उमेदवार नव्हते ते बुक्काच्या दरबारांत मंत्रीपदावर होतेच.

तशांत सांगावयाची विशेष गोष्ट म्हणजे बुक्काच्या मंत्रीमंडळांत येण्याच्या पूर्वी त्यांनी कम्पराजाच्या दरबारांत महामंत्री म्हणून जवळ जवळ दहा वर्षे काम पाहिलें असून, पुढें कम्पाच्या मरणानंतर संगमाच्या वेळींहि तें पद सभाळून वर महामंडलेश्वराचें स्थानहि विभूपित केलें होतें. म्हणजे जवळ जवळ एकंदर ३५ वर्षांचा त्यांना मंत्रीपदाचा अनुभव होता. मग त्यांच्या लायखीचा व तोडीचा दरबारांत दुसरा कोण असणार ? म्हणून हरिहरानें त्यांसच पसंत करून, महाप्रधानकीचीं वस्त्रें त्यांनाच अर्पण केलीं.

तसें पाहूं गेलें तर सायणाचार्यांची गोष्ट माधवाचार्यापेक्षा जरा निराळी होती. माधवाचार्य हे जाडे मुत्सद्दी व तसेच मोठे लेखणीबहाद्दर होते, हें खरें. पण तलवार विद्येंत त्याचें नांव चमकल्याचें कोठेंच नमूद नाहीं. त्यादृष्टीनें सायणाचार्यांची निवड ही सरसच होती व झाली असेंच म्हटलें पाहिजे.

इ. स. १३८० साली शृंगेरी पीठाधीश श्री भारतीतीर्थ हे समाधिस्थ पावले. व त्यांच्या जागीं त्यांच्या पश्चात् शृंगेरी पीठावर शंकराचार्य म्हणून विद्यारण्यांची निवड व स्थापना झाली. तेव्हांपासून विद्यारण्य हे शृंगेरी-पीठाचे शंकराचार्य व त्यांचे बंधु सायणाचार्य हे विजयनगरचे महाप्रधान होऊन, दोघांनी मिळून सदाचारानें व सदविचारानें धर्मकारण व राजकारण उठविणेचा व रंगविणेचा उपक्रम चालविला आणि तो यशस्वीहि झाला.

प्रकरण २१ वें

महाराजाधिराज हरिहर भूपाल

गौरीसहचरात्तस्मात् प्रादुरासीन्महेश्वरात्।
शक्त्या प्रतीत स्कन्दांशो राजा हरिहरेश्वर॥
(सत्यमंगल)

विजयी हरिहरभूपः समुद्वहन् सकलभूभारम्।
षोडशमहन्ति दानान्यनिश सर्वस्य तृप्तये कुर्वन्॥
(अथर्वसंहिताभाष्य)

विजिता, राति, ख्यातो वीर· श्री हरिहरः क्षमाधीशः।
धर्मब्रम्हाध्वन्य. कलिं स्वचरितेन कृतयुगं कुरुते॥
(शतपथ-भाष्य)

सर्ववर्णाश्रमाचारप्रतिपालन-तत्परे।
तस्मिन् चतुः समुद्रान्ता भूमि कामदुघाऽभवत्॥
(नल्लूर दानपत्र)

हरिहर (द्वितीय) नरेश हे पुण्यश्लोक बुक्क भूपालाचे ज्येष्ट चिरंजीव होत. बुक्क-भूपाल हे इ स. १३७६ सालीं शिवाधीन झाले त्यादिवशीं रविवार होता महिना फाल्गुन, कृष्णपक्ष, उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र, शके १२९८ नलनामसंवत्सर. त्यावेळेला हरिहरानें दहाग्रामांना 'बुक्कराजपुर' हें नांव देऊन, तें ब्राम्हणांना दान दिलें हा मजकूर ज्या दानपत्रांत आहे, त्यांत 'शिवसायुज्यं प्राप्तस्य महाराजाधिराजस्य राजपरमेश्वरस्य स्वपितु श्री वीर बुक्क-राजस्य ' असा उल्लेख आहे. (एपि. इंडिका खंड १६, नं २, पृष्ट १२) बुक्काचा शूर मुलगा कंप हा त्यांच्या आधीं दोन वर्षांमागेंच म्हणजे इ स. १३७४ सालीं वारला होता. अतएव गादीवरचा जवळचा

हक्क, हरिहराचाच असल्यामुळें इ स १३७६ साली तो विजयनगरच्या गादीवर आला.

पुण्यश्लोक बुक्कराजे निवर्तल्यावर माधवाचार्य पुढे फार दिवस मंत्री-पदावर राहिले नाहीत वर्षसहामहिन्यांतच मन्त्रीपदाला राजीनामा देऊन, राजकारणातून निवृत्त होऊन, श्रीशृंगेरी येथें जाऊन श्रीभारतीतीर्थाकडून त्यांनी संन्यासदीक्षा घेतली व विद्यारण्य हे नांव धारण करून पुढील आयुष्य शृंगेरी येथेंच गुरुजवळ राहून, आत्मचिंतन व ग्रंथलेखन यांतच घालविण्याचें ठरविलें. अर्थात् ही संन्यास दीक्षा त्यांनी इ. स. १३७७ सालीं घेतली व त्यांची रिकामी झालेली जागा सायणाचार्यांनी विभूषित केली. हा मजकूर मागें देण्यांत आला आहे विजयनगर येथें प्रारंभापासून जी एक दिव्य शक्ति व लोकोत्तर चैतन्य स्फुरत होतें, त्याला कारण माधव व सायण या बंधुद्वयाचें अष्टावधानी कुशल कर्णधारत्व हें होय.

आश्रमांतर केल्यावर हरिहर भूपालांना वेळोवेळी जवळ घेऊन हिंदु-धर्माचें विशाल व उदार असें सुंदर शिक्षण देऊन व अध्यात्मविद्येचा उपदेश करून, राजाची मनोभूमिका उजळ व उदात्त केली. अर्थात् माधवाचार्य-आतां विद्यारण्य मुनि-हे त्याचें अध्यात्म गुरु व सायणाचार्य हे त्याचे राजगुरु होऊन, धर्मकारणांत व राजकारणांत योग्य सल्ला व मार्गदर्शन करून, त्यांनी त्याला धर्मराजाच्या योग्यतेस चढविला त्यांच्या योग्य सल्ल्यानें व उपदेशानें हरिहर महाराजाची कारकीर्द फार यशस्वी व भरभराटीची झाली.

हरिहर राजाची कारकीर्द सुरू होतांच राज्यांत कांही ठिकाणी पुनः गडबड सुरू झाली. कोंकणातील वर्दंव लोकानी मोठे बंड उठविले त्याचें स्वातंत्र्य मागें मारप्यानें हिरावून घेतलें होतें, तें पुन मिळविण्यासठी हें बंड होतें त्यांनी कोंकणांत फार मोठी वावटळ उठविली होती.

ही बातमी हरिहरास लागतांच इ. स १३७९ सालीं तो सैन्य घेऊन कोंकणांत उतरला व तावडतोब जालीम उपाय योजून, अखेर बडखोरांचें पारि-पत्य केलें, आणि देशांत पुनः शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित केली.

याप्रसंगी वीरवसंत माधवराय याचा मुलगा त्र्यप्पा वडेयर यानं पुढाकार घेऊन, कोकणिकांची हाड चांगली नरम केली अशीर काकणिकांचा नालीम उपाय योजून नीट बदोबस्त करण्यात आला

(एपि इ व्हड १५ नं २ पृष्ठ १२)

त्यानंतर वारंगळमध्ये आध्रानी उचल खाऊन, त्या भागात बराच गोंधळ माजविला पण हरिहरानं त्याचें काही चालू दिलं नाही. वेळींच सैन्य पाठवून त्याची बंडाळी मोडून, तेथ पूर्ववत् शातता प्रस्थापित केली आध्राचा इकडे बदोबस्त होतो न होतो, तो इतक्यात दक्षिणेत चोळ राजानें चुळबुळ चालविली हा चोल राजा जवळ जवळ विजयनगरचा उभा शत्रुच दिसतो सायणाचार्य उदयगिरीचे महामंडलेश्वर असताना चोलच्या चम्प उर्फ शभुवराजान प्रथम गडबड उठविली होती तेव्हा सायणाचार्यांनी स्वत त्याच्यावर चाल करून त्याची खोटकी निरविली होती त्यानंतर बुक्करायाच्या काळीं पुन सधि साधून त्यानें अशीच उचल खाल्ली पण बुक्काचा शूर मुलगा कम्पण्णा वडेयर यान त्याच्यावर स्वारी करून, त्याची खोडकी निरविली आता या हरिहराच्या कारकीर्दीतहि पुन आपलाच कित्ता गिरवून, तेथील राजान राज्यात धुडाडूं मांडविली ही बातमी विजयनगरास येऊन पोचताच, हरिहरान तातडतोब यावर चाल करून त्याचा पुरा बीमोड केला त्याच वेळेस पाण्ड्य राजानेहि बड उभारलें पण तो हि लौकच नरम पडला या सर्व प्रसगातून व कटकटींतून हरिहररायानें मोठ्या चातुर्यानं व पराक्रमानं यशस्वी होऊन राज्यातील असतुष्ट व महात्त्वाकाक्षी लोकाच बदक पारिप य करून, राज्यात पूर्ववत् सगळीकडे शातता व सुव्यवस्था स्थापन केली

पुढ इ स १३८० सालीं शृंगेरी पीठाचे भारतीतीर्थ हे ब्रह्मीभूत झाले आणि त्याच्या जागीं श्री विद्यारण्यमुनि याची योजना झाली व मोठ्या थाटानें व समारभान त्याचा पीठारोहण महोत्सव साजरा करण्यात आला ते व्हा पासून ते पुढील शकराचार्यांच्या बिरुदावळीनें मडित झाले त्याची बिरुदावळ ती अशी — श्रीमत परमहस परिव्राजकाचार्य

पदवाक्य प्रमाण पारावारपारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यान-धारणासमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठ तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्य व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकलवेदार्थप्रकाशक-सांख्यत्रय्यीप्रतिपालक सकलनिगमागमसारहृदय वेदिकमार्गप्रवर्तक-सर्वतंत्र-स्वतंत्रादिराजधानी-श्रीमद्विद्यानगर महाराजधानी कर्नाटक सिंहासन प्रतिष्ठापनाचार्य-तुंगभद्रातीरनिवास ऋष्यशृंगपुराधीश्वर

हिंदुधर्मगुरूचें वैशिष्ट्य हें कीं, ते जरी कट्टर हिंदुधर्माभिमानी व हिंदुत्वनिष्ठ धर्मगुरु असले तरी इतर धर्मांविषयीं त्याच धोरण मोठें उदार व सहिष्णु होतें आणि हीच शिकवण त्यांनी विजयनगरच्या सर्व राजांस मोठ्या कटाक्षानें देऊन, विजयनगर म्हणजे धर्मसमतेचें मोहरघर बनवून ठेविलें

आणि आनंदाची गोष्ट ही की, विजयनगरचे सर्व राजे धार्मिक बाबतींत मोठे उदारमतवादी निघाले उदाहरणार्थ दक्षिणेतील दुष्ट व नष्ट *सुलतानशाहीवर शस्त्र उचलून, ती दक्षिणेतून त्यांनी उखडून काढली,* हें खरें पण मुसलमानी धर्मावर व त्याच्या अनुयायावर कोणत्याच प्रकारची जुलुमजबरदस्ती, व अन्याय अत्याचार केला नाहीं ! उलट त्या धर्मास व त्या लोकांस त्याच्या त्याच्या ईश्वरीप्रमाणें वागवून हिंदुप्रजेप्रमाणच त्यांचेंहि यथान्याय रक्षण व पोषण केलें त्यांनी मशिदी पाडल्या नाहींत, तर उलट बांधण्यास मदतच केली ! त्यांनी मुसलमानांना लुबाडलें व छळलें नाहीं, तर हिंदूप्रमाणेंच त्यांचेहि जीवित व वित्त यांचे रक्षण केलें ! त्यांनी मुसलमानी *स्त्रिया पळविल्या नाहींत अगर त्यांचा विनयभंग केला नाहीं* अथवा त्यांच्यावर अत्याचार केला नाहीं, तर त्यांना स्वगृहीं गुण्यागोविंदानें व अन्नें आपापला संसार सुखानें थाटू दिला !!

मागें जैन व वैष्णव यांच्यांत तंटा माजला असतां बुक्क नरेशांनी दाखविलेल उदार धोरण व उदात्त न्यायबुद्धि यांचे वाचकांस इतक्यांत विस्मरण झालें नसेल हें तें सहिष्णुतेचें अलौकिक वैशिष्ट्य आहे, तें फक्त उदार हिंदुधर्माचें व हिंदुराजांचच आहे !' तें तेव्हांहि होतें व आजहि

आहे !! याची साक्ष हिंदुस्थान व पाकिस्तान येथे आजहि पहावयास मिळतें !!! असो

मुसलमानांची चुळबुळ अलीकडे मदावली होती हें खरें असलें, तरी ती अगदीं थंडावली नव्हती. मधुन मधून ते उचल खात असत. असाच प्रकार इ स १३८०च्या सुमारास झाला त्यांनी अतस्थ कट करुन अचानक उदयगिरी किल्ल्यावर घाला घालून, तेथील किल्लेदाराचा पराभव करुन, तो किल्ला बळकावला ही बातमी विजयनगरास पोंचतांच मल्लप्पा वडेयर याचा शूर मुलगा चन्नप्पा याने फौज घेऊन तावडतोब मुसलमानांवर चाल करून जाऊन, त्यांच्याशी मोठ्या पराक्रमाने लढून किल्ला पुन. ताब्यांत घेतला. या लढाईंत चन्नपाने तुरुकांची हड्डी चांगलीच नरम केली हरिहरास ही विजयबातमी कळताच त्यास मोठा आनंद झाला व आपला पुतण्या चन्नप्पा यास तेथील सुभेदार नेमून, त्याची तेथे नेमणूक केली. ही गोष्ट इ स १३८० साली घडली याविषयीं एपि ग्राफिया इंडिका खंड १५ मध्यें मजकूर आढळतो तो असा.— ಹರಿಹರರಾಯರು ಸ್ಥಿರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವದಹುಟ್ಟಿದ ಶ್ರೀ ವೀರ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ವಡೆಯರ ಕುಮಾರನು ಅದವಾನಿಯ ದುರ್ಗವನ್ನು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಹರಿಹರರಾಯರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ..'*(Ep Ind. Vol. XV No. 2, P 12)* या विजयानतर हरिहराचे वर्चस्व वाढून राज्यांत सर्वत्र शाति-सुखाची अभिवृद्धि झाली.

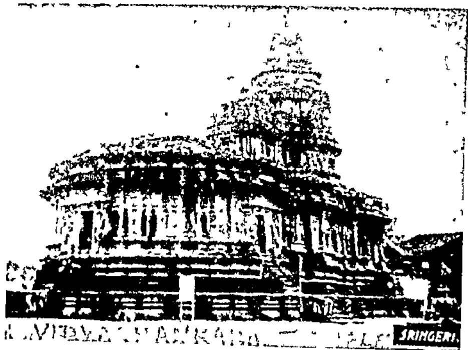
या हरिहर (द्वितीय) राजाचा वाराणण्यासारखा मुख्य गुण म्हणजे तो मोठा उदार व दानशूर राजा होता. त्याने विद्वान ब्राम्हणांना व धार्मिक संस्थांना मुक्त हस्ताने द्रव्यदान व भूदान केले आहे त्याचप्रमाणे श्रृंगेरी, श्रीरंगपट्टण, वेंकटाद्रि या प्रसिद्ध धर्मतीर्थांलाहि सढळ हाताने भूदान व द्रव्यदान करुन, तेथील देवदेवताची पूजाअर्चा व सेवकवर्गाचा योगक्षेम अव्याहत, सुसूत्र व सुरळीत चालण्याची उत्तम व्यवस्था करुन टेविली. ती आज मितीसहि त्या त्या देवस्थानांत अबाधित चालूं आहे

इतकेंच नव्हे, तर जैन धर्मालाहि तसाच आश्रय दिल्याचे आढळून

येते. विजयनगर-मध्ये जैन मंदीर नव्हते तर त्यानें तेथें जैन मंदीर बांधण्यास परवानगी देऊन, वर त्याला द्रव्य सहायहि पुरविलें व राज्यात इतस्तत जीं थोडीं बहुत जैनमंदिरें होतीं, त्यांनाहि द्रव्याची मदत पोंचविली तसेच वीरशैव धर्मालाहि सढळ हाताने मदत केली. याशिवाय इतर धर्मांनाहि त्यानें राजाश्रय दिला या हरिहरराजाने पुष्कळ दानधर्म केला

उदाहरणार्थ म्हणून एकच उदाहरण येथे उद्धृत करतो. माधवाचार्यांचे मुख्य गुरु श्री विद्यातीर्थ समाधीभूत झाल्यावर त्यांच्या संस्मरणार्थ म्हणून त्या समाधीवर एक सुंदर देवालय बांधून तेथे विद्याशंकराची सुंदर शिवलिंग मूर्ति स्थापन केली होती, हा मजकूर मागें आलाच आहे. या देवालयाच्या पूजापुनस्कारासाठी व तेथील सेवेकऱ्यांच्या अव्याहत चरितार्थासाठीं म्हणून या हरिहर राजाने शृंगेरीस भेट देऊन, तेथील देवालयाला इ स. १३८६ सालीं माठे दानपत्र करून दिलें आहे तो मजकूर हरिहरराजाच्या औदार्याचें एक मोठें द्योतक असल्यामुळें तो आम्ही येथें देत आहो. मजकूर कानडींत असून पुढील प्रमाणे आहे

'ಪೂರ್ವದಲಿ ನಮ್ಮ ಪರಂಪರಾಗುರುಗಳು ವೇದಭಾಷ್ಯ ಪ್ರವರ್ತರಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳು ಲೋಕಾನುಗ್ರಹಾರ್ಥವಾಗಿ ಪಂಪಾತೀರನಿವಾಸ ಶ್ರೀ ವಿರುಪಾಕ್ಷ ಪ್ರಸಾದಿತ ತಪೋಬಲದಿಂದ ವಿದ್ಯಾನಗರ ನಿರ್ಮಾಣವ ಮಾಡಿ ಹರಿಹರ ಮಹಾರಾಯರನು ಗೊ-ದೇವ-ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪ್ರತಿಪಾಲಾರ್ಥವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಬಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮತ್ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ರಾಜಪರಮೇಶ್ವರ ಅರಿರಾಯರ ಕುಲ ಕುಮುದ ಮಾರ್ತಂಡ ಶ್ರೀ ವೀರ ಪ್ರತಾಪರಾದ ಶ್ರೀ ಮತ್ ಹರಿಹರ ಮಹಾರಾಯರು ಸುಖ-ಸತ್-ಕಥಾ ವಿನೋದದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯವ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಬಾಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಶ್ರೀಪಾದಗಳ ಪಾದಕ್ಕೆ ಬಿನ್ನಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಶ್ರೀರಂಗಪುರದಲ್ಲಿ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ನಿರ್ಮಾಣವ ಮಾಡಿದ ಧರ್ಮಪೀಠದಲ್ಲಿ ಮಠ—ಅಗ್ರಹಾರವಿರಬೇಕೆಂದು ಬಿನ್ನಹಂ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಸ್ವಾಮಿ-

विद्याशंकर देवालय- (श्रृंगेरी)

ಶಾರದಾ ಅಮ್ಮನವರು ಮಠದಲ್ಲಿ ಆಹ ದೇವತಾ ಪೂಜೆ, ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾಗಿ ನಡಸುವ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಭೂಸಂಸ್ಥಗಳ ಪರಿಚ್ಛೇದವ ಮಾಡಿ ಶೃಂಗಪುರ–ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯಪುರದ ಅಗ್ರಹಾರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವ ಮಾಡಿ ೨೦ ವೃತ್ತಿ–ಪರಿಕಲ್ಪನಯು ಮಾಡಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಭಾರತಿ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಪಾದಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಪಿಸಿದಲ್ಲಿ।

मराठी भावार्थ —पूर्वी आमचे परपरा गुरु वेदभाष्यप्रवर्तक विद्यारण्य श्रीपाद यानी लोकानुग्रहार्थ पपा तीरनिवास श्री विरुपाक्षप्रासादिन तपोबलानें विद्यानगर निर्माण करुन, तेथ हरिहर महाराय यास गो देव ब्राम्हणाच्या परिपालनार्थ सिंहासनावर पट्टाभिषेक केला

त्यानतर श्रीमत् राजाधिराज राजपरमेश्वर शत्रुकुल कुमुद-मार्तंड श्रीवीर प्रताप श्रीमत् हरिहरराय यानी सुख-सत्कथा-विनोदात कर्णाटक राज्य प्रस्थापित करुन विद्यारण्य श्रीपाद याच्या चरणापाशी विनंति केली की शृंगेरी येथें शकराचार्यांनी निर्माण केलेल्या धर्मपीठस्थानी मठ व अग्रहार असावा, असा मनोदय व्यक्त करुन मल्लिकार्जुन-श्रीशकरस्वामी-शारदाबा यानी तेथ देवपूजा व वेदशास्त्र इत्यादि चालविलेल्या धर्मकार्यार्थ भूस्वास्थ्य असावें एतदर्थ शृंगेरीपूर-विद्यारण्यपूर–येथ अग्रहार निर्माण करुन, २५० वृत्ति परिकल्पून, त्याच त्यानें विद्यारण्यस्वामीच्या चरणाला समर्पण केलें (यापुढें दानपत्राचें सविस्तर वर्णन वगैर आहे)

(एपि कर्नाटिका खड ६, शृंगेरी ११, पृष्ठ १७६)

हे जें दानपत्र आहे, तें श्री विद्यारण्य श्रीपाद काल वश झाल्यावर हरिहररायानें (द्वितीय) आपल्या अध्यात्म गुरुच्या सस्मरणार्थ करुन दिलें आहे कारण श्री स्वामीजी इ स १३८०, सालींच समाधी गत झाले तेव्हा या दानपत्रातील अग्रहाराला विद्यारण्यपूर असें नाव देऊन त्यानावान ते दानपत्र करुन देण्यात आल, तें समयोचित असच आहे याप्रमाणें हरिहरानें अनेक देवालयाना अशाच प्रकारची दानपत्रें करुन दिलेलीं व ब्राम्हणाना अग्रहार घालून दिलेलीं शासनपत्र गावोगाव आढळतात विजयनगरच्या सर्व राजांमध्यें हरिहर (द्वितीय) याची मोठा उदार व दानशूर राजा म्हणून

प्रख्याति होती आणि खरोखर होताच तसा तो या विजयनगरराजांची सांगण्यासारखी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी की, त्यांच्यातील प्रत्येकांमध्यें कांहीतरी नांवघेण्यासारखें एक वैशिष्ट्य असे. याविषयी हा पुढील श्लोक पाहण्यासारखा आहे.

शक्तौ बुक्क महीपालो दाने हरिहरेश्वरः।
शौर्ये श्री देवरायो ज्ञाने विजयभूपतिः॥

बुक्क राजा हा शक्तीत, त्याचा मुलगा हरिहर हा दानधर्मांत, त्याचा मुलगा देवराय हा शौर्यांत व त्याचा मुलगा विजयभूपति हा ज्ञानांत मोठा प्रख्यात होता. अर्थात् बाप, मुलगा, नातू व पणतू हे एका एका गुणांत प्रसिद्धि पावले असो.

या हरिहरराजाच्या कारकीर्दीत विजयनगरचा दरारा व लौकिक दक्षिणेंत चांगलाच वाढला होता आतां पर्यंत त्याच्या राज्यांत कृष्णेखालचा सगळा दक्षिण भारत समाविष्ट झाला असून, कर्नाटक, आंध्र, तेलंगण, चोळ, पांड्य, म्हैसूर, मलबार, कदंब, दक्षिण कोंकण, पुष्कळ सगळा टापू त्याच्या एकछत्री साम्राज्य सत्तेखालीं आला असून, त्याची साक्ष धारवाड, म्हैसूर, नेल्लर, कांजीवरम्. चिंगलपेट, मुलबागल, त्रिचिनापल्ली इत्यादि प्रांतांतील ठिकठिकाणच्या शिलालेखावरून, व शासनपत्रावरून चांगली प्रत्ययास येते. येथपर्यंतच्या इतिहासावरून विजयनगरचे सुबुद्ध धर्मनिष्ठ राजे 'राजा हितकरो नृणाम्' या महत्तर नीतिवचनाला पूर्णपणें जागून होते, हें काय आतां निराळें सांगावयास पाहिजे?

प्रकरण २२ वें

विजयनगरचे महाप्रधान सायणाचार्य

कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥
व्याख्याय वेदत्रितयमामुष्मिकफलप्रदम् ।
ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १० ॥

(अथर्ववेद-उपोद्घात)

सायणाचार्य ही भारतातील वाङ्मय-क्षेत्रामधील एक मोठी अद्वितीय व अलौकिक अशी महान् विभूति होऊन गेली, यांत तिलप्राय शंका नाहीं. आज वैदिक-वाङ्मय-प्रेमी जिज्ञासु जगांत त्यांचे नांव अजरामर होऊन राहिलें आहे. वेदार्थ ज्ञान करून घ्यावयाची जर कोणाला इच्छा झाली, तर त्यांच्या ग्रंथाला शरण गेल्याशिवाय व कौल लाविल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं ! ही अतिशयोक्ति नव्हे तर प्रत्यक्ष सत्य आहे वेदप्रेमी व वेद-जिज्ञासु जग त्यांना केव्हांहि कृतज्ञच राहील ! एवढे त्याचे महनीय उपकार वेदजिज्ञासु जगावर खात्रीनें झाले आहेत, याविषयीं कोठेंहि दुमत नाहीं.

हरिहर (द्वितीय) याचे ते प्रधान मंत्री झाले, त्यावेळीं त्यांचे वय जवळ जवळ पासष्टाच्या घरीं आलें होतें तशा उतारवयांतच मोठ्या साम्राज्याचें-मोठ्या जबाबदारीचें पत अमात्यपद सभाळून, शिवाय वर अत्यंत बिकट असें महाभाष्य लेखनाचें महत्कार्य हातीं घेतलें, तें खरोखर विस्मयकारक नाहीं, असं कोण म्हणेल ?

त्यांचीं भाष्यें आतापर्यंत वेदावर म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या ग्रंथांवर-लिहून बुक्कराजाच्या कारकीर्दीतच पूर्ण करण्यांत आलीं होतीं. आतां फक्त चौथा वेद जो अथर्व वेद, त्यावर तेवढें भाष्य लिहिण्याचें राहिलें होतें तें कार्य उरकून टाकण्याचें त्यांनी आतां ठरविलें

आता पुढे जावयाच्या अगोदर अथर्ववेदाविषयीं थोडीशी माहिती देणे, हें योग्य दिसत, म्हणून त्याविषयीं प्रथम दोन शब्द लिहून मग मुख्य विषयाकडे वळतो तसें पाहू गेलें तर वेद ह तीनच आहेत ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद असे हे तीन वेद असून, त्याना उद्देशनच शतपथांत 'त्रयी वै विद्या' असें म्हटलें आहे त्यापकी ऋग्वेद हा अग्नीपासून, यजुर्वेद हा वायूपासून व सामवेद हा सूर्यापासून झाला, अशी आख्यायिका आहे ('त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद सूर्यात्सामवेद । श प० ११—५—८—३)

येथें अथर्ववेदाचे नाव दिसत नाही इतकच नव्ह तर पुरुषसूक्तातहि त्याचा निर्देश आलेला नाहीं तेथे वेदाची उत्पत्ति सागण्यात आली आहे ती अशी — 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋच, सामानि जज्ञिरे। छन्दासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ (ऋ १०—९०—९) या ऋचेंत वेदाची उत्पत्ति सागितलेली असून, यात अथर्ववेदाचा उल्लेख नाही

पण पुढें गोपथब्राम्हणात मात्र त्याचा उल्लेख आला आहे अर्थात् ह ब्राम्हण अथर्ववेदाच असून, त्यात हें पुढील वचन आढळतें — 'चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदो ब्रम्हवेद ' (गो ब्रा २—१६) ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व ब्रम्हवेद असे हे चार वेद आहेत अथर्व वेदालाच ब्रम्हवेद असें म्हणतात

या अथर्ववेदाची उत्पत्तिकथा आधुनिक वाचकवर्गाला बहुतेक अपरिचित असल्यामुळें त्याची येथें थोडक्यात माहिती देतो अर्थात् ती सायणभाष्यात जशी आढळते, तशीच येथ उद्धृत करतो

ती कथा ही अशी — पुरा खलु सृष्ट्यर्थं स्वयंभु ब्रम्हा तपस्तेपे। तस्मात्तप्यमानात् सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्य स्वेदधारा अजायन्त। तासु स्वेद-जातासु अप्सु स्वा छाया पश्यतो रेतश्चस्कन्द। तद्रेत सहितासु आपो द्विरूपा अभवन्। तत्र स्थित रेतो भृगुर्नाम महर्षिरभवत्। स एव भृगु स्वोत्पा-दकस्य तिरोहितस्य ब्रम्हणो दर्शनाय 'अथर्वाग् एन एतास्वप्स्वन्विच्छ' इति। अशरीरया वाचोक्तत्वात् अथर्वाख्योऽभवत्। अथर्वाङिरो̇त्ते युक्ताभि

रङ्गिरावृतस्य वरणशब्दवाचस्य ब्रह्मणस्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽक्षरत। ततस्तत्कारणं ब्रह्म त अथर्वण अंगिरसश्चोत्पन्ना। तेभ्यस्तेभ्य ऋषिभ्य सकाशात् स्वयंभु ब्रह्म यान् मन्त्रान् अद्राक्षीत् सोऽथर्वांगिर शब्दवाच्यो वेदोऽभवत्। अत एकर्चादीना ऋषीणा विंशतिसंख्याकत्वाद् वेदोऽपि विंशतिकाण्डकात्मक संपन्न। अतएव सर्वसारत्वाद् अय वेद श्रेष्ठ ॥ श्रूयते हि। 'एतद्वै भूयिष्ठ ब्रह्म यत् भृग्वागिरस'। योऽङ्गिरस स रस। योऽथर्वाणस्तद्भेपजम्। यद्भेपज तदमृतम्। तद्ब्रह्म' इति ॥ (गोपथ ब्राह्मण १-४ व ३-४) एव सारभूतब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मकर्तव्य प्रतिपादनाच्च अय ब्रह्मवेद इत्यपि आख्यायते॥' असें सायणाचार्यांनी आपल्या अथर्वेद भाष्यात सांगितलें आहे भाषा संस्कृत असली तरी समजण्यास सुगम असल्याकारणानें मराठी अनुवाद देण्याची जरूरी वाटत नाहीं

या अथर्ववेदावर भाष्य लिहिण्यास सायणानी घेतलें, त हरिहर राजाच्या आदेशावरून घेतलें याविषयीं अथर्ववेदाच्या उपोद्घातात मजकूर आढळतो तो असा —

'तत्कटाक्षेण तद्रूप दधतो बुक्कभूपते।
अभूद्धरिहरोराजा क्षीराब्धेरिव चन्द्रमा ॥ ४॥
तन्मूलभूतमालोच्य वेदमाथर्वणाभिधम्।
आदिशत् सायणाचार्य तदर्थस्य प्रकाशने ॥ ८॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायाति सग्रहात्।
कृपालु सायणचार्या वेदार्थ वक्तुमुद्यत ॥ ९॥
व्याख्याय वेदत्रितयमामुष्मिकफलप्रदम्।
ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १०॥

(अथर्ववेद-उपोद्घात

हा वरील मजकूर उपोद्घातात आरंभी असून, त्यानंतर ट्रुम या काढलेल्या शेवटी ऐसा आहे तो असा —

'इति श्रीमद्राजाधिराज राजपरमेश्वर श्रीवीरहरिहर महाराज धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये अथर्ववेदप्रकाशके द्वितीयकाण्डे षष्ठोनुवाकः। समाप्तं द्वितीय काण्डम्॥

या उताऱ्यावरून अथर्ववेदाचें भाष्य दुसऱ्या हरिहर भूपालाच्या आमदानींत पूर्ण झालें व तें सायणाचार्यांनीच पूर्ण केलें, याविषयीं संशय रहात नाहीं. याचेळेला माधवाचार्य सन्यास घेऊन श्रृंगेरीस जाऊन राहिले होते, हें स्पष्ट आहे.

अथर्ववेदावरील हें भाष्य झालें तरी ऋग्वेदाप्रमाणेच विस्तृत व विद्वत्तापूर्ण असून, उपयुक्त माहितीनें परिपूर्ण भरलें आहे या वेदाचीं एकंदर वीस कांडें असून, प्रपाठक ३६, अनुवाक १११ व मंत्र ५९८७ आहेत. या वेदाचें सांगण्यासारखें वैशिष्ट्य म्हणजे तें हें कीं ऋग्वेदादि पहिल्या तीन वेदांत जीं कर्मफलें सांगण्यांत आलीं आहेत, तीं फक्त परलोकींच प्राप्त व्हावयाचीं आहेत. या लोकीं तीं प्राप्तव्य नाहींत. पण अथर्ववेदांतील उपासना ही इहपर अशा दोन्हीं लोकांतील फलप्राप्त्यर्थ आहे. (तदेवं आमुष्मिकफलेषु दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु अपेक्षितं ब्रम्हत्वं अनन्यलभ्यत्वाद् अथर्ववेदैकसमधिगम्यं इति स्थितम्॥ तद्वदेव ऐहिक फलानि शान्तिपौष्टिकानि कर्माणि राजकर्माणि अपरिमितफलानि तुला-पुरुषादिमहादानानि च अथर्ववेद एव प्रतिपादितानि॥ पौराहित्यं च अथर्वविदैव कार्यम्॥' यावरून त्रयीवेदापेक्षां अथर्ववेदाचें वैशिष्ट्य हें कांहीं अंशीं निराळेंच असल्यामुळें व शांतिपौष्टिकादिकर्में फक्त अथर्ववेदांतच प्रतिपादिलीं असल्यामुळें हरिहरराजानें अशा इहपर लोकोपयोगी वेदावर भाष्य लिहिण्यास सांगितलें, हें यथोचितच झालें. असो.

अथर्ववेदावरील भाष्य लिहून झाल्यावर चारहि वेदांतील मंत्रसेवा पूर्ण झाली. दुर्बोध वेदमंत्राचा सुंदर, सुगम व सुरस अर्थ व गूढ मर्म सरळ व स्पष्ट समजून घेण्याचा दुर्गम मार्ग सुलभ व सोपा झाला. पण गोष्ट अशी कीं तुमच्या मंत्रार्थानें मंत्राचा मनांत जसा प्रकाश पडावा व जिज्ञासा तृप्त व्हावी तसा प्रकार होत नसल्यामुळें हरिहरराजाचें मन जग

वेचन झाले नंतर त्यांनी मंत्रार्थाचे विवरण व विशदीकरण जेथे स्पष्ट व सुटसुटीत करण्यात आले आहे, मंत्राचा विनियोग जेथे सांगण्यात आला आहे व वेदांतील परम व गुह्यतत्त्व जेथे सुबोध व सुस्पष्ट करून उपदेशिण्यात आले आहे, असा एखादा सुंदर ग्रंथ पाहून त्यावर व्याख्यान करण्यात आले, तर जगावर मोठे उपकार होतील असे मनांत आणून, त्यांनी सायणाचार्यांस पुनः विनंति केली की,'आचार्यजी! वेदमंत्रार्थांचे स्पष्टीकरण, त्यांचा विनियोग व प्रयोजन इत्यादि ज्या ग्रंथांत सविस्तर सांगण्यांत आले आहे, असा एखादा ग्रंथ पाहून त्यावर व्याख्यान कराल तर जगावर फार मोठे उपकार होतील. तर ती कृपा कराल काय?'

वेदजिज्ञासु हरिहरभूपालाची विश्वकल्याणकारी ही शुभेच्छा श्रवण करून, त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील असा ग्रंथ म्हणजे शतपथ ब्राम्हण ग्रंथ, हा तेवढ्याच त्यांच्या डोळ्यापुढे दिसला व म्हणून त्यांनी त्या ग्रंथावरहि आपला अमृतहात फिरविण्याचे मनांत योजिले. हा प्रसंग खालील श्लोकांत उद्धृत करण्यात आला असून, तो आम्ही वाचकांच्या समाधानासाठी खाली देत आहो.

विजितारातिवर्गो वीरः श्री हरिहरः क्ष्माधीशः ।
धर्मब्रम्हाध्वन्यः समादिशत्सायणाचार्यम् ॥ ४ ॥
ऋग्यजुःसामशाखानामेकैको व्याख्यता त्वया ।
तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥
वासना विशदा यत्र मन्त्राणामशेषतः ।
प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥ ७ ॥
सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् ।
माध्यंदिने शतपथे ब्राम्हणे व्याकरोति तत् ॥ ८ ॥

(शतपथ ब्राम्हण भाष्य प्रस्तावना)

यावरून हरिहर राजाची वेदजिज्ञासा किती तीव्र, किती सूक्ष्म व किती खोल होती, याची चागली साक्ष पटते शतपथ ग्रथ म्हणजे काही लहान सहान ग्रंथ नव्हे. सर्व ब्राम्हण ग्रथात त्याचें स्थान श्रेष्ठ व अग्रेसर असून, अनेक दृष्टीनें तो मोठा महत्वाचा ग्रथ आहे त्यात कर्म आहे, उपासना आहे, व ज्ञानहि आहे शिवाय मधून मधून सुदर व उद्बोधक आख्यायिका व कथा आहेत, इतिहास आहे, विश्वाची उभारणी आहे, देवासुराच्या मनोरंजक गोष्टी आहत, राजकारण आहे, देवसृष्टि आहे, मानवसृष्टि आहे, विश्वज्ञान आहे, तत्त्वज्ञान आहे, ब्रम्हज्ञान आहे थोडक्यात म्हणजे मानवजीवनविकासाला व चिकित्सक व जिज्ञासु बुद्धीच्या समाधानाला उपकारक अशा विविध व उपयुक्त माहितीनें तो ग्रथराज परिपूर्ण नटलेला आहे! तो एक वैदिक आर्यऋषीच्या अथाग बुद्धिमत्तेचा, अगाध कर्मोपासनेचा, अपार सृष्टिनिरीक्षणाचा व सूक्ष्म व गहन तत्त्वज्ञानाचा एक प्रचड महासागरच म्हटलें तरी चालेल!

त्याची एकदर चौदा काड असून, शभर अध्याय, अडुसष्ट प्रपाठक, चारशे अट्तीस ब्राम्हण व सात हजार सहाशे कडिका आहेत! असा तो प्रचंड ग्रथ असून, विश्वज्ञानानें सपूर्ण ओथबलेला आहे यात यज्ञोपासनेचें सागोपाग विवचन, व परतत्त्वाच सुंदर स्पष्टीकरण असल्यामुळें सायणाचार्यांनी सर्व ब्राम्हण ग्रथात तोच ग्रथ पसत करून, त्यावर विस्तृत भाष्य लिहिण्यास हातीं घेतला या ग्रथाविषयीं विशेष व उद्बोधक माहिती पाहिजे असल्यास, ती आमच्या 'याज्ञवल्क्य-दर्शन (शतपथ परिचय) या ग्रथात पहावयास मिळेल

जवळ जवळ ऋग्वेदा एवढ्याच प्रचड ग्रथावर सुदर व उद्बोधक भाष्य लिहून, आचार्यदेवानी जिज्ञासु जगावर फार मोठे उपकार करून ठेविले आहेत तें भाष्य नसतें तर जगाला शतपथाची ओळख पटण्याला अडचण पडून, वैदिक धर्माचें खरं मर्म व रहस्य समजण्यास पचाईत पडली असती हा ग्रंथ हल्ली मुबई येथील वेंकटेश प्रेस मध्यें छापला असून, पाच भागात प्रकाशित करण्यात आला आहे सायणाचार्यांनी भाष्य

लिहून संपूर्ण केल्यावर तो हरिहरराजास अर्पण केला असून त्याबद्दल तेथे शेरा आढळतो तो असा – श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्ग प्रवर्तक श्री हरिहर महाराज साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे माध्यन्दिनीय शतपथ ब्राम्हणभाष्ये प्रथमकाडे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राम्हणम्। प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥' हा त्यांचा बहुतेक शेवटचाच ग्रंथ होय यावेळीं त्यांचें वय जवळ जवळ सत्तराच्या घरीं आलें होतें. हा ग्रंथ लिहून तयार झाल्यावर त्यांची शिणलेली लेखणी पुढें कायमची विश्रांत पावली ।

हो, बरी आठवण झाली अगदी वेळेवर त्यांचा आणखी एक ग्रंथ सांगावयाचा राहिला. त्याचा जाता जातांच थोडक्यांत नामनिर्देश करून हा विषय हाता निराळा करतो. तो ग्रंथ म्हणजे 'यज्ञतंत्र सुधानिधि' हा होय. हा यज्ञानुष्ठान विषयक असून, तो शतपथ-भाष्याच्या पूर्वीच लिहिण्यांत आला त्या ग्रंथाच्या पुढील शेऱ्यावरून तो द्वितीय हरिहर राजाच्या कारकीर्दींतच लिहिला गेला असावा, हें स्पष्ट होते. 'इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर हरिहर महाराज-सकल साम्राज्य धुरन्धुरस्य वैदिक मार्ग स्थापनाचार्यस्य सायणाचार्यस्य कृतौ यज्ञतन्त्रसुधानिधौ . ' असो.

एकूण काय तर या अलौकिक, विद्वत्कुलशेखर, सरस्वतीकंठभूषण, श्रीमत्सायणाचार्यांनी विजयनगर साम्राज्याचे पंत अमात्यपद संभाळून, 'यज्ञतंत्र-सुधानिधि' 'अथर्ववेद-भाष्य', 'शतपथब्राम्हण-भाष्य, इत्यादि महत्वाचे टीकात्मक ग्रंथ तयार करून, वैदिक धर्मप्रेमी जिज्ञासु जगावर महनीय व अविस्मरणीय उपकार करून ठेविले आहेत, असें म्हटल्यास, त्यास खरोखर अतिशयोक्तीचा गंध मुळीं सुद्धां लागणार नाहीं, असे म्हटले, तर तें शोभणार नाहीं काय ?

प्रकरण २३ वें

माधवाचार्य व माधवमंत्री

(१) 'गोत्रे योऽङ्गिरसां प्रचंडतपसश्चाबुडपृथ्वीसुर-
प्रष्ठादुद्भवमेत्य नीतिसरसौ दत्तां धियं धैषणीम् ॥'
(एपि कर्नाटिका, ७ शिकारपूर २८१)

(२) 'तस्याज्ञया माधवमन्त्रिवर्य
प्रशासजयन्तीपुरराज्यमृद्धम् ।
यन्मन्त्रशक्त्या वपुरुत्सृजन्तोऽप्यरातयः
स्वास्थ्यमहो भजन्ते ॥ ४ ॥
(माधवपूर-दानपत्र)

(३) श्रीमत्काशीविलासाख्यक्रियाशक्तीशसेविना ।
श्रीमत्त्र्यम्बक पदाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ १ ॥
वेदशास्त्रप्रतिष्ठाना श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।
तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया 'विधीयते ॥ २ ॥
(सूतसंहितातात्पर्यदीपिका)

(४) 'श्रीवीरबुक्कराजस्य विक्रम इव जगद्रक्षार्थं साक्षात्
परिगृहीतपवित्रपुरुषाकारः सोऽय श्रीमन्माधवामा-
त्यस्तस्यैव श्रीवीरबुक्कमहीपतेरादेशात् पश्चिमसरि-
न्नाथपर्यन्तराज्याधिपत्यमङ्गीकृत्य ..'
(एपि. कर्नाटिका म्हैट ८)

नामसादृश्यामुळें इतिहास लेखनात अपुऱ्या माहितीवरून व उथळ परिशीलनावरून पुष्कळ वेळा मोठा प्रमाद घडतो, हें आता महशूरच झालें

आहे आणि तंतोतंत हाच प्रकार येथेंहि झाला आहे 'माधव' 'माधवमंत्री' 'माधवाचार्य' माधव अमात्य' या शब्दामुळे कांही ऐतिहासिक ग्रंथकारांचा फार मोठा गैर समज झाला असून, 'माधवमंत्री' 'माधवाचार्य' या नांवाच्या विजयनगर दरबारांत पृथक् पृथक् दोन व्यक्ति असूनहि, त्याविषयी सूक्ष्म परीक्षण व निरीक्षण न झाल्यामुळें व नामसादृश्यामुळे त्या नांवाची अशी एकच व्यक्ति असून, ती म्हणजे विजयनगरचे महाप्रधान व हरिहरादि राजांचे कुलगुरु माधवाचार्य हीच होय, असा समज झाला आणि तसें होणें हें एकादृष्टीनें अपरिहार्यच होतें.

पण इतिहासाचीं साधनें जसजशीं उपलब्ध होत गेलीं व संशोधकांची दृष्टि जसजशी सूक्ष्म व खोल व चौकस होत चालली, तसतसें ह पूर्वीचें मत चुकीचें ठरून, त्या ऐवजी निराळीच वस्तुस्थिति प्रकाशांत आली. आणि आतां 'माधवमंत्री' अगर 'माधवाचार्य' या नांवाची विजयनगर दरबारांत एकच व्यक्ति नसून, दोन होत्या, हें मत प्रभावी ठरलें आहे. तेव्हां त्याला अधिकृत व विश्वसनीय पुरावा काय व किती आहे, हें पाहणें क्रमप्राप्तच असल्यामुळे, त्याविषयीं आम्हास उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक पुराव्याला धरून, येथें थोडासा खुलासा करण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

प्रस्तुत प्रश्नात शिरण्याच्या पूर्वी 'माधव' नांवाच्या दोन व्यक्ति पृथक् ओळखण्यासाठीं म्हणून त्यांपैकीं एकास 'माधवाचार्य' व एकास 'माधवमंत्री' अशीं निरनिराळीं सूचक नांवें देऊं. 'माधवाचार्य' हें नांव विजयनगरच्या पंतप्रधानास व 'माधवमंत्री' हें नांव हरिहर राजाचा भाऊ तो मारप्पा वडेयर त्याचा मंत्री व सेनापति यास देऊं. म्हणजे वाचकांची समजूत पटण्यास सोयीचें होईल

आतां 'माधव' या नांवाच्या दोन व्यक्ति होत्या, यासंबंधी खुलासा करीत जातो. माधवाचार्यांची माहिती वाचकांना आतां पर्यंतच्या निरूपणावरून स्पष्ट झालेलीच आहे. सबब त्यासंबंधी खुलासेवजा पुनरुक्ति करण्याचें प्रयोजन राहिलें नाहीं. परंतु तीच माहिती येथें तुलनेसाठीं यथाक्रम थोडी थोडी देत जातो माधव मंत्रीची माहिती जी आम्हीं

येथें देणार आहो, त्याला आधार मथळयावरील चार वचनांतून मिळूं शकतो त्यावरून आमचें हें पुढील विवेचन करण्यांत येत आहे.

माधवाचार्य व माधवमंत्री यांचें तुलनात्मक चरित्र

माधवाचार्य	माधवमंत्री
बाप – मायण	बाप – चाउड उर्फ चौंड (१)
आई – श्रीमती	आई – माचाम्बिका
गोत्र – भारद्वाज	गोत्र – आंगिरस (१)
गुरु – विद्यातीर्थ	गुरु – काशीविलास क्रियाशक्ति(३)
दैवत – भुवनेश्वरी	दैवत – त्र्यंबकेश्वर (३)
पंथ – अद्वैत-स्मार्त	पथ – पाशुपत शैव
जात – कर्नाटकस्थ आंध्र ब्राम्हण	जात – गौड सारस्वत ब्राम्हण
शाखा – यजुर्वेदी तैत्तिरीय	शाखा – ऋग्वेदी.
हुद्दा – विजयनगरचा महाप्रधान व राजगुरु	हुद्दा – मारप्प वडेयरचा मंत्री व सेनापति
वासस्थान – विजयनगर	वासस्थान – जयन्तीपुर (२)
नांव – माधव, माधवाचार्य, माधवमंत्री, माधवअमात्य, विद्यारण्य	नांव – माधव, माधवाचार्य (३) माधवमंत्री (२), माधव-अमात्य (४) राज्यपाल. (बनवासी व गोवा)
ग्रंथकार – पराशर-माधव, पंचदशी, अनुभूति-प्रकाश, जीवन्मुक्ति विवेक, इत्यादि	ग्रंथकार – सूतसंहिता तात्पर्य-दीपिका ३)
बिरुदावळ कर्नाटक सिंहासन-स्थापनाचार्य, वेदमार्ग प्रतिष्टाचार्य, विद्यारत्नमहोदधि, श्रीमत् शंकराचार्य (शृंगेरी पीठ) इ.	बिरुदावळ – दण्णायक, राज्यपाल, मंत्रीवर्य, माधवरस, माधवरस वडेयर उपनिषन्मार्ग-प्रवर्तक इ

या प्रमाणे माधवाचार्य व माधवमंत्री यांचा इतिहास आहे माधव-मंत्री याच्या इतिहासाचा शोध म्हैसूर येथील श्रीयुत बी. सूर्यनारायणराव व श्रीयुत नरसिंह आचार्य यांनी प्रथम लावून, तो जगापुढें मांडला असो

आतां माधवमंत्री याच्या विषयीं आणखी थोडी सविस्तर हकीकत देतो. हा माधवमंत्री प्रथम हरिहर राजाचा धाकटा भाऊ मारप्पा वडेयर याचा मंत्री असून, तो त्यावेळीं गोमंतशैलांत चंद्रगुप्ती येथें राहत होता ही हकीकत इ स. १३४७ च्या एका शिलालेखांत सांपडते, ती अशीः—

कल्लासनान्मारपभूमिपाल सम्प्राप्य राज्यं दिशि पश्चिमायाम्।
गोमंतशैले वरचद्रगुप्तौ स्थित्वा सुखं सम्यगपालयत् प्रजा ॥
धर्मेण तस्य परिपालयत. प्रजानाम्।
राज्ञोधिराज्यगहनाम्बुधिकर्णधार ॥
प्रज्ञाबलेन गुरुमप्यनिसन्दधानो।
मन्त्री महानजनि माधवनामधेय ॥

(एपि कर्नाटिका खंड ८)

हा माधवमंत्री मारप्पा वडेयर याच्या मंत्रीपदावर असतांना त्यानें कदंबप्रांत म्हणजे दक्षिण कानरा प्रांत जिंकून, तो विजयनगर साम्राज्यास जोडला त्याच प्रमाणें होनाव्हरच्या सुलतानास जरब दाखवून, त्यास शरण आणून हरिहराच्या मांडलिकांत दाखल केलें त्याची ही कर्तबगारी पाहून पुढें मारप्पाच्या नंतर बुक्कराजानें त्यास इ. स १३६८ सालीं आपल्या मंत्रीमंडळांत दाखल करून घेतलें. ही गोष्ट खालील वचनावरून सिद्ध होते. तें वचन हें असें —

'तस्यास्ति शस्तयशसो नयशौर्यमुख्यैः।
ख्यातो गुणैर्जगति माधव इत्यमात्यः॥

(एपि कर्नाटिका, खंड ७, शिकारपूर २८१)

येथे 'तस्य' म्हणजे 'बुक्कस्य' असा संदर्भ आहे पुढें गुणज्ञ बुक्क-राजानें या माधवमंत्रीचे शौर्यादि गुण व राजकारणपटुत्व पाहून त्यास पश्चिम समुद्रावरील प्रांताचा सुभेदार करून जयंतीपूर म्हणजे बनवासी येथें त्याची नेमणूक केली याचा आधार मथळ्यावर देण्यांत आलेल्या नं ४च्या वचनांत सांपडतो- या सर्व विवेचनावरून माधवमंत्री हा शूर योद्धा, मंत्री, सुभेदार व शैवभक्त म्हणून ख्याति पावलेला होता, हें स्पष्ट आहे. अर्थात् या सर्व गोष्टी विचारांत घेतां विजयनगरचे महाप्रधान माधवाचार्य व बनवासीचे सुभेदार माधवमंत्री या भिन्न भिन्न व्यक्ति होत्या, असा स्वच्छ निष्कर्ष निघतो. असो.

प्रकरण २३ वें

कोंकण-दिग्विजय

आशान्तविश्रान्तयशाः स मन्त्री
दिशो विजीपुर्महता बलेन।
गोवाभिधां कोंकणराजधानी-
मन्येन मन्येऽरुणदर्णवेन ॥ ५ ॥
प्रतिष्ठितांस्तत्र तुरुष्कसंघा-
नुत्साय दोष्णा भुवनैकवीरः।
उन्मूलितानामकरोत् प्रतिष्ठाम्
श्रीसप्तनाथादि-सुधा भुजां यः ॥ ६ ॥

(माधवपूर-दानपत्र)

हरिहर (द्वितीय) राजाच्या कारकीर्दीत विजयनगर साम्राज्याला फारच स्पृहणीय व प्रलोभनीय स्वरूप आलें होतें. साम्राज्याची घडी दक्षिणेंत कृष्णेच्या खालीं फारच चांगली आणि नीट व्यवस्थेत बसली होती. त्याला विरोध असा फारसा राहिला नव्हता. अगदींच नाहीं म्हणावयाला एकच कांटा मात्र अधुन मधुन बोंचत होता. तो म्हणजे गोव्यातील भटदांड मुसलमानांचा हा द्वीप. हा टापू कदम्या तुरुष्कांच्या ताब्यांत असून, त्याचा अम्मल अपरांत-प्रांतभर-म्हणजे उत्तर कोकणांत ठाण्यापर्यंत-चालू होता.

तेथील मुसलमान धुंडखोर लोक संधि साधून शेजारच्या मुलुखांत म्हणजे विजयनगरच्या हद्दींत शिरून, तेथें धुडगूस घालीत असत. खुद्द गोव्यातील हिंदूंची परिस्थिति अत्यंत कष्टमय व चिंताजनक झाली होती. देवालयें कुलुपें ठोकून बंद करण्यांत आलीं असून, हिंदूवर अनन्वित

जुलूम-जबरदस्तीचे राक्षसी अत्याचार, हरतऱ्हेची छळणूक, गांजणूक यांना धरबंदच राहिला नव्हता. अर्थात् आसुरी सुलतानशाहीचें तेथें तांडव-नृत्य चाललें होते !

खरें सांगावयाचे म्हणजे हे तुरुष्क लोक फारच माजले व बेफाम झाले होते त्यांच्या जुलुमाची व अत्याचाराची कथा अलीकडे विजयनगर दरबारांत रोज नवीन नवीन येऊ लागली तक्रार नाहीं असा दिवस जाईनासा झाला. तसें म्हणजे हा एवढा गोवा प्रांतच काय तो आतां दक्षिणेत मुसलमानाच्या दाढेत अडकून राहिला होता तो तेवढा मोकळा झाला म्हणजे विजयनगरला दक्षिणेत म्हणण्यासारखा शत्रु राहिला नव्हता.

ही गोष्ट बुक्क भूपालाच्या ध्यानांत आली नव्हती, असें नव्हे. त्याची नजर त्या प्रांतावर होतीच. तेथून तुरुष्कांची उचलबांगडी केल्यास सबंध अपरांत प्रांत म्हणजे गोव्यापासून ठाण्यापर्यंतचा सगळा मुलुख विजयनगरच्या सत्तेखाली येणार होता. म्हणून योग्य संधीची ते वाट पहात होते. आणि याच उद्देशानें त्यांनी माधवमंत्रीची कोंकणपट्टीचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली होती पण त्यांच्या हयातीत तसा प्रसंग आला नाहीं. बुक्काचें सामर्थ्य तुरुष्क चांगले ओळखून असल्यामुळे त्यांच्या आमदानींत ते वचकून व दबकूनच होते. पण पुढे म्हणजे इ. स. १३७७ साली बुक्क राजे कालवश झाले आणि त्यांचा चेत तुसत्या संकल्पांतच विरून गेला.

पुढें हरिहराच्या कारकीर्दीत या गोवेकरांच्या महत्त्वाकांक्षेला व आडदंडपणाला रंग व उकळी फुटली. त्यावेळीं गोमांतक प्रांतभर व बाहेरहि परमुलुखांत शिरून धुडगूस घालण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. हिंदुजनतेला चोरत व चेपत व हिंदुधर्माला तुडवीत व चुरडीत इस्लामी टोळ्या मोकाट सुटून थयथयाट घालू लागल्या. तेथील त्रस्त हिंदूंची असहाय स्थितींतील आर्त आरोळी नित्यश: विजयनगर दरबारांत येऊन आदळू लागली. विजयनगरच्या सरहद्दीवर व गोवा प्रांतभर त्यांनी गुंडगिरीच माजविली होती. शेवटीं पंतप्रधान सायणाचार्यांनी ही गोष्ट मनावर घेऊन गोव्याचे पारिपत्य करण्याचा सल्ला राजास दिला व हरिहरास तो पटून त्याने

गोव्याचा समाचार घेण्यास बनवासी येथील सुभेदारास म्हणजे माधव मंत्रीस हुकूम दिला.

हरिहर राजे माधव मंत्रीस नुसती आज्ञा करूनच राहिले नाहींत. तर त्याच्या मदतीस विजयनगराहून मोठें सैन्यहि पाठवून दिलें. व इतर मदतहि भरपूर दिली. माधवमंत्री यांना गोवा प्रांताची चांगली माहिती होती. डोंगर, दऱ्या, नदी-नाले, वाटा-अडवाटा यांची त्यांना रत्तान् रत्ती माहिती असल्यामुळे त्याचा फायदा आतां त्यांनी चांगला करून घेतला सैन्याची चांगली जुळवाजुळव व लढाईची सर्व सिद्धता झाल्यावर त्यांनी बनवासी येथून तळ हलविला

ही बातमी गोव्यांत मुसलमानास जाऊन धडकली. त्यांनीहि पराकाष्ठा करून आपली बाजू बळकट व सुसज्ज करण्यास कमी केलें नाहीं. विजयनगरचें सैन्य दौड करून गोव्याच्या हद्दींत शिरलें तेथें त्यांना म्हणण्यासारखा अडथळा झाला नाहीं. हां हां म्हणता माधवमंत्रीनें थेट गोव्यापर्यंत धडक मारून त्यास वेढा दिला. दोघांची तेथें झुंझ लागली व भयंकर रणधुमाळी माजली ही झुंझ आतां लांडग्या-कोंकराची नव्हती. तर हत्ती-सिंहाची होती. हिंदु म्हणजे शेळपट व पळपुटे असा तुरुकांचा ग्रह झाला असल्यामुळे सुरवातीला त्यांनी उग्ररूप धारण करून, हिंदूवर मोठ्या आवेशानें चढाई केली. आणि त्यांना मागें रेटण्याचा प्रयत्न केला. पण बिचाऱ्यांची धाकेपेस फसगत झाली.

हे जे विजयनगरचें सैन्य होतें, ते पूर्वीसारखें शेळपट नसून चांगलें कसलेलें धाडसी व रणधुरंधर होतें. आतां त्यांच्यांत सिंहाची छाति व वाघाचा पराक्रम मुसमुसत होता. मागें अनेक वेळां त्यानें मुसलमानांशी नेटानें व धैर्यानें लढून, त्यांस धूळ चारली होती. दुष्मनचे डावपेच ते चांगले ओळखून होते. दिवसें दिवस लढाई रंगात चालली. तुरुकांनी आपल्या शौर्याची व पराक्रमाची शिकस्त केली. पण त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. उलट त्यांचाच पाय मागें पडत चालला. हिंदूचा मारा त्यांना पुढे पुढें चांगला जाणवूं लागला. रणझुजार माधवमंत्र्यांनी योग्य संधि

साधून, त्यांच्यावर अचानक वाघाची झडप घालून मुसलमानांची फळी फोडली! आणि धडाक्यानें आंत घुसून त्यांची लांडगेतोड चालविली!

हा हिंदूंचा मारा सहन न होऊन जीव घेऊन ते रणातून पळत सुटले! आणि हिंदू सैन्यानें त्यांचा पाठलाग करून, त्यांना दशदिशेस पिटाळून लावलें! विजयनगरचा विजयी झेंडा आतां गोव्यांत प्रवेश करून मोठ्या थाटानें मिरवीत मिरवीत तेथील सुलतानच्या वाड्यावर नेऊन फडकविण्यांत आला! गोवा पडले! तुरुष्क हरले!! आणि विजयश्रीने विजयी हिंदूंच्या गळयांत विजयमाळ घालून, जगांत त्यांचे नांव संस्मरणीय करून ठेविलें!!!

या विजयानें कोकणातील इस्लामी सत्तेला अखेरची मूठमाती मिळून, मालवणपासून तो खाली मलबारपर्यंत सगळा मुलूख आतां विजयनगर साम्राज्यांत विलीन करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला कीं कृष्णेपासून खालीं कन्याकुमारीपर्यंत व पश्चिमसमुद्रापासून पूर्व समुद्रापर्यंत सगळा मुलूख विजयनगर साम्राज्याच्या सत्तेखाली आला! हरिहर-राजाच्या कारकीर्दीतील ही एक अपूर्व व अलौकिक अशी महत्वाची संस्मरणीय घटणा म्हटली तरी ती शोभण्यासारखीच आहे!

हा गोवा प्रांत विजयनगरच्या ताब्यांत आल्यावर माधवमंत्री यालाच त्या प्रांताचा राज्यपाल नेमण्यांत आले अर्थात् बनवासी व गोवा या दोन्ही प्रांताचा कारभार तोच पाहूं लागला या विजयानंतर त्याला 'माधवरस ओडेयर, 'गोवापुराधीश्वर' 'तुरुष्कदळ विभाड' व 'रंगिनी-प्रताप' इत्यादि बिरदावळी बहाल करण्यांत आल्या.

म्हैसूर ग्याझिटीर, खंड २, भाग ३, प्र ११, पृ. १४४२)

माधवमंत्री याने गोवा जिंकून घेतल्यावर पुढे त्यानें या विजयाच्या संस्मरणार्थ चोवीस विद्वान ब्राम्हणांस कुचर हा गांव, त्याचें नाव बदलून माधवपुर असें ठेवून इनाम घालून दिला, या विषयीं ताम्रशासनलेख आहे, तो असा —

'स्वस्ति श्रीशके त्रयोदशाधिक त्रीशतोत्तर सहस्रगते वर्तमान प्रजापति संवत्सरे वैशाख-मासे कृष्णपक्षे अमावास्यां सौम्यदिने सूर्योपराग पुण्यकाले

स्वति श्रीमन्महामन्त्रीश्वरः उपनिषन्मार्गप्रवर्तकाचार्यः श्रीमन्माधवराज' कुजरविषयवर्तिनं कुचरनामानं ग्रामं माधवपुरमिति प्रथितनामानं अग्रहारं कृत्वा ब्राम्हणेभ्यो ददे'. येथें माधवमंत्री याला श्रीमन्माधवराज असें म्हटलें असून, त्यावरून माधवमंत्री व माधवाचार्य या निरनिराळ्या व्यक्ति होत्या, *या विधानास बळकट पुष्टि मिळते,* हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे हा वरील ताम्रपटलेख इ स १३९१ सालचा आहे.

गोवा पडल्यावर पुढे इ स १३९५ सालीं माधवमंत्रीच्या पश्चात् त्याच्या जागीं आलेला नरहरमंत्री यानें गोव्याच्या आसपासचा मुलूख म्हणजे कुडाळप्रांत, भीमगड, अबोली, चंदगड इत्यादि जिंकून, तो देश विजयनगराम जोडण्यांत आला कोकणांतला हा शेवटचा विजय होय

येथें ही गोष्ट आम्हांस नमूद करून ठेवाविशी वाटते कीं, विजयनगरचें महत्व भारतीय इतिहासांत अत्यंत उच्च व अत्यंत श्रेष्ठ असून, तें इतिहासकारानें व भारतीय संस्कृतीचा अभिमान बाळगणाऱ्यानें सदैव नजरेपुढें ठेवण्यासारखें आहे सबंध भारतांत-काश्मीर पासून रामेश्वरापर्यंत-अनिरुद्ध संचार करून सर्वत्र भस्मासुराप्रमाणें थैमान घालणाऱ्या *प्रबल इस्लामी सत्तेला व पुडगिरीला पक्का पायबंद घालून जर कोणी आळा* घालण्याचें प्रसंशनीय व संस्मरणीय सर्वश्रेष्ठ श्रेय जोडलें असेल, तर तो अग्रपुजेचा मान खास विजयनगरचाच आहे!

उत्तर भारतात तर ती गोष्ट शेवटपर्यंत घडून आली नाहीं. प्रबल इस्लामी सत्तेपुढें डोकें वर करण्याची तेथें कोणाचीच 'छाति व पुण्याई नव्हती! पजाब काय, सिंध काय, गुजराथ काय, बंगाल काय, बिहार काय, अयोध्या काय, हे प्रांत जे एकदां इस्लामी दाढेंत शिरले, ते पुनः त्या जबड्यांतून अखेरपर्यंत सुटले नाहींत व तेथील लोकांना सोडविणें झालें नाहीं ती मर्दुमकी फक्त दक्षिणेंतील विजयनगरचीच आहे! जहाल इस्लामी सत्तेविरुद्ध नेटानें व धैर्यानें बंड पुकारून, प्रबल इस्लामी सत्तेला यशस्वीपणें तोंड देऊन, त्याला दक्षिणेंत मूठमाती दिली, हा संस्मरणीय इतिहास भारत इतिहासांत खास सुवर्णाक्षरानें लिहून ठेवण्यासारखा आहे.

यावरील बिरुदावळीवरून, हरिहरराजाची योग्यता, श्रेष्ठता, धार्मिकता, दानशूरता सहज नजरेंत भरते अतएव त्याविषयीं अधिक विस्तार करण्याचें कारण नाहीं

पुढें हें विजयनगरच राज्य वाढता वाढता इतकें वाढलें कीं, त्याची सीमा एके काळीं गोदावरीपर्यंत जाऊन भिडली होती त्यावेळचें कर्नाटकाचें वर्णन एका कवीनें केलें आहे, तें मननीय असल्यामुळें येथें देत आहो तें वर्णन हें असें —

ಕಾವೇರಿಯಿಂದಂ ಗೋದಾವರಿವರೆಗೆಮಿ ।
ರ್ದಾವಸುಧಾತಳ ವಳಿಯು ॥
ಭಾವಿಸೆ ಕರ್ಣಾಟಕ ಜನಪದವದ ।
ನಾವೆ ನೊಲಿದು ಬಣ್ಣಿಸುವನು ॥
ನಡಪಂಚೆ ಸುಡಿವರಗಿಳಿ ನಲಿದಾಡುವ ।
ಬೆಡಗಿನ ನವಿಲು ಕೂಗಿಡುವ ॥
ಪಡಿ ರವಕ್ಕಿ ವೊರೆವ ಪರಮೊಗಳೆರ್ದೆ ।
ಗಡಿಪುವು ಪಧಿಕರನಲ್ಲಿ ॥
ಮಡಿಯೊಂಬ ಮಾತು ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಿಗಳ ಕಟ್ಟೆ ।
ಕಡಿಯೊಳು ಶಾಕವಾಟೆಯೊಳು ॥
ತದೆಯುದಾರಜಕರೊಳಲ್ಲದಾಜನಪದ ।
ದೆದೆಯೊಳೆಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಡಂ ॥

कुमार रामन कथे, कवि नञ्जुड (इ स १५२५)
कर्नाटक कविचरित, भाग २ पृ २०५
Political & Social life in Vijayanagar
Part I (Dr B A Saletore)

यावरून कर्नाटकाची सीमा इ स १५२५ च्या सुमारास उत्तरेस आम्रात गोदावरीपर्यंत, व दक्षिणेस कावेरीपर्यंत, जाऊन भिडली होती, हें स्पष्ट दिसून येतें

पुढें मराठ्यांनी जी मर्दुमकी गाजविली व इस्लामी सत्तेला प्रचंड हादरा देऊन, तिला खिळखिळीत करून टाकलें, व अटकेपर्यंत विजयी भगवाझेंडा नाचवीत व मिरवीत नेला, तें सर्व श्रेय विजयनगरचा हा तेजस्वी कित्ता पुढें घेऊनच! या बाबतींत मतभेद होईल असें आम्हास वाटत नाहीं असो

या थोर हरिहर राजाच्या कारकीर्दींत विजयनगर साम्राज्याला मोठें वैभव प्राप्त होऊन, त्याची कीर्ति दिगंत जाऊन थडकली त्यावेळीं वैभवशाली विजयनगरला कुबेरनगराची दिव्य शोभा आली होती! खुद्द हरिहरराजे आपल्या अनेक सद्गुणामुळें प्रजेला अत्यंत प्रिय झाले होते

ते जसे शूर होते, तसेच मोठे प्रेमळहि होते, जसे प्रेमळ होते, तसेच धार्मिकहि होते, जसे धार्मिक होते, तसेच मोठे उदारहि होते, जसे उदार होते तसेच न्यायप्रियहि होते, जसे न्यायप्रिय होते, तसेच दयावंतहि होते अर्थात् त्याची धर्मनिष्ठा, न्यायबुद्धि, औदार्य दयाळुपणा, प्रजावात्सल्य, कारुण्यस्वभाव, इत्यादि हिंदु राजाला शोभणारे सर्व सद्गुण त्याचे वाखाणण्यासारखे होते

नेल्लूर दानपत्रातील याची बिरुदावळ पाहिली म्हणजे आमच्या म्हणण्याची चांगली साक्ष पटण्याजोगी आहे म्हणून त्या दानपत्रातील त्याच्या बिरुदावळीचा उतारा आम्ही येथ जशाचा तसाच देतो त्याची बिरुदावळ ही अशी आहे —

(१) श्रीमद्राजाधिराज राजपरमेश्वर , (२) पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरसमुद्राधीश्वर , (३) दुष्टराजराजन्यभुजंगवैनतेय , (४) शरणागतवज्रपञ्जर , (५)कलिकालधर्म (६) कर्नाटक लक्ष्मीकर्णावतंस , (७)चतुर्वर्णाश्रमपालक , (८) रणरंगभीषण , (९) परराजराजीव सुधाकर (१०) परनारी सहोदर , (११) पुण्यश्लोकप्रहर्ष , (१२) शार्दूलमदभंजन , (१३) वेदभाष्यप्रकाशक , (१४) वैदिकमार्गस्थापनाचार्य , (१५) कर्मोपेताध्वर्यु (१६) राजकल्याणशेखर ' इत्यादि इत्यादि

(एपि इंडिका, खंड ३, नेल्लूर नं १९, पृ १२१)

यावरील विरुदावळीवरून, हरिहरराजाची योग्यता, श्रेष्ठता, धार्मिकता, दानशूरता सहज नजरेंत भरते अतएव त्याविषयीं अधिक विस्तार करण्याचें कारण नाहीं.

पुढें हें विजयनगरचें राज्य वाढतां वाढतां इतकें वाढलें कीं, त्याची सीमा एके काळीं गोदावरीपर्यंत जाऊन भिडली होती त्यावेळचें कर्नाटकाचें वर्णन एका कवीनें केलें आहे, तें मननीय असल्यामुळें येथें देत आहो. तें वर्णन हें असें.—

ಕಾವೇರಿಯಿಂದಂ ಗೋದಾವರಿವರೆಗೆಮಿ ।
ದಾರ್ವಸುಧಾತಳ ವಳಿಯ ॥
ಭಾವಿಸೆ ಕರ್ಣಾಟಕ ಜನಪದವದ ।
ನಾವೆ ನೊಲಿದು ಬಣ್ಣಿಸುವನು ॥
ನಡವಂಚೆ ಸುಡಿವರಗ್ಗಿಳಿ ನಲಿದಾಡುವ ।
ಬೆಡಗಿನ ನವಿಲು ಕೂಗಿಡುವ ॥
ಪಡಿ ರವಕ್ಕ ವೊರೆವ ಪರಮೊಗಳೆರ್ದೆ ।
ಗೆಡಿಪುವು ಪಥಿಕರನಲ್ಲಿ ॥
ಮುಡಿಯೆಂಬ ಮಾತು ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಿಗಳ ಕಟ್ಟೆ ।
ಕಡಿಯೊಳು ಶಾಕವಾಟಿಯೊಳು ॥
ತಡೆಯುದಾರಜಕರೊಳಲ್ಲದಾಜನಪದ ।
ದೆಡೆಯೊಳಿಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಡಂ ॥

कुमार रामन कथे, कवि नंजुड (इ स १५२५)
कर्नाटक कविचरित, भाग २ पृ २०५
Political & Social life in Vijayanagar
Part I (Dr B A Saletore)

यावरून कर्नाटकाची सीमा इ स १५२५ च्या सुमारास उत्तरेस आभात गोदावरीपर्यंत, व दक्षिणेस कावेरीपर्यंत, जाऊन भिडली होती, हें स्पष्ट दिसून येतें

या विजयनगर साम्राज्याचा विस्तार जसा अफाट होता, तसाच तो देशहि धनधान्यादिकानी व खनिज संपत्तींनी अत्यंत समृद्ध होता. त्या राज्यातील म्हैसूर प्रांतात सोन्याच्या खाणी असून, गोवळकोंड्याच्या भागांत हिऱ्याची मोठ्याप्रमाणावर पैदास होत होती. प्रसिद्ध कोहेनूर हिरा तो येथल्या खाणींतच पैदा झालेला होय. पूर्व समुद्रावर मोतीं निघत असत. सोंडूरच्या भागांत लोखंडाची उत्पत्ति होत होती. त्याचप्रमाणें जमीनहि अत्यंत सुपीक असून, विविध धान्यांचीं पिकें भरघोस येत होतीं म्हैसूरच्या पश्चिमेस घनदाट जंगल असून, तेथे चंदन, साग, बांबू व इतर हरतऱ्हेचे वन्य वृक्षलतादिकांचें निबिड व घनघोर अरण्य माजून राहिलें होतें व त्यांत यथेच्छ वावरणारे हत्ती, वाघ, चित्ता, हरण, सारंग व इतर वन्य पशुसंपत्ति मुबलक उपलब्ध होती. एकंदरींत हें सर्व थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे राज्याच्या अवाढव्य विस्ताराप्रमाणें देशहि सर्व बाजूंनी सुसंपन्न होता. अर्थात् तेथील प्रजाहि सुखी व संपन्न होती, हें ओघानेंच सांगणें प्राप्त आहे.

प्रकरण २५ वें

भाग्यशाली विजयनगरचें दिव्य रूपैश्वर्य-दर्शन

तस्यासीद्विजया नाम विजयार्जितसम्पदः ।
राजधानी बुधैः श्लाघ्या शक्रस्येवामरावती ॥
सुरलोकान्तसंक्रान्तस्वर्णद्रीमत्सरादिव ।
परिखारतां यान्त्या परीता तुङ्गभद्रया ॥
लक्ष्मीलतालवालेन क्ष्मावधूनाभिशोभिना ।
चक्राचलप्रकारेण प्राकारेण परिष्कृता ॥
स्फुरन्मणिप्रभाहूत पुरूहूत शरासनैः ।
सुमेरुश्रृंगसंकाशैः गोपुरैः उपशोभिता ॥
लीलेवदिग्वितन्द्रकीनां शालेव सकलश्रियाम् ।
मालेव सर्वरत्नानां वेलेव सुकृताम्बुधैः ॥
यस्यां प्रासादश्रृंगेषु लग्नं मार्ताण्डमण्डलम् ।
सन्धत्ते वीक्षमाणाणां सौवर्णकलशभ्रमम् ॥

मधुराविजयम् *I, VI', 43*

विजयनगरची राजस्नुषा विदुषी गंगादेवी हिनें विजयनगरराजधानीचें केलेलें 'मधुरा विजय' मधील काव्यमय वर्णन सत्यसृष्टींत कसें व किती प्रतिबिंबित झालें होतें, याची येथें वाचकांस थोडक्यांत ओळख करून दिल्यास विजयनगरच्या सौंदर्याची, ऐश्वर्याची व विशालतेची कल्पना करण्यास मदत होईल, या आशेनें प्रस्तुत प्रकरण खर्ची घालण्याचा संकल्प केला आहे.

ही विजयशाली राजधानी म्हणजे पृथ्वीवरील प्रत्यक्ष इंद्रपुरी बनली होती, असें सांगितल्यास त्यात सत्याचा अपलाप झाला, असा आरोप सहसा

हा सातवा म्हणजे सर्वांतला आंतला किल्ला उत्तरेकडे असून तो गोलाकृति आहे. त्याच्या आंत राजाचा राजवाडा आहे. राजवाड्याच्या बाहेर उत्तर बाजूला मुख्य देवडी असून, त्याच्यापुढें सुरेख व प्रशस्त आगाशा बांधलेल्या आहेत. राजाचा मुख्य दिवाणखाना सर्वांत उंच आहे. देवडीच्या डाव्या बाजूला एक मोठा उंच व भव्य असा मुख्य दिवाणखाना आहे. त्याच्या पुढें ६० हात (३० यार्ड) लांब व वीस हात (१० यार्ड) रुंद व पुरुषाहून उंच असें एक मोठें दालन असून, तेथें दफ्तरखाना व कारकून बसण्याची जागा आहे. त्याच्या मध्यभागी उंच असा एक चबुत्रा असून, त्याच्यावर सर्व आमर्याचा मुख्य अधिकारी म्हणजे दनायक (न्यायाधीश) हा बसतो. तेथें चोपदार लोक रांगेत उभे असतात. दिवाण अगर दनायक लोकांच्या फिर्यादी व अर्ज घेऊन त्यांचा निकाल करतो. तो अखेरचाच निकाल असून, त्यावर अपील नाहीं. सर्व कामकाज संपल्यावर तो तेथून उठून सात दरवाजे ओलांडून आंत राजाजवळ जाऊन त्या दिवसाच्या कामकाजाची त्यास सर्व हकीकत कळवितो.

राजवाड्याच्या मागच्या बाजूला दनायकाचा म्हणजे सेनापतीचा महाल व दिवाणखाना आहे. त्याच्या डावीकडे टांकसाळ आहे. दिवाणखान्याच्या समोरच हत्तीशाळा असून, प्रत्येक हत्तीसाठीं तेथें वेगवेगळी व्यवस्था करण्यांत आली आहे. टांकसाळी समोरच मुख्य किल्लेदाराचा वाडा आहे. तेथें बारा हजार शिपायांचा नेहमी तळ असतो. टांकसाळी मागें बाजार असून, त्याच्या दोन्ही बाजूस वाडे व चौक आहेत त्यांच्यापुढें बसण्यासाठीं म्हणून खोदीव दगडी अशीं उंच व सुरेख सुखासनें केलेलीं आहेत. या राजमार्गाच्या दोन्ही बाजूस सिंह, वाघ, चित्ते वगैरेचीं दगडी चित्रें कोरून तेथें तेथें उभी करण्यांत आलीं आहेत. पुढील चबुत्रे, गच्च्या, व ओटे यांच्यावर सुंदर बैठका घालून त्यांवर वेश्या नटून थटून व सुंदर वेशभूषा करून बसलेल्या असतात.

या राजाजवळ एक लाख दहा हजार (११००००) फौज असून, शिवाय तीस हजार (३००००) घोडे स्वार व एक हजार हत्ती आहेत!

कमल महाल- विजयनगर (हंपी)

राज्याचा विस्तार सिलोन पासून कलबुर्ग्यापर्यंत आहे. या राज्यांत दोनशे सरदार व मांडलीक राहत असून, त्यांचेपाशी १९००० स्वार, १७१००० पायदळ व ६३३ हत्ती आहेत.

मी गेल्यावेळीं तेथें एक मोठा उत्सव चालला असून, त्यांत एके दिवशीं मला राजाकडून बोलावणें आलें म्हणून मी संध्याकाळीं दरबारांत गेलो. तेथें राजा एका मोठ्या व प्रशस्त अशा दिवाणखान्यांत बसला होता. त्याच्या दुतर्फा दरबारी लोक बसले होते. राजाच्या अंगांत हिरव्या साटिणीचा (मखमलीचा) पायघोळ झगा असून, गळ्यामध्यें टपोरीं पाणीदार मोतीं व इतर रत्नें लाविलेला गळपट्टा होता. तो सडपातळ व उंच बांध्याचा असून, त्याचा चेहरा मनोहर दिसत होता. वर्ण काळासरळा असून मिशा बारीक होत्या.

होतें. तें सुवर्णाचें असून रत्नजडित होतें! तें कल्पनेच्या बाहेर मौल्यवान होते त्याच्या पुढच्या बाजूला एक चौकोनी गादी घातली असून, तिच्यावर एका बाजूला मोत्याचे तीन सर गुफलेले होते या उत्सवांत तीनहि दिवस राजा गादीवरच बसत असे.

उत्सव आटपल्यावर मध्याकाळीं मला एका चौकात बोलवून नेलें. त्या चौकाच्या चारी बाजूला चार चांगले प्रशस्त मडप असून, तो चौक व ते मंडप यांच्या बाजूवर व छतावर भजमासें तलवारीच्या पात्याइतका जाड सोन्याचा पत्रा सोन्याचे खिळे ठोकून बसविण्यांत आला असून, त्याच्यावर जडावाचें सुंदर नक्षीकाम केलेले होते! त्या चौकांतच राजाचें सिंहासन मांडलेलें होतें.

अर्थात् हें बिडनगर (विजयनगर) अशा प्रकारचें शहर आहे कीं त्याच्या सारखें शहर डोळ्यातील बाहुलीनें आजपर्यंत कोठेंच पाहिलेलें नाहीं !, व ज्ञानाच्या कानानें त्याच्या सारखें शहर साऱ्या दुनियेंत कोठें असल्याचें कधींच ऐकलेलें नाहीं !!

हें अबदुल रझाकनें केलेलें विजयनगरचें वर्णन अतिशयोक्तीचें मुळींच नसून, तें वस्तुस्थितीचें यथार्थ वर्णन आहे, यांत अक्षरहि खोटें नाहीं या विजयनगरचा लौकिक ऐकून देशोदेशीचे विदेशी प्रवासी लोक हें शहर प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहण्यासाठीं म्हणून मुद्दाम येथ येत असत. त्यापैकी हे पुढील लोक उल्लेखनीय असून, त्यांनी त्यावेळचें त्या राजधानीचें वर्णन जसें दिसलें व पाहिलें तसें लिहून टेविलें आहे, ते प्रवासी पुढीलप्रमाणें असून, त्यांची थोडक्यांत माहिती अशी आहे

१. इब्न बत्तूता (इ. स १३३३) हा मोरोक्को मधील टॉन्जीर्स या गांवचा प्रवासी हा आला त्यावेळीं विजयनगरला मूर्त स्वरुप आलें नव्हते. तथापि त्याच्या वृत्तांतांत हरिहराची थोडीशी पूर्वीची माहिती आढळते पण तिला फारसें महत्व नसल्यामुळें ती येथ दिली नाहीं

२ निकोलो दि कोंती:— (१४२०-२१) हा इटयालियन असून, तो एका चांगल्या घरंदाज कुळांतला होता. तो द्वितीय देवराज याच्या

कारकीर्दीत विजयनगर येथे आला होता. तो विजयनगरचा घेर साठ मैल असून, त्याच्या समोवतालचे तट पर्वताएवढे उंच बांधलेले आहेत असें तो सांगतो. नगररक्षणार्थ ९०००० हजार सशस्त्र सैन्य सज्ज असून, राजाला बारा हजार स्त्रिया आहेत, असें तो लिहितो.

३ अब्दुल रज्झाक (इ. स. १४४३) हा इराणच्या शहाचा राजदूत असून, तो द्वितीय देवराजाच्या कारकीर्दीतच आला होता तो विजयनगरांत येऊन आठ महिने राहिला होता. त्यानें विजयनगरची विस्तृत हकीकत लिहून ठेविली असून, आम्ही त्याचाच लिहून ठेविलेला वृत्तांत प्रथमारंभी वर संपूर्ण दिला आहे. तो विजयनगरचा उच्चार विद्‌जनगर असा करतो.

४. अथेनेशिअस निकिटन (इ.स. १४७३) हा देशजातीनें रशियन प्रवासी असून, तो विरुपाक्षराय या राजाच्या कारकीर्दीत विजयनगरास भेट देऊन गेला. त्याच्या वृत्तांतात सांगण्यासारखें असें विशेष कांहीं नाहीं.

५. लुडव्हिको डि वर्थेमा (इ स १५०३–१५०७) हा देशजातीनें इट्यालियन् होता. त्याच्या वृत्तांतांत पुढील प्रकारचा मजकूर आढळतो:— या नरसिंह राजाच्या जवळ ४०००० घोडे स्वार व ४०० हत्ती नेहमी सज्ज असतात. प्रत्येक हत्तीवर सहा माणसें आरूढ झालेलीं असतात या राज्यांत कोठेंहि हिंडण्याफिरण्यास कसलेंच भय नाहीं. तेथील राजमार्ग रुंद व चौक ऐसपैस आहेत. व्यापार फार मोठा चालतो या शहरांत सर्व राष्ट्रांचे व सर्व धर्मांचे अनेक लोक पहावयास सांपडतात. न्यायदान पद्धति कडक असून, सत्यान्वेषणाकडे अधिकाऱ्यांचा कल व रोख असतो.

६. दुआर्ते बार्बोस (इ स. १५००–१५१६) हा पोर्तुगीज असून श्री कृष्णदेवराय या राजाच्या आमदानींत विजयनगरास आला होता.

७. दोमिंगो पैस (इ. स. १५२०–२२) हाहि देशजातीनें पोर्तुगीजच. विजयनगरांतल्या उत्सव प्रसंगाच्या लांब लांब मिरवणुकी, नाचरंग, शोभेचें दारुकाम, नानाविध बळी, सैन्याचें संचलन, मर्दानी खेळ इत्यादिकांचें तो वर्णन करतो." त्यावेळीं विजयनगरचें एकूण सैन्य दहा लाख होतें, असें तो लिहितो.

प्रकरण २६ वें

जिज्ञासु जगाला वेदनारायणाचें मंगल दर्शन घडविणारे विजयनगरचे चंद्रसूर्य

माधवार्यो माधवार्यः सायण· सायणः परः।
भोगनाथो भोगनाथः प्रथते भुवनत्रये ॥

अलंकारसुधानिधि·

विजयनगरचा तेजस्वी इतिहास भारताला अनेक दृष्टीनें उद्बोधक व मननीय आहे दक्षिणेंत सर्वत्र इस्लामी अत्याचाराचा भयकर वणवा भडकला असतां, परसत्तेच्या जुलुमाखालीं भरडले गेलेले मूठभर हिंदू वीर येथें एकत्र होऊन, एकजूटीनें परशत्रूला तोंड देऊन, तेथें हिंदुसाम्राज्याची स्थापना केली, हा त्यांचा तेजस्वी इतिहास आजच्या उद्योन्मुख नव-भारताला भावी वैभवाचे व सुखाचे दिवस दाखविण्याला खात्रीनें मार्गदर्शन करणारा आहे

विजयनगरचें महत्त्व केवळ स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्यापुरतेंच नव्हतें. त्याबरोबरच विद्या व कला, धर्म व नीति, उद्योग व व्यापार, कला व कौशल्य, सुरक्षा व सुव्यवस्था, वाङ्मय व काव्य यांचा तेथें पुढें कसा व किती विकास झाला होता, हे पाहणेंहि तितकेंच बोधप्रद आहे. इतर गोष्टींचा परामर्श घेण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळें, त्याविषयांत आम्ही शिरूं इच्छित नाहीं. फक्त तेथें वाङ्मय विकास व वाढ किती झाली, याचा थोडक्यात येथें आढावा घेऊं पाहतो.

मागें प्रकरण ९ व १८ मध्यें सायणाचार्यांच्या ग्रंथसंपत्तिबद्दल इतिहास देण्यांत आला आहे. आतां येथें माधवाचार्यांच्या ग्रंथाबद्दल धांवतें वर्णन देऊन, मग एकदर दोघांच्या ग्रथांचा थोडक्यांत आढावा घेतो.

८ मेनांग्ह नूनिझ (इ स १५३०–१५३५) हाहि देशजातीने पोर्तुगीज असून, तो घोड्याचा व्यापारी होता त्या निमित्तानेच तो विजयनगरास आला होता त्यानें विजयनगरचा इतिहास विस्तृत लिहून काढला असून तो विविध माहितीने पूर्ण असा आहे. हा अच्युत देवराय या राजाच्या कारकीर्दीत तेथें आला होता त्याच्या वृत्तातांत सांगण्यासारखी अशी विशेष माहिती नाहीं

येणे प्रमाणे विजयनगरांत प्रत्यक्ष येऊन तेथें, त्या त्या काळीं पाहिलेला व ऐकलेला वृत्तांत ज्यांच्या प्रवासवृत्तांतून आढळतो, अशा एकूण आठ परदेशीय प्रवाश्यांची वृत्तें ठोकळ मानानें येथें देण्यांत आलीं आहेत असे हे परदेशस्थ प्रवासी विजयनगरात अगदी प्रारंभापासून वेळोवेळीं येऊन, तेथील तत्कालीन त्या वैभवशाली सुंदर राजधानीचें व तेथील राजकीय परिस्थितीचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करून, त्याप्रमाणें त्याचें वर्णन आपापल्या प्रवास वृत्तांत लिहून ठेविलें आहे तें सर्व वाचून पाहिल्यास विजयनगरचें सौभाग्य व ऐश्वर्य, स्वरूप व रचना, सौंदर्य व सामर्थ्य, भरभराट व चकचकाट याची यथार्थ कल्पना येण्यास वरीच मदत होते या सर्वांचा साधंत वृत्तांत या लहानशा ग्रंथात सविस्तर देऊन ग्रथाची जागा अडविणें हे आम्हांस विस्तारभयास्तव अप्रस्तुत वाटल्यामुळें त्या भरीस न पडता फक्त अबदुल रझक याचाच तेवढा साद्यंत वृत्तांत देऊन, इतरांस छाट मारणें अवश्यच झालें. शिवाय त्यांत नवीन अशी महत्वाची माहिती देण्यासारखी विशेष न आढळल्यामुळें त्याला फाटा दिला तथापि जी काय थोडीशी देण्यासारखी आढळली, ती एक दोन वाक्यात तेथें तेथें दिली आहे. असो. एकदरींत सांगावयाचें काय तर विजयनगरचें राजकारण व राजवैभव त्याकाळीं कसें रंगलें व बहरलें होतें, याची आधुनिक महाराष्ट्रास कल्पना करण्यास मदत व्हावी, या हेतूनें प्रस्तुत प्रकरण येथें समाविष्ट करण्यांत आलें आहे.

प्रकरण २६ वें

जिज्ञासु जगाला वेदनारायणाचे मंगल दर्शन घडविणारे विजयनगरचे चंद्रसूर्य

माधवार्यो माधवार्यः सायणः सायणः परः ।
भोगनाथो भोगनाथः प्रथते भुवनत्रये ॥

अलंकारसुधानिधि.

विजयनगरचा तेजस्वी इतिहास भारताला अनेक दृष्टीनें उद्‌बोधक व मननीय आहे. दक्षिणेंत सर्वत्र इस्लामी अत्याचाराचा भयंकर वणवा भडकला असतां, परसत्तेच्या जुलुमाखाली भरडले गेलेले मूठभर हिंदू वीर येथें एकत्र होऊन, एकजूटीनें परदास्यूला तोंड देऊन, तेथें हिंदुसाम्राज्याची स्थापना केली, हा त्यांचा तेजस्वी इतिहास आजच्या उदयोन्मुख नव-भारताला भावी वैभवाचे व सुखाचे दिवस दाखविण्याला खात्रीनें मार्गदर्शन करणारा आहे.

विजयनगरचें महत्व केवळ स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्यापुरतेच नव्हते. त्याबरोबरच विद्या व कला, धर्म व नीति, उद्योग व व्यापार, कला व कौशल्य, सुरक्षा व सुव्यवस्था, वाङ्मय व काव्य यांचा तेथें पुढे कसा व किती विकास झाला होता, हें पाहणेंहि तितकेंच बोधप्रद आहे. इतर गोष्टींचा परामर्श घेण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळे, त्याविषयांत आम्ही शिरू इच्छित नाहीं. फक्त तेथें वाङ्मय-विकास व वाढ किती झाली, याचा थोडक्यांत येथें आढावा घेऊं पाहतो.

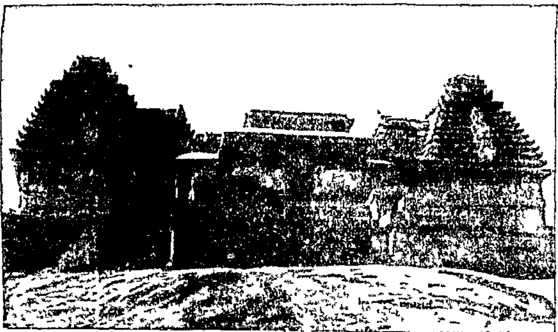
मागें प्रकरण ९ व १८ मध्यें सायणाचार्यांच्या ग्रंथसंपत्तिबद्दल इतिहास देण्यांत आला आहे. आतां येथें माधवाचार्यांच्या ग्रंथाबद्दल धांवतें वर्णन देऊन, मग एकंदर दोघांच्या ग्रंथांचा थोडक्यांत आढावा घेतो.

माधवाचार्यांना आश्रमांतर केल्यावर श्रीशंकरानंदांनी त्यास विद्यारण्य हें नांव चतुर्थाश्रमांत धारण करण्यासाठीं दिलें. व पुढें ते त्याच नांवानें प्रसिद्धीस आले विजयनगरमध्यें पतप्रधानपदावर असतांना त्यांनी जे ग्रंथ लिहिले, त्यांचा उल्लेख मागें ११व्या प्रकरणांत करण्यांत आलाच आहे. आतां येथें आश्रमांतर केल्यावर-म्हणजे माधवाचार्य या नांवाला फांटा देऊन— विद्यारण्य हें नांव धारण केल्यावर, त्यांनी कोणते ग्रंथ लिहिले, याचें दिग्दर्शन करून, मग पुढें चालूं लागतो

या विद्यारण्यस्वामींचा सर्वांत महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे वेदांतावरील अनुपम असा पंचदशी हा होय. हा त्यांचा तत्त्वज्ञानविषयक प्रमुख ग्रंथ असून तो त्यांच्या अगाध विद्वत्तेने, प्रगाढ प्रतिभा-पांडित्याने व समयोचित युक्तिवादानें परिपूर्ण नटला आहे. याचे एकंदर पंधरा अध्याय असून, ते तीन प्रकरणांत विभागले गेले आहेत पहिलें म्हणजे सुरवातीस विवेक प्रकरण असून, त्यांत तत्त्वविवेक, पंचभूतविवेक, पंचकोशविवेक, व महावाक्य-विवेक असे पांच अध्याय आहेत. दुसरें दीपप्रकरण असून, त्यांत चित्रदीप, तृप्तिदीप, कूटस्थदीप, ध्यानदीप व नाटकदीप अशा पांच अध्यायांचा समावेश झाला आहे तिसऱ्या म्हणजे आनंद प्रकरणांत योगानंद, आत्मानंद, अद्वैतानंद, विद्यानंद व विषयानंद, याप्रमाणें पांच अध्याय मोडतात

हा ग्रंथ विद्यारण्य व त्यांचे गुरुदेव भारतीतीर्थ या दोघांच्या नांवावर मोडत असून, तो वेदांत प्रेमी विद्वज्जनांत अत्यंत प्रिय झाला असून, त्याची तत्त्वजिज्ञासु जगात इतकी प्रसिद्धि आहे कीं, त्याचे भारतांतील अनेक भाषांत अनुवाद करण्यांत आले आहेत. या पंचदशी ग्रंथावर 'तात्पर्य-दीपिका' नांवाची टीका लिहिणारे रामकृष्ण पंडित यांनी 'तृप्तिदीप' या प्रकरणावर व्याख्यान लिहितांना प्रारंभीं म्हटलें आहे तें असें: —

तृप्तिदीपाख्यं प्रकरणमारंभमाणः श्री भारतीतीर्थ-
गुरुस्तस्य श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात् तद्व्याख्येयां
श्रुतिमादौ पठति ॥'

जैन मंदिर- विजयनगर (हंपी)

या वचनावरून 'तृप्तिदीप'लिहिणारे श्री भारतीतीर्थ हे एकटेच होते, असें ध्वनित होतें या ग्रंथाचा मराठींत अनुवाद कै बापट शास्त्री यांनी केला असून, तो वेदांतप्रेमी जनांना वाचनीय व मननीय असा आहे. या ग्रंथातील पहिले सहा अध्याय विद्यारण्यमुनींचे व बाकीचे नऊ अध्याय भारती-तीर्थांचे असें समजण्यांत येतें

त्यांचा तितकाच महत्त्वाचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे 'जीवन्मुक्ति विवेक' हा होय. अद्वैतवेदांताच्या दृष्टीनें जीवन्मुक्तीचें सांगोपांग विवेचन या ग्रंथांत करण्यांत आलें असून, तत्त्वजिज्ञासूंचें त्यापासून पूर्ण समाधान होऊन, ते आनंदानें डोलू लागतात. या ग्रंथाचे एकंदर चार अध्याय आहेत. पहिल्यांत संन्यासाचें विवेचन असून, तेथें जीवन्मुक्तीचें थोडक्यांत लक्षण सांगण्यांत आलें आहे, तें असें — 'जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखदु:खादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वात् बन्धो भवति। तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिः॥'—जीवंत पुरुषाचे कर्ता, भोक्ता, सुखदु:खी इत्यादि जे चित्तधर्म आहेत, ते क्लेशरूप असून, बन्धनास कारणीभूत होतात त्यांचें निवारण म्हणजेच जीवन्मुक्ति होय, असा त्याचा भावार्थ आहे याचें विस्तृत विवेचन पहिल्या अध्यायांत करण्यांत आलें असून, दुसऱ्यांत वासनाक्षय, तिसऱ्यांत मनोनाश व चौथ्यांत जीवन्मुक्तीचें प्रयोजन, याचा उपन्यास करण्यांत आला आहे एकदरींत वेदांत विषयावर हा एक सर्वोत्कृष्ट असा अधिकृत ग्रंथ आहे, असें सांगितल्यास त्यांत कांही वावगें होणार नाहीं.

विद्यारण्यांचा तिसरा ग्रंथ म्हणजे 'विवरणप्रमेय सग्रह' उर्फ 'विवरणोपन्यास' हा होय हा ग्रंथ ब्रह्मसूत्र भाष्यावरील विवरणात्मक पद्धतीचा असून, त्यांच्या वेदांतविषयवरील गाढ व विशाल पांडित्याचा तो एक उत्तम द्योतक आहे सदर ग्रंथाचे वर्णनात्मक असे नऊ विभाग पाडण्यांत आले असून, पहिल्यांत 'श्रोतव्य श्रुतिवाक्येभ्यः' याचा नियमविधि, व तसेंच जीव व ब्रह्म यांच्या ऐक्याचें प्रतिपादन आणि अभ्यास यांचें विस्तृत विवेचन आहे. दुसऱ्या भागांत वेदांतशास्त्राचें प्रयोजन, व तिसऱ्यात 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' या वाक्याचा विस्तारपूर्वक उहापोह करून, ज्ञान व कर्म समुच्चयाचें

निराकरण करण्यांत आलें आहे. चवथ्यांत पहिल्याविभागास अधिकारी व्यक्तीचें विवेचन, तसेच विषय, प्रयोजन व अनुबंध चतुष्टय यांचें स्पष्टीकरण आहे. पांचव्यांत ब्रह्मस्वरूप, व त्याचें लक्षण सांगण्यांत आलें असून, सहा व सात या विभागांत ब्रह्मसिद्धि आणि आठ व नवव्या विभागांत सकल वेदांत वाक्यांचा ब्रह्मांतच समन्वय सिद्ध करून दाखविण्यांत आला आहे याप्रमाणे वेदांत-प्रमेयांचा पांडित्यपूर्ण संग्रह व विवेचन या ग्रंथांत करून दाखविण्यांत आलें असल्यामुळें, ब्रह्म विद्येचें रहस्य व महत्व जाणण्यास हा ग्रंथ जिज्ञासु वाचकांस व अभ्यासकांस अत्यंत उपयुक्त झाला आहे, यांत तिलप्राय संदेह नाहीं.

या विद्यारण्य स्वामींचा सांगण्यासारखा आणखी एक ग्रंथ म्हणजे 'अनुभूति-प्रकाश' हा होय यांत उपनिषदांत प्रतिपादिलेल्या सिद्धांताचें विवरण सुंदर व सुबोध रीतीनें कारिकांच्या द्वारा करून दाखविण्यांत आलें आहे. यांत ऐतरेय, तैत्तिरीय, छांदोग्य, मुंडक, प्रश्न, श्वेताश्वतर व बृहदारण्यक इत्यादि उपनिषदांचा क्रमानें सारांश देण्यांत आला असून, श्लोकांत ठिकठिकाणीं मूळ उपनिषद्वाक्यांचाहि निर्देश करण्यांत आला असल्यामुळें ज्यांना उपनिषदांची माहिती नाहीं, अशांनाहि हा ग्रंथ समजण्यास सुगम व सुबोध झाला आहे. या ग्रंथावर 'मितवृत्ति' नामक टीका लिहून, प्रख्यात वेदांती पंडित काशीनाथ शास्त्री यांनी सदरहु ग्रंथ समजण्यास मोठीच मदत केली आहे.

वरील ग्रंथाच्याच जोडीला 'बृहदारण्यक वार्तिक सार' याचाहि निर्देश करणें औचित्यास धरून होईल बृहदारण्यक उपनिषद् हें स्वरूपतः व तत्त्वत. सर्व उपनिषदांमध्यें अग्रगण्य मानलें जात असून, त्यावर सुरेश्वराचार्यांनी वार्तिक लिहिलें आहे. तें फार मोठें व सारगर्भित असल्यामुळें सामान्य वाचकांस समजणें जड़च जातें म्हणून विद्यारण्यांनी ही अडचण दूर करण्यासाठीं म्हणून त्यावर सारांश रूपानें 'वार्तिकसार' नावाचा ग्रंथ लिहून, वार्तिकाचें रहस्य समजून घेण्यास सुलभ केलें आहे या सर्व गहन पण उपयुक्त वेदांतविषयांवर स्पष्ट व सुबोध ग्रंथ रचना करून अद्वैत

वेदांताच्या इतिहासांत त्यांनी आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे, हें सांगण्यास आम्हांस मोठा अभिमान वाटतो हे त्यांचे ग्रंथ चंद्रकिरणासारखे शांत, सुंदर, व प्रसादपूर्ण असून, ते आल्हादजनक व प्रसन्नकारक आहेत, म्हणून त्यांना चंद्राची उपमा सार्थ शोभते!

याशिवाय आणखी त्यांचे लहान मोठे असे अनेक ग्रंथ असून, त्यांत 'शंकरदिग्विजय , 'सर्वदर्शनसग्रह', 'गीतसार' हे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत स्थलाभावास्तव त्यांच्या अंतरंगसारकथनांत शिरणें आम्हांस कठीण झालें आहे यांप्रमाणें विद्यारण्यांनी आश्रमांतर केल्यावर शृंगेरी येथें राहून, वरील प्रमाणें अत्यंत महत्वपूर्ण अशी अविस्मरणीय ग्रंथसंपत्ति निर्माण करून, जिज्ञासु जगाला कायमचें ऋणी करून ठेविलें आहे, असें म्हटल्यास त्यांक कांही अपराध होणार नाहीं.

याप्रमाणें श्रीविद्यारण्यस्वामींच्या विविध ग्रंथाचें ओझरतें दिग्दर्शन केल्यावर आतां शेवटीं त्या पंडितवर्य बंधुद्वयांनी-श्रीसायणाचार्य व श्रीविद्यारण्यमुनी यांनी-जिवापाड श्रम करून व रात्रंदिवस सतत खपून जगत्कल्याणार्थ संस्कृत वाङ्मयांची केवढी बहुमोल सेवा केली व ज्ञान भांडारांत केवढी प्रचंड भर घातली, याची वाचकांना एका दृष्टिक्षेपांत कल्पना यावी म्हणून त्यांच्या ग्रंथांचा फक्त येथें नामनिर्देश तेवढा करून याप्रकरणाला रजा देतो.

सायणाचार्यांचे ग्रंथ	माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्याचे ग्रंथ
१. सुभाषित सुधानिधि	१. पराशर माधव
२. प्रायश्चित्त सुधानिधि	२. काळ माधव
३. आयुर्वेद सुधानिधि	३ जैमिनीय न्यायमालाविस्तर
४. अलंकार सुधानिधि	४. पंचदशी
५. धातुवृत्ति सुधानिधि	५. जीवन्मुक्ति विवेक

सायणाचार्यांचे ग्रंथ	माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्याचे ग्रंथ
६. पुरुषार्थ सुधानिधि	६. विवरणप्रमेय-संग्रह
७. यज्ञतंत्र सुधानिधि	७ अनुभूति-प्रकाश
८. तैत्तिरीय संहिता-भाष्य	८. बृहदारण्यक वार्तिकसार
९. ऋग्वेद-भाष्य	९. उपनिषद्दीपिका
१०. सामवेद-भाष्य	१०. शंकर-दिग्विजय
११. यजुर्वेद (काण्व) भाष्य	११. सर्वदर्शनसंग्रह
१२. अथर्ववेद-भाष्य	१२. संगीत-सार
१३. तैत्तिरीय ब्राम्हण-भाष्य	१३. गोत्रप्रवर-निर्णय
१४. तैत्तिरीय आरण्यक-भाष्य	१४. चरणव्यूह-भाष्य
१५. ऐतरेय ब्राम्हण-भाष्य	१५. पाणिनी शिक्षाभाष्य
१६. ऐतरेय आरण्यक-भाष्य	१६. गोभिलगृह्यसूत्रभाष्य
१७. तांड्यब्राम्हण-भाष्य	१७. दर्शपूर्णमासप्रयोग
१८. षड्विंश ब्राम्हण-भाष्य	१८. भगवद्गीताभाष्य
१९. सामविधान ब्राम्हण-भाष्य	१९ महावाक्यनिर्णय
२०. आर्षेय ब्राम्हण-भाष्य	२०. आत्मानात्मविवेक
२१. देवताध्याय ब्राम्हण-भाष्य	वगैरे वगैरे
२२. उपनिषद् ब्राम्हण-भाष्य	
२३. वंश ब्राम्हण-भाष्य	
२४. शतपथब्राम्हण-भाष्य.	
वगैरे वगैरे	

वाचकहो ! केवढा त्या बंधुद्वयांचा हा प्रचंड ग्रंथ-संभार ! आम्ही तुम्हांस येथे फक्त ग्रंथांची नांवानिशी नुसती यादी दिली आहे. या सर्व ग्रंथांचें प्रत्यक्ष दर्शन म्हणजे वाङ्मय क्षेत्रातील सरस्वतीचें तें एक प्रचंड व

प्रदर्शनच म्हटलें तरी अधिक शोभेल ! सकल विद्यांचा येथें मेळावा आहे. येथें चारहि वेद आहेत. सगळे ब्राम्हण-ग्रंथ आहेत. स्मृति आहे. मीमांसा आहे. वेदांत आहे. व्याकरण आहे. ज्योतिष आहे. यज्ञतंत्र आहे. सुभाषित आहे. विश्वज्ञान आहे. संगीतज्ञान आहे. सर्व कांही आहे !! थोडक्यांत म्हणजे सकलविद्या, व सर्वशास्त्रें या बंधुद्वयांच्या विशाल वाङ्मय-क्षेत्रांत एकवटलेलीं पाहून आश्चर्यानें थक्क होऊन, आनंदाने डोलणार नाहीं असा दुर्दैवी प्राणी कोण आहे ?

धन्य आहे कर्नाटकांचा ! धन्य धन्य तिची दिव्य व पवित्र कूस !! की ज्या पवित्र कुशींत जन्म घेऊन विजयनगरच्या या सूर्य-चंद्रांनी आपल्या अलौकिक प्रज्ञाप्रभावानें, व अलौकिक कर्तव्य-जागृतीनें आणि तसेंच लोकोत्तर राजकारणपटुत्वानें, व लोककल्याण निदिध्यासानें उदंड परिश्रम करून, स्वधर्म व स्वराज्य यांचे पुनर्जीवन करून, भारत इतिहासांत महा-भाग्यवती कर्नाटक-मातेला अविस्मरणीय असें अमरपद प्राप्त करुन दिलें ! त्यांत माधवाचार्यांची थोरवी काय वर्णन करावी ! 'कर्नाटक-सिंहासन-स्थापनाचार्य', 'मूर्तिमंत दिव्यतेजोनिधि' 'विद्यारत्नमहोदधि' 'तत्त्वार्थ-कोविद' 'वेदमार्गप्रतिष्ठाचार्य' 'राजगुरु व राजमंत्री' या बिरुदावलीनें ते विभूषित झाले, तें यथायोग्यच आहे !

खरें सांगावयाचें म्हणजे माधवाचार्य व सायणाचार्य हे विजयनगरचे चंद्र-सूर्यच होत, याविषयीं विचारी जगांत दुमत होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. या गुरुदेवांविषयी किती सांगितलें तरी तें थोडेंच आहे. लोकोत्तर पुरुषांचें सर्व कांही लोकोत्तर व अद्भुत असतें ! आणि तें किती सांगितलें तरी संपत नाहीं !! लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांचेंहि असेंच नाहीं काय ? असो.

आतां सरतें शेवटीं एका विवाद्य गोष्टीचा थोडासा परामर्श घेऊन, याप्रकरणाला पूर्णविराम देतो. वेदमहाभाष्यकार कोण, सायणाचार्य का माधवाचार्य, कां दोघेहि, या विषयी कांही विद्वानांत धराच गैर समज पसरलेला दिसून येतो. कांहीचें म्हणणें असें आहे की वेदभाष्य लिहिणारे

हे खरोखर माधवाचार्यच होत कांहींचें असें आहे कीं सायण-माधव हे दोघेहि भाष्यकर्ते आहेत आणि कांहींचे म्हणणें असें कीं वेदभाष्यकाराचा मान हा फक्त सायणाचार्यांचाच आहे.

असा घोंटाळा होण्याचें कारण कांहीं ग्रंथांत 'सायणमाधवीये', कांहीं ग्रथांत 'माधव अमात्यविरचिते', कांहीं ग्रंथांत 'सायणाचार्य विरचिते माधवीये' व कांहीं कांहीं ग्रंथांत 'विद्यारण्य विरचिते' असा शेवटी शेरा असून, त्यामुळें गैरसमज उत्पन्न होण्याला जागा झाली आहे. वेदभाष्य-काराचा बहुमान माधवाचार्यांना देणाऱ्या ग्रंथकारांत श्री वामन शास्त्री गोडबोले (रुद्रभाष्य, प्रस्तावना पृ ५), कै विष्णुशास्त्री बापट, (सार्थ पंचदशी') विद्यारण्य स्वामीगळु' चे कन्नड चरित्र लेखक श्री. भीमाजी जीवाजी हुलकवि, श्री वेंकटराव आलूर, काशीनाथ कृष्ण लेले. (विविधज्ञान विस्तार) आणि बरेच कन्नड ग्रंथकार यांचा समावेश होतो.

कांहींचे म्हणणें असें की वेदभाष्यकार हे सायणाचार्यच होत. तो मान माधवाचार्यांना मिळणें व देणें हे सत्यास व न्यायास धरून नाहीं आणि हें म्हणणें आम्हांस सयुक्तिक दिसतें. हा जो कित्येकांच्या मतांत घोंटाळा झाला आहे, त्याला कारण सायणाचार्यांनी आपल्या वेदावरील भाष्यग्रंथाला 'वेदार्थ प्रकाश' हें नांव देऊन त्याच्या मागें 'माधवीय' हा शब्द जोडला आहे, हें आहे या शब्दामुळें कित्येकांचा गैरसमज त्या शब्दावरच सगळी भिस्त ठेऊन दिल्यामुळें झाला आहे, हें उघड आहे. शब्दाकडे लक्ष दिलें पण अर्थाकडे कानाडोळा केला, असा हा प्रकार आहे. पण जरा सूक्ष्म व खोल विचार केला तर तो टिकून रहात नाहीं हें कसें, तें आतां पाहू.

हा प्रश्न धसास लावावयाचा तर तें मूळ वचनच प्रथम लक्षांत घेतलें पाहिजे. उदाहरणार्थ म्हणून एकच वचन उद्धृत करून, त्याचा विचार करतो. म्हणजे खरा प्रकार आपोआप उघडकीस येईल. ऋग्वेदातील पहिल्या अष्टकाच्या आठव्या अध्यायाच्या शेवटी म्हणजे पहिल्या अष्टकाच्या शेवटीं समाप्तीचा शेरा आहे तो असा:-- श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिक मार्ग-

प्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्याय समाप्त.' हा शेरा ऋग्वेदभाष्यकर्ता कोण, हें ठरविण्यास अत्यंत महत्वाचा आहे

तेथें 'सायणाचार्येण विरचिते' या शब्दांना अत्यंत महत्व असून, त्यावरून भाष्यकर्ता कोण हे निराळें सांगण्याची अवश्यकता रहात नाहीं. सूर्यप्रकाशाइतका तो बोध अगदी स्पष्ट आहे. माधवाचार्य जर खरोखर भाष्यकर्ते असते, तर तेथें 'सायणाचार्य विरचिते' या शब्दां ऐवजी 'माधवाचार्य विरचिते' असा शब्दप्रयोग करावयास पाहिजे होता पण तसा प्रकार दिसून येत नाहीं व माधवाचार्यांनी तसें कोठेंच नमूद केलेले नाहीं. चारहि वेदांच्या प्रत्येक अष्टकाच्या अगर अध्यायाचा शेवटीं 'सायणाचार्य विरचिते' हे शब्दच आढळून येतात तेथे माधवाचार्यांच्या नांवाचा कोठेंच चुकून सुद्धा एकदाहि निर्देश आढळून येत नाही.

त्याच प्रमाणे दोघांकडेहि भाष्य-कर्तृत्व जातें म्हणावे तर त्यालाहि कोठें पुष्टि मिळत नाहीं तसें जर असतें तर 'सायणमाधवाचार्याभ्यां विरचिते' असा शब्द प्रयोग हवा होता पण तसा प्रकार आढळून येत नाहीं. यावरून माधवाचार्य हे सहभाष्यकारहि नव्हेत, हें अगदी उघड होतें सर्व वेदभाष्यग्रंथांत व प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं ज्या अर्थी— 'सायणाचार्य विरचिते' असा स्पष्ट व स्वच्छ शेरा आढळतो, त्या अर्थी भाष्यकाराचा मान सायणाचार्यांकडेच जातो. तो त्यांचाच आहे आणि तो त्यांसच दिला पाहिजे, असें म्हटल्याशिवाय गत्यन्तरच नाहीं

आतां त्या भाष्यनिर्मितींत माधवाचार्यांचा हात मुळींच नव्हता अगर त्यांची त्या कार्यांत सायणांना मुळींच मदत अगर मार्गदर्शन झालें नसावें, असें मात्र म्हणवत नाहीं, किंवा म्हणतां येणार नाहीं. माधवाचार्यांची त्यांना पदोपदीं मदत झाली असेल. झाली असली पाहिजे. नाहीं असें नाहीं. पण तेवढ्यावरून त्यांना सायणाचार्यांना वगळून भाष्यकर्त्यांचा मान देणें हे इष्ट, युक्त व न्याय्य होणार नाहीं.

ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे कीं जसे सायणाचार्य ग्रंथकर्ते होते, तद्वत्

माधवाचार्यहि ग्रंथलेखक होते आतां त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ म्हणून जे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत, त्या ग्रंथाकडे जरासें वळून पाहूं. त्यांच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथांत काय प्रकार आढळतो, हें पाहिलें म्हणजे या प्रश्नाची निरगांठ ही मग आपोआपच सुटेल

'पराशर-माधव' हा त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्धच असून, त्या ग्रंथाच्या प्रारंभी नवव्या श्लोकांत पुढील प्रमाणें म्हटलें आहे.— 'पराशरस्मृति· पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धृभि । मयाऽतो **माधवार्येण** तद्व्याख्यायां प्रयत्यते' ॥ ९ ॥ या वचनावरून 'पराशर' स्मृतीचे व्याख्यानकार माधवार्य म्हणजे माधवाचार्य हे होत, ही गोष्ट स्पष्ट झाली· आणि त्याला आधार म्हणून पहिल्या अध्यायाच्या शेवटीं मारलेला शेरा पाहिला म्हणजे संशयाला जागाच रहात नाही· तो शेरा असा आहे: — 'इति श्रीमहाराधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपाल साम्राज्य धुरन्धुरस्य **माधवामात्यस्य** कृतौ पराशर स्मृति व्याख्यायां 'माधवीयायां प्रथमोऽध्याय: ॥' येथें सुद्धा पराशरस्मृतिव्याख्यानकर्ता म्हणून माधव – अमात्य म्हणजे माधवाचार्यच होत, हाच अर्थ निष्पन्न होतो· अर्थात् प्रारंभी व शेवटीं दोन्ही ठिकाणी ग्रंथकर्ता म्हणून माधवाचार्यांचें नांवच नमूद करण्यांत आलें आहे

त्याचप्रमाणें जैमिनीय 'न्यायमाला विस्तर' मध्येंहि असाच मजकूर दृष्टोत्पत्तीस येतो तेथें श्लोक आहे तो असा:— 'निर्माय **माधवाचार्यो** विद्वदानन्ददायिनीम् । जैमिनीय-न्यायमालां व्याचष्टे बालवुद्धये' । ॥ ७ ॥ (जैमिनीय-न्यायमालाविस्तर) या ग्रंथावरहि माधवाचार्यांचा ग्रंथकर्तृत्वाचा शिक्का आहे आणि तो ग्रंथ आजपर्यंत त्यांच्या नांवावरच मोडतो· त्या बरोबरच हे पुढील वचनहि मननीय आहे 'व्याख्याय **माधवाचार्यो** धर्मान् पराशरनथ तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यत: ॥ ४ ॥ (कालमाधव).

आतां असें स्पष्ट म्हणण्यास स्वच्छ जागा झाली की खुद्द सायणाचार्यांनी केलेल्या सर्व भाष्य ग्रंथावर एक जात 'सायणाचार्येण विरचिते' असा छाप व माधवाचार्यांनी केलेल्या सर्व ग्रंथावर 'माधवामात्यस्य कृतौ'

'माधवाचार्यो व्याचष्टे' 'माधवाचार्यो वक्तुमुद्यतः' अशा प्रकारचे ठसे उमटलेले निःसंदिग्ध दिसून येतात. तेव्हां 'सायणाचार्येण विरचिते' या छापाच्या ग्रंथांत माधवाचार्यांचा शिरकाव करणें हें वस्तुस्थितीस धरून होणार नाही, असें आतां ओघानेंच म्हणणें प्राप्त होतें असो.

मग आतां असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं सायणाचार्यांनी अध्यायाच्या शेवटीं मारलेल्या शेऱ्यांत 'माधवीये' हा शब्द 'वेदार्थ प्रकाशे' याच्या मागे कां घातला? त्यांत त्यांचा हेतु काय होता अगर असावा याचें समाधानपूर्वक स्पष्टीकरण केल्याशिवाय मनांत संशय घुटमळतच राहणार. त्याला इलाज नाहीं. प्रश्न म्हणा अगर शंका म्हणा ती कांही अनाठायी नाहीं. याचे समाधान करावयाच्या पूर्वी आणखी एक गोष्ट वाचकांच्या नजरे समोर आणूं इच्छितो. ती म्हणजे सायणाचार्य जसे भाष्यांत 'माधवीये'हा शब्द वापरतात, तद्वत माधवाचार्यांनी देखील पराशरस्मृतीच्या टीकेंत अध्यायाच्या शेवटीं 'पराशर स्मृति व्याख्यायां माधवीयायां' असा शेरा मारला आहे. तेव्हा 'माधवीया' शब्दाला कांहीतरी निराळाच अर्थ असला पाहिजे आणि तो तसा आहे. तो शब्द टीकेचें अगर भाष्याचे नांव दाखवितो जसें 'माधवीय वेदार्थ प्रकाश' व 'माधवीया पराशरस्मृतिव्याख्या' येथे माधवीय हा शब्द वेदार्थप्रकाश याचें विशेषण स्थानीं आहे इतकाच त्याचा अर्थ. तो तेथे कर्तृत्व दर्शवीत नसून, लक्षणार्थी उपयोगण्यांत आला आहे

आतां सायणाचार्यांनी 'माधवीय' हा शब्द 'वेदार्थप्रकाश' यास व आपल्या इतर ग्रंथांस कां लावला, याचा थोडासा खुलासा करणें हें क्रम-प्राप्तच आहे तो खुलासा असा.— माधवाचार्य हे सायणाचार्यांचे वडील बंधू असून, त्यांना आपल्या वडील भावाविषयीं अत्यंत आदर व प्रेमबुद्धि असणे हें स्वाभाविकच आहे. शिवाय सायणाचार्यांना जो मान, हुद्दा, अधिकार व अनुकूल संधि प्राप्त झाली, ती या माधवाचार्यांच्या शिफारशी-मुळेंच प्राप्त झाली, हें अगदी उघडच आहे. आणि तो मजकूर प्रत्येक ग्रंथाच्या प्रारंभीच्या श्लोकांत स्पष्ट दाखल करण्यांत आला आहे. या

आपल्या वडील भावावरील पूज्य व प्रेमबुद्धीमुळ म्हणा अगर त्यानी दाखविलेल्या बधुप्रेमामुळें म्हणा सायणाचार्यांनी कर्तव्य बुद्धीने व कृतज्ञबुद्धीनें आपल्या ग्रथाला वडील भावाचे नाव आदरार्थ व सस्मरणार्थ म्हणून चिकटविलें असल तर त्यात नवल त काय? त्यात त्याचा मोठेपणा, प्रेमभाव, आदरबुद्धि, कर्तव्यनिष्ठा व कृतज्ञता दिसून येते इतकच काय त त्यात ग्रथकर्तृत्वाचा मुळीच सबध येत नाही

आता स्पष्टच सागावयाच म्हणजे खुद्द माधवाचार्यांनीच आपण ग्रथकार नसल्याची अप्रत्यक्ष ग्वाही दिली आहे तो प्रसंग असा — बुक्कभूपालानी वेदभाष्य लिहिण्यास प्रथम माधवाचार्यांसच सागितल पण माधवाचार्यांनी ती जबाबदारी स्वत वर न घेता ती आपल्या भावावर सोपविण्यात यावी म्हणजे भूपालाची इच्छा सिद्धीस जाईल, असें चक्क व स्पष्ट कळविलें आहे! मग आता आणखी काय पाहिजे? हा त्याचा कबूली जबाब महत्वाचा नाहीं काय? त्याचें प्रत्यक्ष वचनच हे असं आहे —

'तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपति ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
स प्राह नृपति राजन् सायणाचार्यो ममानुज ।
सर्वं वेत्येष वेदाना व्याख्यातृत्वेन युज्यताम् ॥ ४ ॥
इत्युक्तो माधवाचार्येण वीरबुक्कमहीपति ।
अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ५ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायति सग्रहात् ।
कृपालु सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यत. ॥ ६ ॥

(ऋग्वेद–वेदार्थप्रकाश)

हे वचन सूर्यप्रकाशाइतक स्पष्ट असल्यावर त्यापेक्षा निराळा पुरावा तो आणखी काय असणार व आम्ही देणार?

शिवाय आणखी, उदाहरणार्थ धातुवृत्ति ग्रंथाकडे पहा हा ग्रंथ सायणाचार्यांनी संगमनरेशाच्या राजवटींत उदयगिरीच्या मंत्रीपदावर असतांना लिहिला आहे त्यांत माधवाचार्यांचा संबंध नसूनहि, त्याला त्यांनी 'माधवीया धातुवृत्ति' असे नांव वेदभाष्य रचण्यापूर्वीच दिले आहे. तेथें प्रस्तावनेंतील शेवटचा श्लोक आहे तो असा —

'तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा।
आख्याया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते॥

— धातुवृत्ति

हा प्रारंभीचा प्रस्तावनेतील श्लोक असून, नंतर समाप्तीच्या वेळीं हे पुढील वचन आढळतें

'इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर श्री कम्पराजसुतसंगम महाराज महामंत्रि मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयां धातुवृत्तौ'

यावरून वेदभाष्य लिहावयाच्या पूर्वीच संगमभूपालाच्या कारकीर्दीत लिहिलेल्या 'धातुवृत्ति' ग्रंथास सायणांनी 'माधवीया' हें नांव आदरार्थी लावलेलें आहे, हे स्पष्ट दिसून येतें

आतां स्पष्टच पुरावा पाहिजे असल्यास राजा हरिहर (द्वितीय) यांनाच पुढें उभे करतो म्हणजे झालें मग वादाला जागाच रहात नाही. शतपथ-ब्राम्हणावर व्याख्यान लिहावयास सांगतांना त्यांनी सायणाचार्यांस उद्देशून स्पष्ट म्हटलें आहे तें असें: —

'विजिता रातिनातो वीरः श्री हरिहरः क्ष्माधीश.।
धर्मब्रम्हाध्वन्यः समादिशत् सायणाचार्यम् ॥ ४॥
ऋग्यजु.सामशाखनामेकैस्रे व्याकृता त्वया।
नावता तत्समानार्थो ज्ञातुं शक्यास्तन परा ॥ ५॥

शतपथब्राम्हण भाष्य-प्रस्तावना

यावरील वचनांत हरिहरराजांनी सायणांना उद्देशून काढलेले हे पुढील उद्गार– 'ऋग्यजु' सामशाखानामेकैको व्याकृतो त्वया'—यावरून ऋग्वेदादि वेदाचे भाष्यकार सायणाचार्यच होत, हे नि संधिग्ध व निर्विवाद सिद्ध होत नाही काय?

प्रत्यक्ष हरिहरराजाची ती स्पष्ट साक्ष असून, ती अन्यथा ठरविणेची आतां कोणाची छाति आहे? असें असूनहि शतपथभाष्याच्या शेवटीं नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे सायणांनी त्या आपल्या भाष्यास 'माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीय शतपथ ब्राम्हणभाष्ये' असा शेरा मारला आहे तथापि हरिहर राजाची वरील सारखी स्पष्ट व नि:संदिग्ध साक्ष ठणठणीत सांगते की *ऋग्यजुः सामवेदांचीं भाष्ये सायणाचार्यांचीच कृति होत! आणि ती साक्ष* खोटी ठरविण्याची कोणाची छाति आहे? तथापि खेदाची गोष्ट ही कीं कित्येक मराठी व कन्नड ग्रंथकार सूक्ष्म व खोल विचार न करतां वर वर कांहीं ग्रंथ चाळून सायणाचार्यांचा तो मान हिसकावून घेऊन माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य यांच्या पदरांत टाकण्यास मुळींच कचरत नाहींत, हें किती अनुचित व न्यायदुष्ट आहे?

सायणांनी लिहिलेल्या ग्रंथांत 'माधवीय' हा शब्द कां घालण्यांत आला, याचा खुलासा आतां केला पाहिजे आणि सुदैवाची गोष्ट ही कीं तो तसा शतपथ ब्राम्हणाच्या उपोद्धातांत पुढील प्रमाणें करण्यांत आला आहे.

'अनेन च स्वज्येष्ठभ्रात्रा माधवाचार्येण प्रेरितस्य श्रीपरमेश्वरवैदिकमार्ग-प्रवर्तकस्य सम्राजः श्रीबुक्कमहाराजस्याज्ञया चतुर्ष्वपि वेदेषु भाष्याणि विलिख्य *तानि ज्येष्ठभ्रातुरादरार्थं 'माधवीयानि' इति विशेषणेन भूषयित्वा प्रसिद्धिं* नीतानि' (शतपथब्राम्हण-उपोद्धात)

या वरून वेदार्थ प्रकाशाला माधवीय हें विशेषण कां जोडण्यांत आलें, याचा आतां आणखी निराळा पुरावा देण्याचें आमच्या मतें कांहीच प्रयोजन दिसत नाही. आदरार्थी तो शब्द भाष्याला जोडण्यांत आला आहे, हें स्पष्ट आहे. एवढ्या विवेचनावर आमच्या सूज्ञ वाचकांचे समाधान होईल असें धरून हा विषय पुरा करतो. आणि ज्यांचें तसें होणार नाहीं, त्याचें समाधान मग प्रत्यक्ष ब्रम्हदेवहि करूं शकणार नाहीं!!

प्रकरण २७ वें

सायण–माधव कालीन सारस्वत प्रपंच

पुण्यश्लोक हरिहर व बुक्क यांनी अविश्रांत श्रम करून ज्याप्रमाणे विजयनगर साम्राज्याची वाढ व तसाच विस्तार केला, तद्वतच त्यांचे प्रधान *माधवाचार्य व सायणाचार्य यांनी रात्रंदिवस खपून वाङ्मय क्षेत्रांत आश्चर्य*-कारक अशी प्रचंड ग्रंथनिर्मिति केली. इतकेंच नव्हे, तर त्याकाळीं कर्नाटकांत विद्याभ्यासंगाला व ग्रंथनिर्मितीला फार मोठा बहर आला होता. त्यावेळीं आणखी उल्लेखनीय असे प्रथितयश ग्रंथकार कोणकोण उदयास आले व त्यांनी कोणकोणते ग्रंथ लिहून जगाला ऋणी करून ठेविले, याचें या प्रकरणांत वाचकांस धावतें दर्शन करविण्याचा विचार आहे. येथें फक्त ग्रंथकार व त्यांचे ग्रंथ यांच्या नामनिर्देशापलीकडे जाणें हें इष्ट असलें तरी स्थलाभावामुळें युक्त होणार नाहीं. तेवढ्यावरून वाचकांस वाङ्मय क्षेत्रातील विविध ग्रंथसंपत्तीची कल्पना करता येईल.

नामवंत ग्रंथकार व त्यांचे प्रसिद्ध ग्रंथ

संस्कृत ग्रंथ

अद्वैत ग्रंथ

(१) भारतीतीर्थः— (१) वाक्यसुधा व (२) वैयासिक न्यायमाला.

(२) शंकरानंद यतिः-- (१) ईशावास्य–दीपिका (२) केनोपनिषद्दीपिका (३) मुण्डकोपनिषद्दीपिका (४) तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका (५) श्वेताश्वतरोपनिषद्दीपिका (६) बृहदारण्योपनिषद्दीपिका इत्यादि टीकात्मक

ग्रंथ असून, या शिवाय तत्त्वज्ञान दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें असें त्यांचें (७) आत्मपुराण हें सर्वश्रेष्ठ आहे व तें सर्वोपनिषत्सार म्हटलें तरी चालेल

(३) माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्यः— (१) पराशर-माधव (२) काल-माधव (३) जैमिनीय न्यायमाला विस्तर (४) पंचदशी (५) जीवन्मुक्ति-विवेक (६) विवरण प्रमेय संग्रह (७) अनुभूति-प्रकाश (८) बृहदारण्यक वार्तिक सार (९) उपनिषद्दीपिका (१०) शंकरदिग्विजय (११) सर्व दर्शन संग्रह (१२) संगीतसार (१३) गोत्रप्रवर निर्णय (१४) चरणव्यूह भाष्य व (१५) पाणिनी शिक्षा-भाष्य वगैरे, वगैरे

(४) *सायणाचार्य* —(१) *सुभाषित-सुधानिधि*(२) *प्रायश्चित्त-सुधानिधि* (३) आयुर्वेद-सुधानिधि (४) अलंकार-सुधानिधि (५) धातुवृत्ति-सुधानिधि (६) पुरुषार्थ सुधानिधि (७) यज्ञतंत्र-सुधानिधि (८) तैत्तिरीय संहिताभाष्य (९) ऋग्वेद-भाष्य (१०) समावेद-भाष्य (११) शुक्लयजुर्वेद (काण्व) भाष्य (१२) अथर्ववेद-भाष्य (१३) तैत्तिरीय ब्राम्हण-भाष्य (१४) तैत्तिरीय आरण्यक-भाष्य (१५) ऐतरेय ब्राम्हण भाष्य (१६) ऐतरेय आरण्यक-भाष्य (१७) वंश ब्राम्हण-भाष्य (१८) शतपथ ब्राम्हण-भाष्य इत्यादि इत्यादि·

द्वैत ग्रंथ (माध्वपंथ)

(५) अक्षोभ्यतीर्थः— माधव तत्त्वसार-संग्रह·

(६) जयतीर्थः— (१) *तत्त्वप्रकाशिका-सुधा* (२) *न्यायविवरण* (३) प्रमेय-दीपिका (४) न्याय-दीपिका (५) प्रमाण-पद्धति (६)

वादावलि (७) अध्यात्मामृततरंगिणी (८) शतापराधस्तोत्र (९) पद्यमाला व (१०) टिप्पणी, इत्यादि

विशिष्टाद्वैत ग्रंथ (श्री-वैष्णवपंथ)

(७) वेदांत-देशिक.— (१) यादवाभ्युदय (२) हंस-संदेश (३) संकल्प-सूर्योदय (४) तत्त्वटीका (५) तात्पर्य-चंद्रिका (६) न्यायसिद्धांतांजन (७) अधिकरण-सारावलि व (८) रहस्यत्रयसार (तामिळ-ग्रंथ) इत्यादि.

(Administration & Social life under Vijayanagar P 356)

शुद्ध-शैवागम

(८) माधव-मंत्रीः—(१) शैवाम्नायसार व (२) सूतसंहिताव्याख्या.

(९) नरहरिः— निषध-दीपिका

काव्य-ग्रंथ

१. वामनभट्ट बाण-नलाभ्युदय, रघुनाथचरित, बृहत्कथामंजिरी; विरूपाक्ष-वसतोत्सव चंपु.
२. गंगादेवि-मदुरा विजयम्
३. अगस्त्य उर्फ विद्यानाथ-बालभारत
४. विद्यारण्य-शंकरविजय
५. लोलंबराज-हरिविलास; सुंदरदामोदर
६. वेदांतदेशिक-यादवाभ्युदय, हंससंदेश; मारसभव

नाटक

१. वामनभट्ट बाण-शृंगारभूषण भाण; पार्वतीपरिणय, कनकलेखा.

२. विरुपाक्ष – नारायण विलास, उन्मत्तराघव
३. वेदांतदेशिक – संकल्पसूर्योदय

इतर ग्रंथ

१ भोगनाथ – रामोल्लास; त्रिपुर विजय; उदाहरणमाला; महागणपतिस्तव, *श्रृंगारमंजिरी; गौरीनाथाष्टक; दग्दिग्धविवेक*
२. चेन्नुभट्ट – केशवमिश्राच्या ग्रंथावर टीका
३. नरहरि – निशध-दीपिका

कन्नड-ग्रंथ

जैन-वाङ्मय

१. बाहुबलि – धर्मनाथ
२. मधुर – गुम्मत
३. *चंद्रकीर्ति – परमागमसार*

वीरशैव ग्रंथ

१. मंगरस – खगेंद्रमणि दर्पण
२. भीमकवि – बसवपुराण

या प्रमाणे सायण-माधव (कर्नाटक कविचरिते भाग २) कालीन, सारस्वत-प्रपंच असून, तो सर्वदृष्टीनें, ज्ञानविज्ञानाने व प्रतिभा-पांडित्यानें रसरसलेला असून, विद्वज्जनांस अत्यंत उद्‌बोधक व *प्रासादिक* झाला आहे.

आतां याच हातानें पुढें विजयनगर साम्राज्यांत वाङ्मयविकास कसा *व किती झाला, हें पाहणेंहि जिज्ञासु वाचकांस* तितकेंच बोधप्रद असल्यामुळें त्यांचेंहि थोडक्यांत दिग्दर्शन करतो.

संस्कृत ग्रंथ

काव्य ग्रंथ

१ माधव — नरकासुरविजय
२. दिवाकर — भारतामृत
३ श्रीनिवास दीक्षित — शितिकंठविजय
४. नीलकंठ — शिवलीला वर्णन
५. सालुव नरसिंह — रामाभ्युदय
६. राजनाथ डिंडिम — सालुवाभ्युदय
७. कुमार धूर्जटि — कृष्णदेव विजयम्

नाटक ग्रंथ

१. कुमार डिंडिम — वीरभद्र विजय
२. यज्ञनारायण — रघुनाथ विलास
३. श्रीनिवास दीक्षित — भामिनिपरिणय

इतर ग्रंथ

१. अप्पय्यदीक्षित — चित्र मीमांसा
२ श्रीनिवासदीक्षित — अलंकार कौस्तुभ

कर्नाटक दर्शन, पृष्ट २२२-२३१

कन्नड ग्रंथ

ब्राम्हण - कवि

१ कुमार व्यास (१४३०) भारत
२. नारायण कवि (१४५०) भागवत संहितार्थ

३. श्रीपाद राय (१४८७) कीर्तन कथा
४. ईश्वर कवि (१५००) कविजिव्हाबंधन
५. माधव (१५००) माधवालंकार
६. लक्ष्मणांक (१५००) शकुन-सार
७ तिम्मण्ण (१५१०) भारताचा उत्तर भाग
८. पुरंदास (१५४०) भक्ति-पद संग्रह
९. व्यासराय (१५४०) कीर्तन कथा
१० रंगाचार्य (१५७०) श्रीरंग-महात्म्य
११. वादिराज (१५७०) वैकुंठ-वर्णन
१२. तिरुमलभट्ट (१६००) शिवगीता
१४. तिम्मरस (१६५०) मार्कंडेयरामायण
१५. नरहरि (१६५०) प्रल्हादचरित्र

जैन कवि

१. कल्याणकीर्ति (१४३९) जिनस्तुति; कामनकथे
२. जिन देवण्ण (१४४४) श्रेणिक चरित्रे
३. कोटेश्वर (१५००) जीवंधर षट्पदि
४. मंगरस (१५०८) नेमिजिनेशसंगति
५. नेमण्ण (१५५९) ज्ञानभास्करचरिते
६. बाहुबलि (१५६०) नागकुमार
७. पद्मरस (१५९९) श्रृंगार कथे
८. शांतरस (१६००) योगरत्नाकर
९. गुणचंद (१६५०) छंदस्सार

वीरशैव कवि

१. लक्कण्ण दंडेश (१४१८) शिवतत्त्व चिंतामणि
२. चामरस (१४३०) प्रभुलिंगलीले

३ बत्तरेश्वर (१४३०) रामायण

४. नीलकंठ दिवाचार (१४,०) ब्रह्मसूत्र भाष्य व्याख्यान (क्रियासार)

५ महालिंगदेव (१४३०) एकोत्तरशतस्थल

६ मल्लणार्य (१४३०) वीरशैवामृत

७ गुरु बसव (१४३०) शिवयोगागमभूषण वृषभगीते

८ चद्रशेखर (१४३०) विरुपाक्षस्थान

९. बोम्मरस (१४५०) सौंदर पुराण

१०. तोंटद सिद्धेश्वर (१४७०) षटस्थल ज्ञानसारामृत

११ चतुर्मुख बम्मरस (१५००) रेवणसिद्धेश्वर पुराण

१२. निजगुण शिवयोगी (१५००) अनुभवसार, परमार्थ गीते

१३ सुरंग (१५००) त्रिषष्टि पुरातनचरिते

१४ नञ्जुंड (१५२५) कुमाररामन कथ

१५ चन्नबसवाक (१५५०) महादेवीयक्का कथे

१६ विरक्त तोंटदार्य (१५,०) सिद्धेश्वर पुराण

१७ विरुपाक्ष पंडित (१५८४) चन्नबसवपुराण

दास वाङ्मय

१. श्रीपाद राय (१५००) कीर्तन पदें

२ पुरदास (१५४०) भक्तिपदगळु

३ कनकदास (१५५०) मोहनतरंगिणि, नळचरित्र, राघव ध्यानचरित हरिभक्तिसार

(आर नरसिंहाचार्य कृत कर्नाटक कविचरिते भाग २ रा)

तेलगु वाङ्मय

१ नाचण्ण सोम — उत्तर हरिवंश

२. जक्कण्ण — विक्रमार्क चरित्र

३ विनुकोंड वल्लभाय — क्रीडाभिराम
४ कृष्णराय — आमुक्तमाल्यदा
५ पीन वीरण्ण — जैमिनि भारत
६ नदीमल्लय्या वराहपुराण
७ तिम्मण्ण — पारिजातापहरण
८ मल्लण्ण — राजशेखर चरित्र
• रामराजभूषण — वसु चरित्र
१० पिंगली सूरण्ण — कलापूर्णोदयम्
११ तेनाली रामकृष्ण — पाडुरग महात्म्य
१२ अल्लसानी पेद्दण्ण — मनुचरितम् इत्यादि इत्यादि

(विजयनगर स्मारक ग्रथ पृ १६३)

अशी ही भाग्यशाली विजयनगरची स्पृहणीय वाङ्मय प्रपंच कथा असून, ती पाहून विद्याप्रेमी वाङ्मयभक्ताला खरोखर आनंदाचे भरते आल्याशिवाय राहणार नाहीं सरस्वतीचा तो बहुरूपी विविध शृंगारसाज पाहून, कोणालाहि आश्चर्य व कौतुकच वाटेल ! कर्नाटकाचें केवढें हें वाङ्मय वैभव ! त्या वाङ्मय क्षेत्रात वैदिक, धार्मिक, तात्विक, पौराणिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक, शास्त्रीय, व्यावहारिक इत्यादि निरनिराळ्या पैलूचे सुंदर, मधुर, प्रासादिक व उद्बोधक काव्य व पद्यमय अशी जी विविध ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली, तिला जगात क्वचितच तोड असेल ! ई सद्भाग्य कर्नाटकाशिवाय इतर कोणत्याहि देशाला लाभलेलें नाहीं ! ती फक्त कर्नाटकाचीच दिव्य दौलत आहे!! आणि तें श्रेय सर्वस्वी उदार व विद्याप्रेमी विजयनगर भूपतींनाच दिलें पाहिजे !!

हरिहर व बुक्क या बंधुद्वय नृपालानी विद्वानाना, कलावंताना, कवींना व ग्रंथलेखकाना जो उदार आश्रय दिला, त्याना आर्थिक मदत देऊन, त्यांच्या परिश्रमाचें चीज केलें, त्याचा यथोचित आदर-सत्कार व गुणगौरव केला आणि याप्रमाणे त्यांच्या अष्टपैलू वाङ्मय तपस्येला व फळेला पुष्टि व प्रोत्साहन दिलें, त्या सर्व श्लाघनीय गोष्टी आज इतिहासात जमा झाल्या

असल्यातरी त्यांची आठवण बुजणें हें भारतीय प्रकृतीला सहसा मानवणारें नाही.

त्यावेळीं राजदरबारांत साहित्यिक व कलावंत, शूर व योद्धा, शास्त्री व पंडित यांचा कसा गौरव केला जात असे, याची कल्पना त्यांनी दिलेल्या कांही पदव्यावरून आजहि करता येण्यासारखी आहे अशा गुणी जनांना भूदान, द्रव्यदान, वस्त्रदान हें तर मिळेच, आणि त्याबरोबरच योग्यते-नुसार एखादी पदवीहि पदरांत पडे.

अर्थात् त्या पदव्या कानडींत देण्यांत येत असल्या तरी त्या महाराष्ट्रियांना समजण्यास तशा जड नसल्यामुळें वाचकांची जिज्ञासा तृप्त करण्यासाठीं त्या मूळ वचनांतच येथें उद्धृत करतो. त्या पदव्या या अशा:- ಕನ್ನಡ ಜಾಣ (कन्नड जाण), ಗುಣರತ್ನ (गुणरत्न), ಚಂದನ ತಿಲಕ (चंदन तिलक), ಚೂಡಾರತ್ನ (चूडारत्न), ಬಲ್ಲವರರಸ (बल्लवररस), ಬುಧಜನಮಿತ್ರ (बुधजनमित्र), ಭೂಭುಜರತ್ನ (भूभुजरत्न), ಭೂಸುರ-ತಿಲಕ (भूसुरतिलक), ವರಕವಿಚಂದ್ರ (वरकविचंद्र), ವಾಣೀಮುಕುರ (वाणीमुकुर), ವಿದಗ್ಧಚೂಡಾರತ್ನ (विदग्धचूडारत्न), ವಿವೇಕಚೂಡಾರತ್ನ (विवेकचूडारत्न), ಸರಸ್ವತೀಮಣಿಹಾರ (सरस्वतीमणिहार), ಸರಸ್ವತೀ ಮುಖತಿಲಕ (सरस्वती मुखतिलक), ಸುಕವಿಕಂಠಾಭರಣ (सुकविकंठा-भरण), ಸುಕವಿಚೂಡಾರತ್ನ (सुकविचूडारत्न), ಸುಜನಮನೋಜ (सुजन-मनोज), ಸುಜನೈಕ ಬಾಂಧವ (सुजनैकबांधव) ವೈರಾಗ್ಯ ನಿಧಿ (वैराग्यनिधि) इत्यादि. (एपि. इंडिका, खंड १४, पृ. १७५)

त्यांतल्या त्यांत हरिहर (दुसरा) हा कन्नड-वाङ्मयाचा मोठा चाहता व कैवारी असून, त्याचें कानडी वाङ्मयाला फार मोठें प्रोत्साहन होतें. मधुर नांवाचा कन्नडकवि त्याच्या दरबारांतील एक सुप्रसिद्ध राजकवि होता. या हरिहर भूपालाला 'कर्नाटक विद्याविलास' ही बिरदावळ होती, याविषयीं कानडींत लेख सांपडतो, तो असा:—

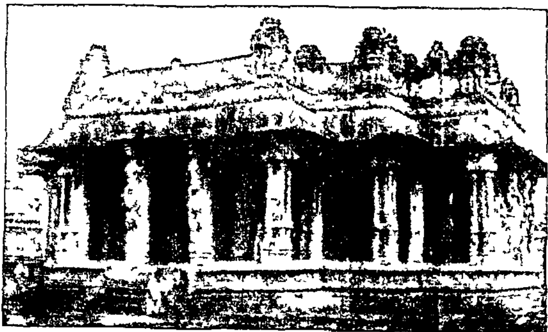
' ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವಿಲಾಸ, ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರಾಧಿಪತಿ ಶ್ರೀ ಹರಿಹರರಾಯನು ಸುಖಸಂಕಥಾ

ವಿನೋದಿಂ ರಾಜ್ಯಂಗೆವುತಿರ್ದ ಶಕ ವರುಷ ೧೩೦೮ [ಇ ಸ. ೧೩೮೬]
ಕ್ಷಯ ಸಂವತ್ಸರದ ಅಶ್ವಿನ ಶುದ್ಧ ೧೦ '

(एपि कर्नाटिका, खंड ६ कोप्प ३४, पृ. १७७)

असा हा विजयनगर साम्राज्य कालीन कर्नाटकाचा संस्कृत, कन्नड, तेलगू वाङ्मयाचा सारस्वत इतिहास आहे. विजयनगरच्या अभ्युदया- बरोबरच वाङ्मय वाटिकेलाहि सुंदर व सर्वोत्कृष्ट बहर आला होता, या विषयी आतां निराळा पुरावा नको. हा काळ कर्नाटकाच्या वैभवाचा, उत्कर्षाचा व अभिमानाचा मोठा संस्मरणीय काळ होय, असें सांगितल्यास यांत कांही वावगें अगर अतिशयोक्ति नाहीं.

विजय विठ्ठल मंदिर रग महाल- विजयनगर (हंपी)

प्रकरण २८ वें

सायणाचार्यांचें गृहचित्र

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी।
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः॥
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे।
साधोः संगमसुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः॥

—सुभाषित-रत्नभांडार

सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम हाच सर्व श्रेष्ठ व धन्य मानला गेला असून, पूर्ण विचारांतीं व अनुभवावरून तो सत्य व सार्थ आहे, याला नांव ठेवण्यास विचारी मनुष्य धजणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. वस्तुस्थितीला धरून खरें सांगावयाचें म्हणजे स्त्रीपुरुषाची दुक्कळ हीच मानवजन्माचें सार्थक व साफल्य करण्यास पूर्ण समर्थ आहे. हें त्यांचें परस्पर सहकार्य व सहजीवन नसेल तर संसाराचा गाडा–म्हणजे हें त्यांचें दाम्पत्य जीवन–सुरळीत व सुसूत्र चालून मानवजन्म सफल व कृतकृत्य होईल, ही आशा अगदीं फोल आहे, असें म्हटल्यास त्याला असत्याचा कलंक लागेल, असें आम्हांस वाटत नाहीं. हें लक्षांत घेऊनच वैदिक धर्म बोलला कीं ' वीर्यं वै द्वन्द्वं ' स्त्रीपुरुषांची दुक्कल–अर्थात् दाम्पत्यजीवन–हेंच प्रभावशाली आहे. हें याज्ञवल्क्य प्रभूंचें अर्थपूर्ण मार्मिक वचन सिद्ध करण्यास निराळा पुरावा देण्याचें कारण नाहीं. ज्याला त्याला या प्रापंचिक जीवनांत त्याची थोडी बहुत तरी प्रचीति आलेली असतेच असते, नाहीं असा पुरुष विरळा.

मनुष्याचे जे धर्म–अर्थ–काम व मोक्ष असे चार मुख्य पुरुषार्थ आहेत, ते सरळ व सुलभ रीतीनें प्राप्त करून घेण्याची–फलद्रूप होण्याची–

मुख्य भूमिका म्हणजे हा गृहस्थाश्रम ! या गृहस्थाश्रमाशिवाय ही गोष्ट सिद्ध होण्याची, सफल होण्याची, आशा मुळींच नाहीं चारहि पुरुषार्थ मनुष्याला प्राप्त करून देण्याची गृहस्थाश्रम ही मायकूस आहे. म्हणून वैदिक ऋषींनी, त्याचा आश्रय करून, आपल्या इहपर-जन्माचें साफल्य व सार्थक करून घेतलें, हे आतां नव्याने सांगितलें पाहिजे, अशांतला कांही भाग राहिला नाहीं. या गृहस्थाश्रमाचें मर्म व महत्व ओळखूनच याज्ञवाक्यांनी स्पष्ट म्हटलें आहे कीं 'ब्रम्हचर्यं समाप्य गृही भवेत्'-ब्रम्हचर्य सपल्यावर मनुष्याने गृहस्थाश्रमी म्हणजे सपत्नीक व्हावें

गृहस्थाश्रम या शब्दातील 'गृहस्थ' या शब्दाला एक विशिष्ट अर्थ आहे तेथील गृह शब्द हा दगडाविटांनी बांधून काढलेल्या अडोशाच्या व निवाऱ्याच्या जागेला उद्देशून उपयोगण्यांत आला नसून, तेथें सदैव जागृत राहणाऱ्या गृहिणीला उद्देशून तो योजण्यांत आला आहे. ऋग्वेदांत 'जायेदस्तम्' (जाया इत् अस्तम्) – जाया म्हणजेच घर-असें स्पष्ट म्हटलें असून, त्याचाच पुनरुच्चार 'न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते' असें मानवस्मृतींत मनुजिनी केला आहे. 'गृही भवेत्' या वचनांतहि गृह या शब्दाचा हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. गृहकृत्यांत सदैव जागृत राहणारी अशी जी संसारदक्ष स्त्री ती गृहिणी होय. कारण 'अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि' या घरांत सदैव गृहकृत्यांत जागृत रहा'असा विवाहसमयीं वधूला उपदेश देण्यांत आला असून, गृहकार्यांत दक्ष असणाऱ्या गृहिणीला म्हणजे पत्नीला वैदिकधर्मांत 'घर' असा लाक्षणिक अर्थानें संबोधिलें आहे. तात्पर्य हें कीं पुरुषाची आजन्म सहचारिणी होऊन त्याच्याजवळ पत्नीधर्मानें राहणाऱ्या विवाहबद्ध स्त्रीला गृह हें नांव असून, अशा स्त्रीच्या सहवासांत राहून आयुष्य कंठणारा जो पुरुष तो गृहस्थ होय. आणि या गृहस्थजीवनालाच गृहस्थाश्रम हें नांव आहे. गृहस्थ, या शब्दाचा एवढा प्रपंच केला, याचें कारण हें कीं आमचे चरित्र नायक हे गृहस्थाश्रमी होते व शेवटपर्यंत ते त्याच आश्रमांत राहिले.

त्यांची पत्नी-सहधर्मचारिणी-जी सती हेमावती, ती स्वभावानें,

गुणानें व रूपानें त्यांना साजेल अशीच होती. फार काय, ती आदर्श आर्यगृहिणी होती, इतकें सांगितलें म्हणजे तिच्या विषयीं आणखी अधिक सांगण्याची गरज नाहीं. थोडक्यांत म्हणजे ती अभिजात, कुलीन व संसारदक्ष आर्य महिला होती, इतकें सांगितलें म्हणजे त्यात सर्व कांहीं आलें. या बाबतींत सायणाचार्य मोठे नशीबवान व भाग्यशाली पुरुष होते, यांत संशय नाहीं. त्या सुखी दांपत्याचा-प्रेमळ पतिपत्नीचा-आत्मा समरस होऊन एकजीव झाला असल्यामुळें तेथें द्वैताचीभाषा व मी तूपणाची ताठर अहंवृत्ति सपशेल विरून गेली होती. याचें कारणहि तितकेंच सबळ होतें त्यांनी विवाह कालीन हा पुढील मंत्र अहर्निश आपल्या डोळ्यापुढें ठेविला होता तो मंत्र हा-'ॐ यदेतद् हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम। यदेतद् हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव' – तुझें जसें मन आहे, तसेंच माझेंहि पण राहील व माझें जसें आहे, तसेंच तुझेंहि पण असो! किती सुंदर, किती गोड, किती तेजस्वी व किती अर्थपूर्ण आहे मंत्र हा! सुखी दाम्पत्यजीवनाचा असल गाभाचा का म्हणाना! या अर्थपूर्ण गोड मंत्राच्या अखंड स्मृतीमुळें सायणाचार्यांचें गृहजीवन अत्यंत सुखाचें व समाधानाचें झालें, हें काय आता उघड सांगावयास पाहिजे? असो.

अशा प्रेमळ, सुरूप व सुशील हेमावतीशी एक निष्ठपणें संसार करीत असतां, त्यांना तिच्यापासून तीन पुत्ररत्नाचा लाभ झाला सायणाचार्य अनृणी झाले व त्यांचा वंशवृक्ष वाढीस लागला. त्यांचा पहिला जो मुलगा, त्याचें नांव कम्पण असें असून, तो संगीत शास्त्रात मोठा कलाविद व लौकिकवान झाला या आपल्या कलानैपुण्याबद्दल त्यानें पुढे 'संगीतकलाविशारद' ही बहुमानाची पदवी मिळविली त्यांचा दुसरा मुलगा जो मायण तोहि तितकाच योग्यतावान निघाला. तो मोठा कवि होता. गद्य व पद्यरचनेंतील त्याचें काव्यकौशल्य व योजनाचातुर्य मोठें वाखाणण्यासारखें असून, या त्याच्या लोकोत्तर काव्य नैपुण्याबद्दल त्याला 'कविकुलशेखर' हा किताब मिळाला होता. तिसरा मुलगा जो सिंगण तो वेदविद्येंत चागला तरबेज होऊन पट्टीच्या पंडितामध्यें त्याची प्रामुख्यानें

गणना करण्यांत आली होती. त्याचें वेदाध्ययन क्रम-जटापर्यंत झालें असून, त्याला 'वेदविद्यासागर' ही पदवी बहाल करण्यांत आली होती. याप्रमाणें सायणांचे तीनहि मुलगे आपापल्या विद्येंत मोठे नामांकित पंडित निघाले. सायणाचें हें भाग्य कांही लहान सहान नव्हे. 'पुत्र असावा ऐसा गोंडा, ज्याचा तीन्ही लोकीं झेंडा' या संतवचनाची प्रचीति तेथें प्रत्यक्ष दिसत होती

याचें कारण असें कीं सायणांनी आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे प्रथम-पासून प्रत्यक्ष जातिनिशी दक्षतापूर्वक उदंड काळजी घेतली होती. बाहेरून घरीं आले म्हणजे प्रथम ते तडक मुलांकडे जाऊन त्यांच्या अभ्यासाची चौकशी करून नंतर मग दुसरीकडे जात. याविषयीं अलंकार सुधानिधी-मध्यें एक सूचक श्लोक आढळतो तो असाः—

'वत्स व्यंजय कम्पण व्यसनिनः संगीतशास्त्रे तव ।
प्रौढिं मायण गद्यपद्यरचनापांडित्यमुन्मुद्रय ॥
शिक्षां दर्शय शिंगण क्रमजटाचर्चासु वेदेष्विति ।
स्वान् पुत्रान् लालयन् गृहगतस्सम्मोदते सायणः ॥

—अलंकार-सुधानिधि.

(डॉ. डी. व्ही. गुंडप्पा कृत कानडी सायणचरित्र)

या श्लोकावरून हें उघड होतें कीं ते घरीं आल्यावर आपल्या मुलांस भेटून, 'कम्पणा! तूं संगीतशास्त्रांत मन घालून आपलें गानकौशल्य प्रकट कर! मायणा! तू गद्यपद्यरचना करून आपलें काव्यकौशल्य लोकनिदर्शनास आण! शिंगणा! वेदाचें क्रम-धन-जटापर्यंत अध्ययन करून व शास्त्र चर्चा करून त्यांत तुझें प्राविण्य दाखीव!' याप्रमाणें घरीं आल्यावर दररोज मुलांच्या शिक्षणाची चौकशी करून, त्यांच्या विद्या-भ्यासाला प्रोत्साहन व मार्गदर्शन करून, त्यांची दैनंदिन होणारी प्रगति पाहून ते आनंदित होत असत. पित्यानें मुलांची लहानपणापासून शिक्षणाची काळजी कशी घ्यावी, याचें सायणाचार्य हें आदर्श उदाहरण नाहीं असें कोण

म्हणेल ? पण आजच्या बाप म्हणविणाऱ्या लोकांचे तिकडे कितीसें लक्ष आहे ! असो.

सायणाचार्य हे विद्याप्रेमी व तत्त्वजिज्ञासु शारदोपासक असल्यामुळें त्यांच्या खासगीजीवनांत विद्याव्यासंगाचा भाग बराच मोठा होता. आणि यामुळें त्यांच्या घरीं विद्वानांचा मेळा सदैव गजबजलेला असे. बाहेर देशचे जे जे मोठमोठे नामांकित पंडित विजयनगरास येत असत, ते सायणांचा लौकिक ऐकून त्यांस भेटल्याशिवाय जात नसत अशा लोकांचें आदरातिथ्य व सत्कार-संभावना तेथें नेहमीच चालू असे विविध शास्त्रीय चर्चा व तत्त्वज्ञानसंवाद यांचा तेथें कसून खल होई. शिवाय 'वेदार्थप्रकाश' भाष्य लिहिण्यास मदत करणारे व त्यांच्या बरोबर चर्चा करणारे जे शास्त्री पंडित असत, त्यांच्या खास बैठकीसाठीं स्वतंत्र असे एक मोठें दालनच राखून ठेवण्यांत आलें असून, तेथें सर्व सुखसोई व ग्रंथभांडार यांची चोख व्यवस्था करून ठेवण्यांत आली होती घरीं आल्यावर अगर संधि मिळेल तेव्हां स्वतः भाष्यलेखन करून ते पंडितांजवळ येऊन त्यांस दाखवून त्यावर चर्चा करीत. व त्यांत कांही कमीजास्त करण्यासारखें असल्यास तें तसें करण्यास सांगून व कांही सूचना देऊन, त्यांना योग्य मार्गदर्शन करीत. या दृष्टीनें त्यांचें घर म्हणजे सरस्वतीचें एक विलासोद्यानच झालें होतें. शास्त्रीय चर्चा, वेदाध्ययन, विविध ग्रंथावलोकन व ग्रंथलेखन इत्यादि व्यवसाय तेथें रात्रंदिवस चालू असत. अर्थात् त्यांचें घर कसें दिसत होतें, याचें वर्णन या पुढील वचनावरून पाहण्या सारखें आहे. तें वर्णन असें:—

'क्वचिद्व्याख्यातॄणां विविधपदवाक्यादिपदवी ।
विमर्शः काव्यानां क्वचन सरसानां विरचितम् ॥
क्वचिद्वीणावादव्यसनि शिक्षाविलसितम् ॥
कथं वाचां भूमिर्भवति भवनं सायणविभो ॥

—अलंकार सुधानिधि.

(डॉ. डी. व्ही. गुंडप्पा कृत कन्नड सायण चरित्र)

भावार्थः— एकीकडे शास्त्रार्थाचें संभाषण, एकीकडे सुरसकाव्य-रचनेचा विमर्श, एकीकडे वीणेवर गायन शिकणाऱ्या मुलाचा मधुर ध्वनि व एकीकडे मंजुळ वेदघोष अशा प्रकारच्या सायणांच्या घराचें वर्णन शब्दानें काय व किती करावें!

हें त्यांच्या घराचें वर्णन झालें. आतां ते स्वतः गुणरूपानें कसे होते, याचें थोडें दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. म्हणून त्याचेंहि थोडक्यांत चित्र रेखाटतो. त्यांच्या विषयीं पदरचें कांही न सांगता अलंकार-सुधानिधीमध्यें जें त्यांचें वर्णन करण्यांत आलें आहे, तेंच येथें देतो म्हणजे निराळें सांगण्याची आवश्यकता रहात नाहीं. त्यांचें वर्णन तेथें असें आहेः—

मेरूणां सदृशं रूपं सत्यं सायणमन्त्रिणः।
तव रूपमिवाचार आचार इव ते यशः॥
पावकस्य यथा तेजः प्रसादः शशिनो यथा।
तथा तवापि मन्यन्ते सायणार्य मनीषिणः॥
त्यागे भोगे तथाचारेष्वाहवेषु हवेषुच।
सायणार्यसमो लोके सायणार्यो न संशयः॥

भावार्थ — सायणाचार्यांचें रूप म्हणजे मेरुसारखें असून त्या रूपाला साजेसें त्यांचा आचार आहे आणि त्या आचाराला शोभेल असा त्यांचा लौकिक आहे अग्नीचें जसें तेज व चंद्राची जशी प्रसन्नता तशीच सायणांची सुद्धा आहे असें तज्ज्ञलोक मानतात. त्यागांत, भोगांत, त्याच प्रमाणे आचारांत, लढाईत व देवकार्यांत या सायणांची बरोबरी करणारा म्हणजे या लोकीं फक्त तेवढे सायणाचार्यच होत, यांत मुळींच संशय नाहीं.

या वर्णनावरून सायणाचार्यांचें रूप, स्वभाव, वर्तन, विचार इत्यादि कसे होते, याची कल्पना करण्यास कठीण जात नाहीं, इतकें सांगितलें म्हणजे पुरें.

आतां शेवटी सायणाचार्यांच्या जीवितकालावधीचा थोडासा विचार कर्तव्य आहे. त्याशिवाय प्रस्तुत प्रकरणाला पूर्णत्व येत नाहीं पण खेदाची गोष्ट ही कीं त्यांच्या जन्ममरणाचा विश्वसनीय असा निश्चित

पुरावा आतां पर्यंत कोठेंच उपलब्ध झालेला नाहीं. पण अनुमानावरून व इतर कांही दोवळ आधारावरून त्यांच्या आयुर्मर्यादेची काय कल्पना करता येईल, तेवढीच. आणि तेंच आम्ही येथें करणार आहो.

सायणाचार्य हे कधीं व केव्हां जन्मले व कधी व केव्हां स्वर्गस्थ झाले, याविषयी तत्कालीन वाङ्मयांत अगर शिलालेखांत किंवा इतरत्र तसा स्पष्ट आधार कोठेंहि सांपडत नाहीं. अतएव त्यांच्या वयाचें मान त्यांचे वडील बंधु माधवाचार्य यांच्या वयावरून अनुमानानें ठरविलें पाहिजे, याशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं. पण माधवाचार्यांच्या जननमरणकालाचीहि वरील सायणाचार्यांसारखीच अनिश्चित कथा आहे. तथापि माधवाचार्यांच्या आयुष्याविषयीं कांहीं धागेदोरे सापडतात, त्यावरून त्यांच्या वयाचें अनुमान अजमासानें काढतां येते. त्याचा आधार घेऊन आम्ही प्रस्तुत प्रश्नावर प्रकाश पाडण्याचा यथामति प्रयत्न करतो.

'आचार्यसूक्तिमुक्तावळी' वरून विद्यारण्य हे १२९ वर्षे जगले, असें कांहींचें म्हणणे आहे. त्या ग्रंथांत श्रीवैष्णवपंथाचे प्रमुख व प्रसिद्ध आचार्य वेदांतदेशिक हे माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य यांचे समकालीन असून, ते अंतकाळी ११२ वर्षांचे वयोवृद्ध होते; त्यांच्या मृत्यूनंतर श्री विद्यारण्य हे पुढे सतरा वर्षे जीवंत राहिले असें सांगण्यांत येतें. त्यावरून विद्यारण्य हे मरणकाली एकशे एकूणतीस वर्षांचे होते, हें अनुमान स्पष्ट होतें. (सी. वेंकटसीतारामय्या कृत विद्यारण्य चरित्र संग्रह, कानडी ग्रंथ) पण हें अनुमान कांहीं विद्वानांस मान्य नाहीं. त्यांचें म्हणणे असें कीं मनुष्य इतके दिवस जगणें असंभवनीय आहे. शिवाय दोघांचा जन्म एकाच दिवशी अगर वर्षी झाला हें सिद्ध झाल्यास वरील अनुमानाला कांहीं किंम्मत आहे. पण तसें कोठे सांगण्यांत आलेलें नाहीं.

दुसरी विचारसरणी आहे, ती पुढीलप्रमाणें आहे. 'देव्यपराधक्षमास्तोत्र' हें जें प्रसिद्ध स्तोत्र आहे, तें शंकराचार्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलें तरी तें विद्यारण्य सरस्वतीकृत मानलें जात असून, त्या स्तोत्रांतील हा पुढील श्लोक त्यांच्या वयाचा सूचक आहे. तो श्लोक हा असा:—परित्यक्त्वा

देवान्विविधविधिसेवा कुलतया मया पञ्चाशीतेरधिकमुपनीते तु वयसि । इदानीं चेन्मातस्तव यदि कृपा नापि भविता । निरालम्बो लम्बोदर-जननि ! कं यामि शरणम् ॥ ५ ॥ (बृहत्स्तोत्ररत्नाकर, पृ. १६७) हें स्तोत्र म्हटलें गेलें, तेव्हां विद्यारण्य हे शंकराचार्यांच्या श्रींगेरीपीठावर अधिष्ठित झाले होते हें निर्विवाद आहे आणि ते त्या पीठावर इ स. १३८० सालीं म्हणजे श्री भारतीतीर्थ ब्रम्हीभूत झाल्यावर अधिष्ठित झाले, हेंहि इतिहास-मान्य आहे. यावेळीं त्यांचें वय पंच्याएंशीपेक्षा जास्त होतें, हें त्या श्लोकांतूनच निष्पन्न होतें. त्यावरून त्याचें वय कमीत कमी ८६ वर्षांचें होतें असें धरून चाललें तर त्यांचा जन्म जवळ जवळ इ. स. १२९५ सालीं झाला असावा हें अनुमान अगदीच चुकीचें आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. पुढें ते इ. स. १३८६ सालीं ब्रम्हीभूत झाले असें हरिहर (दुसरा) नृपाच्या एका शिलालेखावरून सुचित होतें तेव्हां माधवाचार्य उर्फ विद्यारण्य हे मरणसमयीं ९२ वर्षांचे होते, असें मानणें रास्त ठरतें

विद्यारण्यांच्या वयाविषयीं इतकें सांगितल्यावर आता सायणाचार्यां-च्या जीवमानाकडे वळणें हें ओघानेंच प्राप्त होतें पण तत्पूर्वी हें सांगितलें पाहिजे कीं त्यांच्या जीवितकालावधीविषयीं अद्यापपर्यंत कोठेंहि व कसलाहि विश्वसनीय असा लेख अगर पुरावा सांपडत नाहीं. तेव्हां त्यांचें वयोमानहि अनुमानानेंच ठरविणें, या शिवाय गत्यंतर नाहीं. कांही तरी आधार घ्यावयाचा म्हणून डॉ औफ्रेक्ट साहेब यांनी त्यांना सांपडलेल्या माहिती-वरून सायणाचार्य हे इ स. १३८७ सालीं कालाधीन झाले असें ठरविलें आहे. व त्यावेळीं सायणांचें वय ७२ वर्षांचें होतें, असा अंदाज बांधण्यांत आला आहे. यावरून सायणांचा जन्म इ. स. १३१५ सालीं झाला, असें मानणें ओघानेंच प्राप्त होतें. पण हा अंदाज आग्रहास योग्य पुराव्याच्या अभावीं जरा चमत्कारिकच दिसतो. कारण माधवाचार्य व सायणाचार्य या दोघांच्या जन्मामधलें अंतर वीस वर्षांचें पडतें. हें जरा चमत्कारिक वाटतें. सामान्य नियमाप्रमाणें या दोघा भावांमध्यें अधिकांत अधिक पांच-सहा वर्षांचें अंतर पडावें. वीस वर्षांचें अंतर योग्य पुराव्याच्या अभावी

हें फार झाले त्या नंतर सायणाच्या पाठीवर एक भाऊ व एक बहीण जन्मली. हे लक्ष्यात घेतलें तर साधारण नियमाप्रमाणें त्यांचा जन्म इ स १३००-१३०१ साली झाला असावा आणि हे प्रमाण मान्य केलें तर सायणाचार्यांचें वय मरण समयी ८५-८६ वर्षांचें असावें, हे अनुमान अधिक सयुक्तिक ठरत काहीं झाले तरी हा सगळा तर्काचा खेळ आहे, हें विसरू नये शेवटी सांग वयाचें तात्पर्य काय तर विद्यारण्य व सायण यांच्य वयोमानाविषयी तसा अधिकृत व विश्वसनीय पुरावा अद्यापपर्यंत उपलब्ध झालेला नाहीं व तो होईतोंपर्यंत नुसत्या तर्कावरच तहान भागविणे, याशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं

इतकें सांगून प्रस्तुत प्रकरणाला रजा देतो

प्रकरण २९ वें

चरित्र-बोध

तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी।
मना सज्जना हेचि क्रीया घडावी॥
मना चंदनाचे परी त्वां झिजावे।
परी अंतरीं सज्जना नीववावे ॥ ८ ॥

मनाचे श्लोक, रामदास

हें सायणाचार्यांचें चरित्र आम्हां भारतीयांना अनेक दृष्टीनें अत्यंत बोधप्रद, मोठें मननीय व तसेंच अनुकरणीय असें झालें आहे. त्यांच्या अचाट विद्वत्तेला व अलौकिक कर्तृत्वाला जगांत क्वचितच तोड असूं शकेल! असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्तीचा दोष येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आज तुम्ही जगातील कोणत्याहि भूत व वर्तमानकालीन सुप्रसिद्ध विद्वान पंडितांकडे व नामवन ग्रंथकाराकडे पहा, सायणाचार्यांच्या जोडीला त्यांचा पाट मोडतां येण्यासारखा आहे कीं काय, याबद्दल मनांत शंका उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

खरोखर सायणाचार्य म्हणजे सायणाचार्यच! त्यांची सर इतरांना येणें नाहीं! त्यांची प्रगाढ विद्वत्ता, सखोल शास्त्राध्ययन, प्रचंड उद्योग, विशाल कार्यक्षेत्र, विविध विषय-परिचय, उदंड अभ्यास, अगाध रचना-कौशल्य, अविरत वाङ्मयसेवा इत्यादि सर्व गोष्टींवर बारकाईनें नजर फिरविली व एकंदर कार्यकलापाचा आढावा घेतला म्हणजे विचारी मनुष्याची बुद्धि क्षणभर दिङ्मूढ झाल्याशिवाय रहात नाहीं. केवढी त्यांची विद्वत्ता! केवढा त्यांचा शास्त्राभ्यास! काय त्यांचा दीर्घोद्योग व केवढी त्यांची वाङ्मयसेवा!!

हे सायणाचार्य केवळ वेदविद्येंतच व विविध शास्त्रांतच कसलेले पट्टीचे पंडित होते असे नसून, इतर क्षेत्रांतहि त्यांचें तितकेंच नैपुण्य व कौशल्य प्रत्ययास येतें. त्यांचें एकंदर कार्यक्षेत्र विशाल व बहुरूपी असून, विविध शास्त्रांत त्यांची गति अमोघ व अप्रतिहत होती. मीमांसाशास्त्रावरील त्यांचा प्रदीर्घ अभ्यास, व्याकरणशास्त्रावरील सखोल व्यासंग, आयुर्वेदावरील चौफेर दृष्टि, इतिहास पुराणांचा सुदीर्घ परिचय, यज्ञतंत्राचें सूक्ष्मज्ञान, अलंकार शास्त्रावरील व्यापक पांडित्य, राजकारणातील अष्टावधानी मुत्सद्दीगिरी, रणांगणातील प्रखर समशेरबहाद्दरी इत्यादि त्यांच्या अष्टपैलू व अष्टावधानी बुद्धिमत्तेकडे व कार्यकलापाकडे सूक्ष्म व चौकस दृष्टीने पाहिलें म्हणजे सूज्ञ मनुष्याची विचारदृष्टि क्षणभर गुंग होऊन गेल्याशिवाय राहत नाहीं, यांत तिळप्राय संदेह नाहीं.

चन्द्रगुप्ताला राज्यपदावर चढविणारे सुप्रसिद्ध चाणक्याचार्य हे फक्त राजकारणांतच कसलेले मोठे चाणाक्ष मुत्सद्दी होते. पण त्यांची गति वेदविद्येंत व धनुर्विद्येंत नाव घेण्यासारखी नव्हती. महाभारतातील द्रोणाचार्य हे फार तर वेदविद्येत व धनुर्विद्येंत निष्णात आचार्य होते. पण राजकारणांत त्यांचे नांव गुलदस्तांतच राहिलें. पण या सायणाचार्यांची गोष्ट वरील दोघांपेक्षां कांहीं अपूर्वच आहे! ते जितके वेदविद्येंत अष्टपैलू पंडित होते, तितकेच राजकारणांतहि विशाल व सूक्ष्म-दृष्टीचे अष्टावधानी राजमुत्सद्दी असून, शिवाय आणखी रणांगणांत प्रसंग आला असतां वाघाच्या छातीनें लढणारे तलवार-बहाद्दर रणवीरहि होते!! वेदविद्या, राजकारण व युद्धनीति या तीनहि क्षेत्रांत त्यांचा हातखंडा होता. या सर्व गोष्टी आतापर्यंतच्या त्यांच्या चरित्रावरून वाचकांस स्पष्ट कळून चुकल्याच असतील

आणि ही अशी अद्वितीय महाविभूति कशी तयार झाली नि कोठें तयार झाली, याची कल्पना आज भारतास येणें कठिणच आहे. जेव्हां शाळा-कॉलेजें नव्हतीं, मास्तर-प्रोफेसर नव्हते, पुस्तकें पाठांतरें नव्हतीं, परीक्षापद्धत्या नव्हत्या, शिष्यवृत्त्या-पारितोषिकें नव्हतीं, अशा काळांत

शंकराचार्य, माधवाचार्य, सायणाचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य इत्यादि श्रेष्ठ व उच्च साहित्य क्षेत्रांतील अमर कीर्तीचीं तेजस्वी नररत्नें निर्माण झालीं, तीं कोणी केलीं व कशीं झालीं? हीं तेजस्वी विद्वद्रत्नें तयार करण्याची किमया-मायकूस-याची आज भारताला पूर्ण विस्मृति झाली आहे! त्याची आज कल्पना येणें हें शक्य नाहीं!! ही पवित्र विद्यादानाची प्रभावी घटणा प्राचीन वैदिक ऋषींनी आखलेली असून, भारताची ती एकमेव अभिमानाची दिव्य मिरासदारी आहे!!!

आज सुधारणेच्या शिखरावर मिरविणारें जग जेव्हां अज्ञानांधकारांत चांचपडत होतें, तेव्हां याज्ञवल्क्य-वसिष्ठ, व्यास-विश्वामित्र, जनक-अश्वपति सारख्या दिव्य विभूति व शंकराचार्य, माधवाचार्य, सायणाचार्य, रामानुजाचार्य हे व यांसारखे श्रेष्ठ आचार्यदेव या भारतमातेच्या पवित्र भूमींत जन्म घेऊन ज्ञानतेजानें तळपत होते! आणि त्यांना त्या ज्ञानगिरीवर चढवून नेणारा सरस व सोपा मार्ग म्हणजे वैदिकांचा तो दिव्य ब्रम्हचर्याश्रम! या वैदिकांच्या विद्यापीठांत ना गुरूंना वेतन ना विद्यार्थ्याला द्रव्यदंड! विनामूल्य विद्यादान व विनामूल्य विद्याध्ययन!! गुरूच्या आश्रमांत राहून व दीर्घ तपश्चर्या करून सरस्वतीची कडकडीत एकनिष्ठ उपासना करून, तत्कालीन सरस्वती उपासक तो दिव्य ज्ञान-परीस हस्तगत करून घेऊन, उत्तर वयांत जगाचे उद्दंड ज्ञानदीप होऊन राहिले आहेत! मानव संस्कृतीचें उच्चतम ध्येय व विश्वमंगल स्वरूप ठसठशीत चित्रण करून टेवणारे ते हेच ज्ञानदेव होत!!

त्यावेळचे विद्यार्थी ब्रम्हचर्याश्रम आटपल्यावर पुढें गुरुकुलांतून बाहेर पडतांना कसे चमकदार दिसत, याची आधुनिक उदयोन्मुख विद्यार्थी-जगाला थोडक्यांत कल्पना देऊन, हें बोधपर विवेचन पूर्ण करून, पुढील विषयाकडे वळतो. याविषयीं विद्यातपानें पुनीत झालेले व ज्ञानतेजानें तळपणारे योगीश्वर याज्ञवल्क्य आपल्या शतपथ ग्रंथराजांत उल्लेख करतात, तो असाः— 'यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचते, एवं ह वै स स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान् ब्रम्हचर्यं चरति। (११—३—३—७) भावार्थ,

याप्रमाणे म्हणजे ब्रह्मचर्यातील नियमाप्रमाणे जो विद्यार्थी ब्रह्मचर्य व्रता-अनुष्ठान करतो, तो पूर्णविद्य होऊन स्नानस्नात झाला म्हणजे प्रज्वलित झालेल्या धगधगीत अग्नीप्रमाणे ब्रह्मवर्चसानें — ज्ञानबलारोग्यतेजानें — चमकूं लागतो ! केवढा हा प्राचीन वैदिक विद्यापीठातील शिक्षणाचा तेजस्वी प्रभाव ! इकडे आधुनिक भारतीय विद्यापीठें डोळे उघडून पाहतील तर केवढा चमत्कार घडेल !!

याचें मूर्तिमंत प्रात्यक्षिक वाचकांच्या डोळ्यासमोर आज उभें करावयाचें झाल्यास आमचे चरित्रनायक श्री सायणाचार्य यांना पुढें केलें तर तें अस्थानीं होणार नाहीं, असा आमचा समज आहे या पंडितकुल-शेखराची विद्वत्ता, व्यासंग व परिश्रम यांची यथार्थ कल्पना त्यांचे ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय मनांत बिंबणें हें जवळ जवळ अशक्यच आहे. उदाहरणार्थ एकच ग्रंथ घेतो.त्यावरून वाचकांना या आचार्यदेवाच्या अचाट व अफाट वाङ्मय कलाकृतीची अंधुकशी कल्पना आली तर येईल त्यांचे सुप्रसिद्ध ऋग्वेद भाष्यच घेऊं. हें भाष्य पुण्यातील वैदिक संशोधन मंडळानें लाखो रुपये खर्चून चार भागांत प्रसिद्ध केलें असून, त्याचीं सुपररायल पृष्ठें जवळ जवळ चार हजार आहेत ! नक्की आंकडाच हवा असला तर ३९३७ पृष्ठांचा तो महाग्रंथ आहे ! असे लहान मोठे त्यांचे अनेक ग्रंथ आहेत !! यावरून त्यांच्या विशाल व अगाध वाङ्मयोदधीची कल्पना कोणास करतां आली तर ती त्यानें अवश्य अजमावून पहावी.

अर्थात् आतां त्याबरोबरच हेंहि सांगितलें पाहिजे की, या अशा विशाल ग्रंथ रचनेंत इतर विद्वानांचें त्याना सहाय झालें नसेल अगर नसावें, असें म्हणता येणार नाहीं. त्यांना इतरांची मदत झाली असली पाहिजे व ती त्यानी तशी घेतली असावी. वेद-महाभाष्यासारख्या प्रचंड ग्रंथरचनेंत इतरांची मदत घेणें हे अपरिहार्यच होतें. तसें करणें त्यांच्या इतर विविध कार्यकलापामुळें त्यांना भागच होतें ते नुसते ग्रंथकारच नव्हते, तर त्यांच्या मागें तशा महत्त्वाच्या अनेक उपाधि होत्या. राजकारणांत तर त्यांची महत्त्वाची भूमिका होती संगम भूपालाच्या

राजवटींत ते उदयगिरीचे महामंत्री व राज्यपाल असून, तें राज्य संभाळ-ण्याची फार मोठी जबाबदारी त्यांनी शिरावर घेतली होती. तशांतच लढाईचा प्रसंग गुदरला असतां शस्त्रधारण करून रणभूमीवर हजर राहणें, हेंहि त्यांना जातीनिशी करावें लागे. त्यानंतर विजयनगर साम्राज्याचें मंत्रीपदहि त्यांनी भूषविलें असून, ती कामगिरिहि चोख बजावण्यांत त्यांचा बराचसा काळ खर्ची पडत असे, या सर्व महत्वाच्या व जबाबदारीच्या जागा चोख संभाळून शिवाय वर प्रचंड लेखन व्यवसाय यशस्वी रीतीनें पार पाडणें, ही सोपी व सामान्य गोष्ट नव्हे आणि हें कार्य त्यांनी इतर उपाधि संभाळून चोख तडीस नेलें, ही गोष्ट त्यांच्या कर्तव्य तत्परतेची, उदंड परिश्रमाची, व अखंड चिकाटीची चांगली साक्ष देत असून, त्या कार्यांत त्यांनी इतरांची मदत घेतली असल्यास त्यांत कमीपणा बिलकूल नाहीं. मात्र एवढें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं या सर्व कार्यावर त्यांची प्रत्यक्ष देखरेख व मार्गदर्शन असून, ग्रंथावरील शेवटचा सफाईदार हात फिरविणें हें काम त्यांनीच केलें, हें स्पष्ट करण्यासाठीं प्रत्येक ग्रंथाच्या शेवटी 'सायणाचार्य विरचिते' असा शेरा मारून, ग्रंथकर्तृत्वाचा महत्वाचा व जबाबदारीचा मुख्य भाग आपलाच आहे, असें त्यांनी जगास स्पष्ट व बिनचूक शब्दांत जाहीर करून ठेविलें आहे. सारांश ग्रंथकार्याची मुख्य व महत्वाची जबाबदारी सर्वस्वी त्यांच्याकडेच होती, याविषयीं आतां अधिक लिहिणें नलगे.

आतां या कार्यांत त्यांचे मदतनीस कोण असावेत, नव्हे, कोण होते याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणें हें ओघानेंच प्राप्त झालें. याविषयीं साधारण माहिती अशी आहे कीं नरहरि सोमयाजी, नारायण वाजपेयी, व पंढरी दीक्षित असे हे तीन पंडित प्रामुख्यानें त्यांचे मदतनीस म्हणून उल्लेखनीय आहेत. या पंडितांना हरिहर (दुसरा)महाराजानें अग्रहार इनाम घालून दिला असून, तेथील शिलालेखांत त्यांना उद्देशून 'चतुर्वेद भाष्यप्रवर्तक' असें म्हटलें आहे. तेव्हां वेदभाष्य रचनेंत या पंडितांची सायणांना मदत झाली असावी, असें अनुमान काढल्यास त्यांत चूक होणार नाहीं त्यावेळीं

विजयनगरांत विद्याप्रेमी राजांच्या उदार आश्रयामुळें देशोदेशीचे चांगले चांगले प्रथितयश पंडित व नामवंत विद्वान लोक आश्रयास येऊन राहिले होते, हें प्रसिद्धच आहे

शिवाय आणखी, त्यांचे वडील बंधु माधवाचार्य यांचीहि मदत व मार्गदर्शन झाले नसावें, असें म्हणवत नाहीं. त्यांचाहि हात भाष्यरचनेंत अधुन मधून खेळला असावा व असला तर त्यांत गैर कांहीच नाहीं. कारण माधवाचार्य झाले तरी वेदविद्येंत कांही कमी योग्यतेचे नव्हते. त्यांची योग्यताहि या बाबतींत त्यांच्या भावा इतकीच,- किंबहुना कंकणभर अधिकच-होती, असें म्हटलें तरी चालेल. आणि वडील भावाचे हे उपकार स्मरूनच, त्यांनी आपल्या ग्रंथांस 'माधवीय' हें नांव जोडून, आपली कृतज्ञता व्यक्त केली, यांत कांही वावगें झाले असें म्हणता येत नाहीं. हें सर्व खरें असले तरी भाष्यलेखनाची मुख्य व महत्वाची जबाबदारी सायणांचीच होती आणि ती त्यांनीच पार पाडली, यांत तिळभरहि संदेह नाहीं. असो.

हा त्यांच्या चरित्राचा महत्वाचा भाग म्हणून सारस्वत सेवेच्या इतिहासाचा झाला. त्याशिवाय त्यांचें राजकारणहि तितकेंच मननीय व बोधप्रद आहे. तो काल आतांच्या सारखा ठराविक मुदतीनंतर सेवा-निवृत्तीचा नव्हता. नोकरी झेपेपर्यंत करण्याचा तो काळ असून, आजन्म त्याची मर्यादा असे. हें येथें सांगण्याचा उद्देश इतकाच की सायणाचार्य अधिकारावर असतांना पाउणशे-ऐंशी वर्षांचे वयोवृद्ध होते! तशा उतरत्या वयांतच विजयनगर साम्राज्याचें पंत-प्रधान म्हणून जबाबदारीचें काम चोख बजावीत होते! ते गुरुकुलांतून बाहेर पडून घरीं आल्यावर पुढें लवकरच उदयगिरीच्या कंपराजाच्या मंत्रीपदावर रुजू झाले. ही गोष्ट इ. स. १३४६ सालीं घडून आली. आणि पुढें ते इ. स. १३८७ पर्यंत-म्हणजे कंप, संगम, बुक्क व हरिहर (दुसरा) या राजांचे महाप्रधान म्हणून काम पहात होते. अर्थात् जवळ जवळ चाळीस वर्षे प्रधानकीच्या जागेवरून विजयनगर दरबारची त्यांनी एकनिष्ठ सेवा केली.

शिवाय ते रणगाजी वीरहि होते! कंप व संगम-राजांच्या कारकीर्दीत प्रसंग विशेषीं अनेकवेळां रणभूमीवर जाऊन प्रत्यक्ष तलवारहि गाजविली वारंगळच्या मुसलमानाना दक्षिणेंत उतरण्यास पायबंद घालण्याची महत्वाची कामगिरी यानीच यशस्वीपणे पार पाडली. कंपराजानंतर ते संगमयुवराजाच्या अज्ञान स्थितीत राज्यपाल होऊन उदयगिरी राज्याचे मोठ्या दक्षतेने सरक्षण केलें त्याच्या या कामगिरीचे चीज म्हणून त्यांना पुढें महामंडलेश्वर करण्यांत आलें व 'महामंडलेश्वर वीर श्री सायणाचार्य वडेयलु' या बिरुदावळीने ते विभूषित झाले! तसेच दक्षिण व पश्चिम दिग्विजयाच्या मोहिमेंतहि त्यांचा सल्ला व मार्गदर्शन मोठें उपकारक ठरले एवंच सायणाचार्यांच्या चरित्राचे थोडक्यांत सार सांगासांगावयाचे म्हणजे' विजयनगरचे महाप्रधान, उदयगिरीचे महामंडलेश्वर वेदमहाभाष्यकार व युद्धनीति विशारद वीर श्री सायणाचार्य असें सांगता येईल! हें सायणाचार्यांचें पौरषपूर्ण व कर्तव्यनिष्ट चरित्र अनेक दृष्टीने आज देखील आम्हा भारतीयांस बोधप्रद व मननीय आहे, हें प्रत्यक्ष बोलून दाखविण्यास नको.

धन्य त्यांची माता, धन्य त्याचा पिता व धन्य धन्य ती कर्नाटकांवा कीं ज्यांनी असें हें अपूर्व व अद्वितीय आणि तसेंच सुदिव्य व सुप्रभावी असें पाणीदार अष्टपैलू नररत्न या पुण्यशील भारतमातेस अर्पण करुन, भारताची अमर कीर्ति जगभर दुमदुमून सोडली! असा विविध शास्त्रविशारद महापंडित, चाणाक्ष राजमुत्सद्दी, व रणगंभीर शूर योद्धा जगाच्या इतिहासांत शोधूं गेल्यास सांपडेल कीं काय, याची वानवाच आहे. राजकारणांत, धर्मकारणांत देशसेवेंत व वाङ्मय-उद्धारार्थ त्यांनी आपला देह व आयुष्य अगदी चंदनाप्रमाणे झिजवून, जगास ऋणी करून टेविलें आहे, यांत अतरहि खोटें नाहीं आतां ते चंदन झिजून झिजून नामशेष झालें असले तरी त्याचा मधुर सुगंध सरस्वति-मंदिरात अद्याप दरवळून राहिला असून वेदजिज्ञासु जगाला महदुपकारक व मनोल्हादजनक झाला आहे, यांत तिळमात्रहि संदेह नाहीं. जोपर्यंत जगाला वेदाची जिज्ञासा

व आठवण राहील, तोपर्यंत त्याचें नाव व कीर्ति अमरच राहील कर्नाटक मातेचे महद्भाग्य कीं असा महातेजस्वी अमरकीर्तीचा अष्टपैलू दिव्य माहरा तेथ जन्मास आला !! असो मोठ्याच वर्णन व गुणगान किती केलें तरी तें थोडेच असतें आता ते सोजस्याच शब्दात सागावयाच म्हटलें तर तें असें सागता येइल —

माधवर्या माधवार्य सायण सायण पर ।
भोगनाथो भोगनाथ प्रथते भुवनत्रये ॥

अलकार सुधानिधि

प्रकरण ३० वें

उपसंहार

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव
तावज्जीवति लोके स नष्टकीर्तिर्विनश्यति ॥

—भारत.

विजयनगर साम्राज्य हें संस्कृत साहित्य भांडाराचें सुवर्णयुग म्हटलें तरी चालेल. याच काळांत वेद महाभाष्यासारखी विशाल व प्रचंड ग्रंथ निर्मिति विविधशास्त्रमंथन करून मूर्तस्वरूपांत करण्यांत आली. अनेक विद्वान पंडितांनी स्वयं प्रेरणेनें व प्रदीर्घ परिश्रमानें विविध विषयांवर रात्रंदिवस खपून विद्वत्ताप्रचुर असे सुंदर व सुबोध ग्रंथ लिहून, धर्मजिज्ञासु जगाला उदंड उपकृत करून ठेविलें आहे, ते याच काळांत! त्यांतच अंगुलिनिर्देश करून सांगण्यासारखी मुख्य व महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अथांग महासागरासारख्या विशाल, गंभीर व दुर्बोध अशा ऋग्वेदासारख्या अत्यंत प्राचीन वेदग्रंथावर सरस व सुलभ शैलीनें पांडित्य-पूर्ण, प्रचंड, 'वेदार्थ-प्रकाश' महाभाष्य निर्माण करून वेदजिज्ञासु जगाला अखंड नि उदंड उपकृत करून ठेवणारे अमरकीर्ति श्री सायणाचार्य यांचें नांव वैदिक वाङ्मय इतिहासांत केव्हांहि अग्रगण्य व संस्मरणीय असेंच राहील, यांत तिळमात्रहि संदेह नाहीं. विविध संहिता, अनेक ब्राह्मणग्रंथ, नाना-उपनिषदें व इतर शास्त्रीय ग्रंथ यांवर साधार व सुबोध असें अद्दपल्ल भाष्य लिहवून वैदिक धर्माच्या प्रमाणभूत अशा महत्त्वाच्या महाग्रंथांवर अपौरुषेय भाष्य निर्माण करण्यास स्फूर्ति व प्रेरणा देण्याचा अपूर्व मान जर कोणास द्यावयाचा असेल तर तो विजयनगर साम्राज्याचे संस्थापक व वैदिक धर्माचे अभिमानी व कैवारी अशा पुण्यश्लोक हरिहर व बुक्क या नरेशद्वयांच्या

पदरांत टाकण्यास कोण मागेपुढें पाहील? 'मरावे परी कीर्तिरूपे उरावें' या समर्थ वचनाच्या चौकटींत सायण-माधव या बन्धुद्वयांचें व हरिहर-बुक्क या नरेशद्वयांचें उद्बोधक व प्रभावी चरित्र कसें अगदी सार्थ शोभून दिसतें, याचा निराळा पुरावा आणखी देण्याचें कारण नाहीं. असो:

वेदाचें खरें मर्म व रहस्य समजून घ्यावयाचें झालें तर त्याचें अर्थज्ञान हें अवश्यच आहे, हें उघड सांगावयास पाहिजे, अशांतला आतां प्रकार राहिला नाहीं. ती गोष्ट आतां सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट झाली आहे. विचारी जगाला ती पूर्ण पटली असून जिज्ञासु लोकांची चिकित्सक बुद्धि तिकडे उत्सुकतेनें निरीक्षण व परीक्षण करण्यास प्रवृत्त झाली आहे, याविषयीं आतां वाद राहिला नाहीं. तथापि कांहीं सनातनी पंडित लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं वेदमंत्र हे गूढार्थ वाचक असल्यामुळें त्यांचा खरा व स्पष्ट अर्थ समजणें अगर लावता येणें हें संकुचित मानवबुद्धीच्या बाहेर आहे. म्हणून देवनिर्मित गूढमंत्रांचा सत्यार्थ लावण्याच्या भरीस क्षुद्र मानवानें पडूं नये. नुसता मंत्रोच्चार हाच कार्यभाग साधण्यास-इष्टसिद्धिप्राप्त करून देण्यास पूर्ण समर्थ असल्यामुळें, त्याच्या अर्थाकडे धांव मारण्याची अगर त्यांत डोकावून पाहण्याची मुळींच गरज नसून, ती यातायात फुकट आहे. अर्थात् अर्थज्ञानविन्मुख सनातनी वेदपाठकांची ही अशी प्रामाणिक समजूत आहे. आणि ती खरी आहे असें घरून चाललें तरी जिज्ञासु मनाला तें फारसें पटत नाहीं व चिकित्सक बुद्धीला मानवत नाहीं.

खरोखर वेदाचा अर्थ लागणें व कळणें शक्य नाहीं काय? याचें जर नकारार्थी उत्तर आलें तर ब्राह्मण ग्रंथांचा जन्म झाला तो कशा करतां? शतपथ ब्राह्मणांत वेदमंत्रांचा केवळ अर्थच नव्हे, तर त्यांची चिकित्सा, व्याख्या, स्पष्टीकरण, संगति या सर्व गोष्टी तेथें पदोपदीं प्रत्ययास येतात. मग त्यांचें प्रयोजन काय? वेदाचा अर्थ कळणें व लागणें हें अशक्य कोटींतील असलें तर मग त्या उपनिषदांची पार्श्वभूमि ती कोणती? त्यांचें अधिष्ठान कशावर? त्यांचा विषय काय? ज्यांनी हे ब्राह्मण ग्रंथ व

उपनिषद्ग्रंथ पाहिले व वाचले आहेत, त्याच्या कडून वेदाला अर्थ नाहीं अगर त्याचा अर्थ गम्य नाही अगर अर्थ लावू व करूं पाहणं हें चुकीचें व अनर्थावह आहे, असें म्हणण्याच धाडस करवत अस आम्हास वाटत नाहीं

वेदाला अर्थ आहे व तो समजणें शक्य हि आहे या आधारावरच तमाम ब्राह्मण व उपनिषद् ग्रंथाची उभारणी, मांडणी व प्रतिष्ठा झाली आहे, हें न समजण्याइतकें जग आता खास अंध व अडाणी राहिलें नाहीं! इतकेंच नव्हे, निरुक्तादि ग्रंथकारानीं व याज्ञवल्क्यसारख्या योगीश्वरानी ही गोष्ट शक्य व सिद्ध करून दाखविली असून, सूज्ञ व विचारी जगाला ती पूर्ण पटली व मानवली आहे

यास्काचार्यांनी याबाबतींत स्पष्ट व चक्क म्हटलें आहे की 'स्थाणुरयं भारहार किलाभूत्, अधीत्य वद न विजानाति योऽर्थम्। यो अर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा॥ — भावार्थ, वेदाध्ययन करून जो त्याचा अर्थ जाणत नाहीं, तो खरोखर भारवाहू खाब होय! जो वदार्थ जाणतो तोच सर्व कल्याण गोष्टीच सेवन करतो, व वेदज्ञानानें सर्व पापाचा परिहार करून मरणोत्तर स्वर्गास जातो! (निरुक्त) तसेंच योगीश्वर याज्ञवल्क्याचें 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दु:खमेवोपयान्ति' (बृ ४-४-१४) हे बृहदारण्यकातील वचनहि मननीय आहे. इतकेंच काय खुद्द ऋग्वेदहि 'यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते (ऋ १-१६४-३९) या वचनात तोच अभिप्राय स्पष्ट बोलून दाखवितो मग आणखी काय पाहिजे?

वेदमंत्राला अर्थ आहे, म्हणजे ते अर्थगर्भ आहेत, ही गोष्ट ब्राम्हण व निरुक्तादि ग्रंथद्वारें स्पष्ट व सिद्ध झाल्यावर मग त्या अर्थज्ञानाकडे जिज्ञासु मनाची प्रवृत्ति होणं हें साहजिकच आहे पण ती गोष्ट सहजासहजी साध्य होणें, हें तितकें काही सोपें काम नाहीं वेदासारख्या गभीर, व गहन आणि म्हणून दुर्बोध पण ज्ञानगर्भ अशा अत्यंत प्राचीन व पवित्र ग्रंथाचें हृद्गत मनुष्यास सहज समजणें हें दुर्घटच आहे. ठय्या ठय्या त्याचा अर्थबोध होणें शक्य नाहीं त्याला तशी मोठी प्रचंड व

दर्दंड तपश्चर्याच लागते आणि ती सामान्य मनुष्यास झेपणें साध्य नसून, फार थोड्या शारदोपासकांनाच ती शक्य आहे. असे लोक फार थोडे, फार म्हणजे फार थोडे पण कोठे कोठें व केव्हां केव्हां ते अवतरत असतात. आणि अशा थोर विद्वान व पंडित कुलशेखरात श्री सायणाचार्यांची प्रामुख्याने गणना करण्यांत येते व केली पाहिजे.

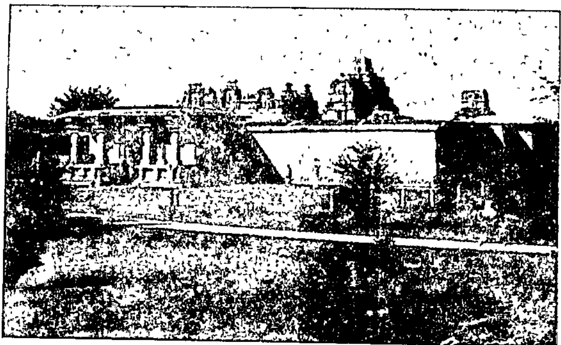
हें सर्व इतकें सांगितलें याचा अर्थ व आशय इतकाच कीं आज आम्हांस वेदार्थ जाणून घेण्याची इच्छा झाली तर सायणाचार्यांना शरण गेल्याशिवाय-त्यांना कौल लावल्याशिवाय-गत्यंतरच नाहीं! आर्यांच्या परम पवित्र व प्रभावी वेदग्रंथाची ओळख व हृदत त्या आचार्यदेवाशिवाय आम्हांस आज कोण उलगडून सांगू शकेल? सायणभाष्यवा मंगल प्रकाश जर नसता तर आधुनिक वेदजिज्ञासु जग हें अंधारांत खास चिंचपडत व चांचपडत पडलें असतें हें स्पष्ट बोलून दाखवावयाला न्यायवाचें कशाला व कोणाला? होय, सायणांना सोडून ही गोष्ट सहसा शक्यच नाहीं, असें ठासून सांगावयास आम्हीं मुळींच कचरत नाहीं. मग कोणी कांहीहि म्हणोत!

वेदग्रंथ म्हणजे कांही नाटक-कादंबऱ्या नव्हेत! कीं वाटेल त्या गोमाजीनें उठावें व डोकें खाजवून कांही तरी खरडून प्रसिद्ध करावें! त्याच प्रमाणे नुसता कोशग्रंथ पुढें घेऊन त्याच्या मदतीनें वेदार्थ लावण्याच्या भरीस पडणें, या सारखी हास्यास्पद गोष्ट तर दुसरी कोणतीच नाहीं! फार तर कोशाच्या आधारानें वेदाचा वरवरचा अर्थ लावण्यास थोडीबहुत मदत होईल. नाहीं असें नाहीं. कदाचित् एखाद्या दुसऱ्या सुट्या मंत्राचा लागला तर अर्थहि लागेल पण वेदाचें मर्म अगर रहस्य हें अखेर गुलदस्तांतच राहणार वेदाचें खरें अंतरंग कोशाला कौल लावून कदापि समजणार नाहीं, हें वेदजिज्ञासूनी पक्के एक्षांत ठेवावें. त्याला परंपरागत शास्त्रपद्धतीनेच अध्ययन करणे व होणें हें अत्यवश्यक आहे,-- नव्हे. अपरिहार्यच आहे, त्याचे या पद्धतीनें यथार्थ व यथासांग असें सखोल अध्ययन झाले आहे, तोच वेदार्थ लावण्यास व वेदाचें अंतरंग उघड करून सांगण्यास पूर्ण समर्थ व योग्य अधिकारी आहे ..

वेदार्थ लावण्याची भारतीय पद्धति कांही विशिष्ट प्रकारची आहे. नुसत्या कोशावरच निर्वाह करून भागत नाहीं अर्थात् भारतीय पद्धतीला धरूनच अर्थ लावला पाहिजे व केला पाहिजे नाही तर तो अधिकृत वेदार्थ म्हणवीत नाहीं आणि ती पध्दति बृहद्देवतेंत सांगितली आहे, ती अशी:-- 'अर्थात्प्रकरणाल्लिंगादौचित्याद्देशकालतः। मन्त्रेष्वर्थविवेकः स्यादितरेष्वितिचस्थितिः॥ (बृहद्देवता २-११८).- मंत्राचा अर्थ लावतांना अगर करतांना त्याचा भाव, त्याच प्रमाणे चालू विषय, लिंग, औचित्य, देश व काळ या सर्व गोष्टी विचारांत घेऊन मग त्याचा अर्थविवेक करावा. अर्थात् मंत्र लावतांना मागचा पुढचा संदर्भ, चालू प्रकरण, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष इत्यादि वेदाचीं उपांगें, या सर्व गोष्टी हिशोबांत धरून, कशास बाध येणार नाहीं, याविषयी खबरदारी बाळगून मग अर्थ लावण्याच्या भरीस पडावें.

शिवाय आणखी, मंत्रार्थ जो लावावयाचा. तो परंपरेला धरूनच असावा. कारण हे जे वेदग्रंथ प्रवृत्त झाले आहेत, ते उगीचच म्हणजे अहेतुक झाले नाहींत त्यांना मुळांत कांहीतरी उद्देश आहे व असतो. उद्देशाशिवाय कोणतेंच कार्य घडून येत नाहीं. आणि हा उद्देश 'वेदा यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः' या वचनांत आर्य ऋषींनी स्पष्ट शब्दांत निःसंदिग्धपणें घोषित करून ठेविला आहे. आणि तो सर्वकाल वेदार्थ करूं पाहणाऱ्या सर्व पंडितांना सारखाच बंधनकारक आहे आणि भारतीय पंडितांनी तो सर्वस्वी मान्य केला आहे.

तेव्हां प्रसंग, विषय, संदर्भ, परंपरा इकडे दृष्टि ठेवूनच अर्थ लावला तर तो खरा व युक्त अर्थ ठरतो व म्हणविनो. एर्वी त्याला महत्व नाहीं. 'न तु पृथक्त्वेन मन्त्रानिर्वक्तव्या. प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः'- मंत्राचा अर्थ पृथकपणें, सुटकपणें, स्वतंत्रपणें न लावतां, प्रकरण काय चाललें आहे याचा विचार करून व परंपरेकडे दृष्टि ठेऊन तदनुरोधानें अर्थ लावला तरच तो अपेक्षित व युक्त अर्थ म्हणवितो व होऊं शकतो. एरवी नाहीं. मग तो अर्थ नव्हे, अनर्थच!

हजार राम मंदिर– विजयनगर (हंपी)

याचें कारण असें कीं पूर्वापार विचाराला व प्रस्तुत संदर्भाला डावलून–डोळ्या आड करून– बाजूला सारून– केलेला स्वतंत्र व मन पूत अर्थ सत्यज्ञान करून न देतां, विपरीत ज्ञान अन्यथा ज्ञान–करून देणारा आहे, असें निरुक्त–काराचें स्पष्ट मत आहे व भारतीय सारस्वतांना तें मान्य आहे (पौरापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुतेमतिम्). इतकेंच नव्हे, तर त्या बरोबरच शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष या शास्त्रांचें ज्ञानहि अवश्य आहे. या सर्व गोष्टीकडे अनुसंधान ठेवूनच सायणभाष्य रचण्यांत आलें आहे, हें जो तें उघडून पाहील, त्याला तें सहज दृष्टोत्पत्तीस येणार नाहे.

हें सर्व येथें सांगण्याचा उद्देश इतकाच कीं, या परंपरागत प्राचीन भारतीय पद्धतीला बगल देऊन अगर धाब्यावर बसवून, केवळ व्युत्पत्ति-शास्त्रदृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या व परिस्थित्यनुरूप मंत्रार्थ लावण्याची जी आधुनिक पंडितांची– विशेषतः पाश्चात्य पंडितांची व त्यांच्या तालिमेंत तयार झालेल्या भारतीय पंडितांची— अभिनव तऱ्हा व विचित्र पद्धति आहे, ती सर्वस्वी विलक्षण, अपूर्व व भारतीय दृष्ट्या अशास्त्रीय असून, ती सनातनी भारतीय पंडितांना मान्य होण्यासारखी नाहीं. पाश्चात्य पंडित हे कितीहि चौकस, न्यायकुशल, व्युत्पत्तिविशारद व सत्यान्वेषणपटु असले तरी ते परधर्मीय असून, वैदिक संस्कृतीहून सर्वस्वी भिन्न संस्कृती–मध्ये जन्मले व वाढले असल्यामुळे त्यांना वैदिक धर्मविषयी असावी तशी श्रद्धा व भावना नाहीं. व श्रद्धा व भावना नसल्यामुळें वैदिक धर्माचें अंतरंग समजणें सहसा शक्य नाहीं. कारण 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं' हें वैदिकधर्माचें मुख्य पालुपद आहे. आणि वेदाचें अतरंग न समजल्यामुळे मंत्राचा अर्थ यथार्थतः आकलन होणें दुरापास्तच. आणि म्हणून हा वैदिकाचा मार्ग सोडून, तुलनात्मक भाषाशास्त्र, जागतिक इतिहास, इतर देशांतील प्राचीन धर्म, व आचारशास्त्र, व्युत्पत्तिशास्त्र यांच्या तुलनात्मक पद्धतीनें पण स्वतंत्रबुद्धीनें वेदार्थ लावण्याचा नवीन मार्ग चोखाळण्याचा छंद या आधुनिक पंडितांनी घेतला, पण तो सर्वमान्य होण्यासारखा नाहीं.

वेदाकडे बघण्याचा पाश्चात्यांचा दृष्टिकोन सर्वस्वी निराळा असल्यामुळे भारतीय प्रकृतीस तो मानवण्यासारखा नाहीं, हें निराळें सांगणें नकोच

या पाश्चात्य पंडितांचा आरोप म्हणा अगर आक्षेप म्हणा असा आहे कीं, भारतीय पंडित हे परंपरागत पध्दतीने शिकून तयार झाले असल्यामुळे ते परंपरेचे पक्षपाती व अभिमानी असून, त्यांना वेदाचा खरा व सरळ अर्थ समजणें अगर लावतां येणें शक्य नाहीं म्हणून राथ साहेबासारखे कांही जहाल पाश्चात्य पंडित सायणाचार्यांना, ते परंपरेच्या वातावरणांत वाढले असल्यामुळे वेदाचा अर्थ नीट व सरळ समजला नाहीं अगर लावता आला नाही, असे तारे तोडण्यापर्यंत मजल मारून, आपणच वेदाचा अर्थ निःपक्षपणाने बरोबर लावूं शकूं, असे म्हणण्यास कमी करीत नाहींत ! आणि म्हणून त्यांच्या भाष्यास महत्वहि देत नाहींत ! त्यांचें म्हणणें असे की सायणाचार्य हे झाले तरी वेदकालानंतर तीन हजार वर्षांनी झाले असून, त्यांना जसा अर्थ लावतां आला, तसा मग आम्हांसहि का लावतां येऊं नये ? असा हा त्यांचा दावा व युक्तिवाद आहे. पण ही गोष्ट या पंडित महाशयांना ठाऊक नाहीं कीं सायणाचार्यांचा अर्थ स्वतंत्र व स्वकपोलकल्पित नसून, त्यांच्यामागे प्राचीन भाष्यकारांची व शास्त्रकारांची फार मोठी परंपरा आहे ! असे उद्गार काढतांना इतर भाष्यकारांचीं वेदभाष्यें या पाश्चात्यपंडितां पुढें नव्हतीं, इतकेंच नव्हे तर तसे भाष्यकार मागें होऊन गेले, याचीहि त्यांना जाणीवहि नव्हती ! याबद्दल पंडित मोक्षमुलर साहेबाचे उद्गार येथें विचारणीय आहेत.

हे साहेब मजकूर आपल्या ऋग्वेदाच्या सहाव्या भागाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, तें असें.— Sayan refers but seldom to former commentaters on the Rig Veda. Those whom he does mention do no longer exist or at all events no MSS of them have ever yet reached Europ. It is more than doubtful, even, whether any of

them were real commentories on the Rig Veda.
(Preface to Rig Veda Vol VI, Page 27)

या वरून पाश्चात्य पंडितांच्या मनांत सायणाचार्यापूर्वी वेदभाष्यकार होऊन गेले होते, याविषयीं जबरशंका-नव्हे गाढ अज्ञानच-गुटमळत होतें, हें वरील उद्गारावरून स्पष्ट होतें. त्यावेळीं तीं भाष्यें पाश्चात्य पंडितांपुढें नव्हतीं, म्हणून तीं मुळीं अस्तित्वांतच नव्हतीं अगर नसावीं असा बेधडक रोखठोक शेरा मारून, ते मोकळे झाले आहेत, हें खरें. पण खरी वस्तुस्थिति तशी नाहीं. त्यावेळीं तीं भाष्ये उपलब्ध नव्हतीं अगर नसतील, पण म्हणून त्यांच्या अस्तित्वावरच कुऱ्हाट घालणें हें न्याय्य होईल काय ? भारतीयांचे ज्ञानभांडार इतकें अपार व अथांग आहे कीं, त्यांचा आज देखील आम्हा-भारतीयांना सुध्दां पत्ता लागत नाहीं व लागला नाहीं ! या प्रचंड कालाच्या अगाध उदरांत ते दडून बसलें आहे. केव्हा त्याला प्रकाशांत येण्याचा योग येईल तेव्हां येवो ! असो. मोक्षमुलर साहेबाचे वरील उद्गार इ. स. १८७१-७२ सालचे म्हणजे जवळ जवळ ऐंशी वर्षांच्या मागचे म्हणजे ग्रंथ संशोधनाच्या अगदी बाल्यावस्थेतील आहेत, हें उघड सांगावयास नकोच. त्यांचा आधार अगर मुक्ताफळें आतां पुढे करणे हें हास्यास्पद होईल.

वरील मोक्षमुलर साहेबाच्या उद्गारानंतर आता अलीकडे शोध करतां करतां स्कंद स्वामींचें ऋग्वेद भाष्य उपलब्ध झालें आहे ! त्या नंतर दुसरे भाष्यकार म्हणजे वेंकटार्यतनय माधवभट्ट हे होत. सायणाचार्य हे स्कंद स्वामी व माधवभट्ट या दोघांचाहि आपल्या भाष्यांत उल्लेख करतात. तितरे आगखी एक भाष्यकार सांपडले असून, त्याचे नांव सुंदरीसुत माधव असें आहे. हे तीन भाष्यकार मोक्षमुलर साहेबाच्या उद्गारानंतर आतांपर्यंत प्रकाशांत आले आहेत, ही गोष्ट जमेस धरली तर इतिहासांध पाश्चात्यपंडितांची दर्पोक्ति किती बालिश व कशी निर्मूल आहे. याविषयी अधिक लिहिणें नकोच.

हें आमचें आजचें वाङ्मय जंगली व आसुरी मुसलमानांच्या जाळ–

पोळीच्या तडाख्यांतून सुटून सहीसलामत टिकून राहिले आहे, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. आमच्या प्राचीन व महत्वाच्या असंख्य ग्रंथांची कल्पनातीत होळी झाली असून, अजून इतका जगाला थक्क करणारा व विचारवंतांना वेड लावणारा बहुमोल ग्रंथ भांडार अद्यापहि दशांगुळे उरला आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे तर काय ?

आतां हीं भाष्ये उपलब्ध झाली आहेत, इतकेंच नव्हे, तर त्यांपैकीं वेंकटार्यतनय माधवभट्ट यांचें भाष्य पंजाबचे संस्कृत प्रोफेसर श्री लक्ष्मण स्वरूप यानी छापून प्रसिद्धहि केलें आहे त्याचप्रमाणें सुंदरीसुत माधव यांचें भाष्य डॉ चि कुंजन राजा, एम्. ए यांनी अड्यार येथे छापून त्यालाहि सूर्यप्रकाशांत आणलें आहे. यावरून सायणाचार्य हे एकटेच भाष्यकार झाले नसून, त्यांच्या पूर्वी प्राचीन भाष्यकारांची फार मोठी उदंड परंपरा होती, असे आतां पाश्चात्य पंडितांच्या तोंडावर स्वच्छ व स्पष्ट सांगावयास मग लाजावयाचें कशाला ? तेव्हां मोक्षमुल्लर, लडविग्, ग्रासमन, राथ वगैरे सारख्या उथळ व अहंमन्य पंडितांच्या निराधार बरळण्याला भारतीय पंडित मग भीक घालावयास तयार नसले, तर त्यांना नांव ठेवावयाला जागा राहिली कोठें ? हे पाश्चात्य पंडित अर्ध्या हळकुंडाने कसे शेफारून जातात, हें आतां निराळें सांगितलें पाहिजे कीं काय ?

आज इतकें म्हणण्यास जागा झाली कीं सायणाचार्यांच्या आधीं निदान तीन भाष्यकार तरी होऊन गेल्याचें स्पष्ट झालें त्या भाष्यांचा फायदा सायणांना जरूर झाला होता, हें त्यांच्या भाष्यवरूनच दिसून येतें त्यांना वाट पुसत पुसतच आपल्या भाष्याचा मार्ग त्यांनी आंखला असावा, यांत संदेह मानण्याचें कारण नाही. अर्थात् वेदावर भाष्य लिहिणारे ते पहिलेच भाष्यकार असा जो पाश्चात्यांचा समज नि आरोप आहे, तो आतां निर्मूल ठरून सायणांच्या मागे भाष्यकारांची अखंड परंपरा होती, या विधानास जोरदार पाठिंबा मिळतो, असें निर्विवाद म्हणण्यास आज जागा झाली आहे.

आतां इतके बरीक खरें की लडविग, ग्रासमन, ग्रिफिथ, राथ सारखे जर्मन व पाश्चात्य पंडित सायणाचार्यांना बाजूस सारून, स्वतःच्या बुद्धीनें व व्युत्पत्तिशास्त्र, भाषाशास्त्र, इतर धर्म, इतिहास, आचारशास्त्र इत्यादि उपकरणाच्या मदतीनें स्वतंत्र वेदार्थ लावण्याचा व वैदिक वाङ्मयावर आपल्यापरी नवीन प्रकाश पाडण्याचा जो भगीरथ प्रयत्न केला आहे, तो खरोखर कौतुकास्पद असून, स्तुतीस पात्र आहे, याविषयी बिलकूल शंका नाही. मात्र एवढें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं तसें करतांना त्यांनी सायण-भाष्याला अजीबात डोळ्यापुढून दूर सारलें होतें हें म्हणणें मात्र अस्मळ धाडसाचे होईल. त्यांच्या भाष्यांचा उपयोग मार्गदर्शनाच्या कामीं त्यांना झाला नसेल, असें छातीला हात लावून सांगण्यास कोणीहि जाणता मनुष्य तयार होणार नाहीं. उलट त्यांची त्यांना पदोपदी मदत झाली असलीच पाहिजे, नव्हे जास्तीत जास्त त्यांनी घेतली असली पाहिजे, असेंच जो तो म्हणेल. आणि ही गोष्ट, फार लांब कशाला, मोक्षमुल्लर सारखे कांही कृतज्ञ पंडित प्रांजलपणें कबूल करीत आहेत, ही त्यांतल्या त्यांत मोठ्या समाधानाची गोष्ट होय.

मोक्षमुल्लर साहेबांचें या बाबतींत राथ सारख्या चढेल पंडितांना उद्देशून म्हणणें आहे तें असेः— 'If now we can work without Sayan, we aught to remember in mind that five and twenty years ago we could not have made even our first steps, we could never at least have gained a firm footstep without his leading strings. If, Therefore we can now see further than he could. let us not forget that we are standing on his shoulders.'

(Preface to the first edition, of the Vedic Hymns by Prof F. M. Max Muller, Part I, Vol 36 of the secred Books of the East P. 31)

या उद्गारावरून हे उघड होतें कीं मोक्षमुल्लर सारख्या पाश्चात्य वेदजिज्ञासूना व वेदाभ्यसकाना सायणाचार्यांचें ऋण नाकरता येत नाहीं. तसच ऋग्वेदाच इंग्रजी भाषांतर-कर्ते श्री एच एच विल्सन साहेबाचे उद्गारहि या बाबतीत फारच स्पष्ट असून ते अत्यत बोधप्रद आहेत त्यानी ज इंग्रजीत भाषांतर केल आहे, तें सायणाना पुढें घेऊनच- त्याना पदोपदीं कौल लावूनच- केल आहे ! सद्दहु साहेब मजकूर सायणविषयीं बोलतात तें अस —For although the interpretation of Sayan may be occassionally questioned, he undoubtedly had a knowledge of his text far beyond the pretensions of any European scholar and must have been in possession either through his own learning or that of his assistants of all the interpretations which had been perpetuated by traditional teaching from the earliest times '

H H Wilson

(Intoduction to the Rig Veda Vol I page)

अर्थात् सायणचार्यांची योग्यता, विद्वत्ता व अधिकार व त्याच्या भाष्याच महत्व काही पाश्चात्य पडिताना देखील पूर्ण मान्य होत व मान्य करण भाग पडलें यावरून आता त्याच्या विषयीं अधिक लिहिणें नलगे

आता सायणाचार्यांना नाव टेवणा या व नाक मुरडणाऱ्या या पाश्चात्य पडिताकडे वळन त्यानी आपली स्वतत्र अशुद्ध व अपक्व बुद्धि चालवून लावलेल्या वेदाच्या अर्थज्ञानाकडे थोडेसें डोकावून पाहू तत्पूर्वी हें सागणें जरूर आहे कीं, हे जे वेदग्रथ आहत, त्यात शब्दशास्त्राचे सर्व पर्याय अ हेत तेथें व्याकरणशास्त्र आहे छद शास्त्र आह व्युत्पत्तिशास्त्र आह, अलकारशास्त्र आह, ज्योतिषशास्त्र आहे, खगोलशास्त्र आहे, आयुर्वेदशास्त्र आह, कृषिशास्त्र आहे, नीतिशास्त्र आहे, व्यवहारशास्त्र आहे,

युद्धशास्त्र आहे समाजशास्त्र आहे, इत्यादि सर्वशास्त्राचे व विद्याचे शब्दचित्र प्रसंगाप्रसंगाने वेदमंत्रात गर्भित करण्यात आले असून, या सर्व शास्त्रांची पूर्ण माहिती असल्याशिवाय वेदमंत्रांचा यथार्थ अर्थ, खरें रहस्य समजणें अगर आकलन होणे दुरापास्त आहे काही काहीं वेदमंत्र हे रूढार्थांत. वाच्यार्थांत-नसता ते लक्ष्यार्थ अगर गूढार्थवाचक असतात, तर काही कोड्याच्या घाटाचे असतात. अशा प्रसंगी रूढार्थ अगर उत्तानार्थ घेतला अगर करण्यांत आला तर त्यातून सत्यार्थाचा यथार्थ बोध होऊं शकत नाहीं. व केला तर तो हास्यास्पद होतो

उदाहरणार्थ म्हणून येथें कांही दाखलेवजा मंत्र घेऊन त्यांचा भारतीय पंडितांचा व परदेशीय पंडितांचा अर्थ देऊन साहेबी पंडितांचा अर्थ कसा विपरीत अप्रासंगिक, व म्हणून हास्यास्पद आहे, हें दाखविण्याचा अल्पसा प्रयत्न करतो प्रथम हा मंत्र घेतो.

> 'चत्वारिशृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य ।
> त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्यां आ विवेश ॥
>
> (ऋ ८-५८-३)

या मंत्राचा पाश्चात्य पंडित ग्रिफिथ साहेब अर्थ लावतात तो असा – Four are his horns, three are the feet that bear him, his heads are two, his hands are seven in number, Bound with a triple bond, the steer roars loudly, the mighty God hath entered into mortals'

मराठी अर्थः– त्याला चार शिंगें आहेत, तीन पाद आहेत, दोन मस्तकें व सात हात आहेत. तीन प्रकारानी तो बद्ध झाला असून तो बैल डरकाळ्या फोडतो असा हा बैल रुपी महादेव मनुष्यांमध्ये प्रविष्ट होऊन राहिला आहे

हा घाच्यार्थ असून, त्यावरून विचार करतो महादेव हा चार शिंगांचा व तीन पादांचा असा डरकाळ्या फोडणारा एक विचित्र बैल आहे,

हा भाव निष्पन्न होतो व पाश्चात्य पंडित तसा अर्थ करून मोकळे होतात. आणि कांही साहेबी अर्थाला भाळलेले आमचे अर्धवट भारतीय पंडित तो अर्थ घेऊन वेदाची टवाळी करण्यांत मोठी प्रौढी मिरवितात! पण हा मनुष्यात प्रविष्ट होऊन राहिलेला महादेव खरोखर तसा चार पायाचा बैल आहे काय? हा पाश्चात्यांचा उत्तान अर्थ भारतीय पंडिताना मानवणारा आहे काय? मुळीच नाहीं तो मंत्र त्या ठिकाणी गूढार्थ वाचक आहे. आणि तो तसा केला तर त्या मंत्राचा सयुक्तिक व समजस असा प्रसंगानुरूप मोठा सुंदर अर्थ लागतो. म्हणून वैदिक आचार्यांनी लावलेला त्याच मंत्राचा हा पुढील प्रमाणें अर्थ आहे

प्रथम निरुक्तकार यास्काचार्य यांचा अर्थ देऊन, मग इतर आचार्यांचे अर्थ देतो वेदार्थ कोविद यास्काचार्य या मंत्राचा सर्व बाजूनी विचार करून अर्थ लावतात तो असाः-- 'चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदनीये सप्त हस्तास' सप्त छंदांसि त्रिधा बध्दो मंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भि• सामभिर्यदेनमृग्भि शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय॥' (नि १३-१ पा ७ खं, उत्तर षट्कम्).

या प्रमाणे जुन्यांतले जुने असे हे जे यास्काचार्य त्यांनी 'चत्वारि शृंगा' या मंत्राचा जो अर्थ लावला आहे, तो अभिजात हिंदूमनाला सर्वस्वी पटणारा व मानवणारा असून, तो त्या मंत्राच्या देवतेला अगदी साजेसा आहे. वेदातील प्रत्येक मंत्राला एक एक अधिष्ठित देवता असते आणि त्या देवतेला साजेल व जुळेल असा अनुरूप अर्थ लावला पाहिजे. तरच तो वेदार्थ म्हणवितो येथें या मंत्राची देवता यज्ञ उर्फ अग्नि आहे. आणि त्या यज्ञस्वरूप अग्निदेवतेला अनुरूप असाच त्याचा अर्थ लावला पाहिजे पण हैं या परधर्मी व परदेशी साहेबांना जुळवायाचें कसें? त्यांना फक्त शब्द ज्ञान आहे. देवता ज्ञान नाहीं. असो.

आतां याच मंत्राचा सायणाचार्य काय अर्थ लावतात, तें जरा पाहूं. यावर आचार्यांचें भाष्य आहे तें असेः— 'अस्य यज्ञात्मकस्याग्ने· चत्वारि *शृंगा चत्वारो वेदाः शृंगस्थानीया* । *त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य* पादाः । प्रवृत्तिसाधनत्वात् पादा इत्युच्यते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च । इष्टिसोम प्राधान्येनेदमुक्तम् । सप्त हस्तासः सप्तछंदांसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्य साधनम् । छंदांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्य साधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धः मंत्रब्राम्हणकल्पैः त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वम् । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । भृशं शब्दायते । एवं महो देवः मर्त्यान् आविवेश ॥ (ऋ. ४-५८ ३)

आतां हाच मंत्र शुक्ल यजुर्वेदांतहि आला असून त्याचा अर्थ महीधर भाष्यकार करतात, त्याचाहि येथें उल्लेख केल्यास वैदिक आचार्यांची वेदार्थ लावण्याची पद्धति कशी व किती सुसंगत व समंजस आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत सहज विवरण्यासारखें आहे. महीधर आचार्यांचें भाष्य या मंत्रावर आहे तें असेः-- 'यज्ञपुरुदेवस्य ऋषभो मंत्रः । चतुः *शृंगोऽवमो दित्युक्त्वा चतुःशृंगं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह* । यो ऋषभः कामानां वर्षिता । रोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देव· महान् देवः मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश अविशति । मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य ऋषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि चत्वारो वेदाः शृंगाणि । त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदनीये सप्त हस्तासः छंदांसि । त्रिधा बद्धः मंत्रब्राम्हणकल्पैर्बद्धः । शब्दग्रामो वा व्याख्येयः ॥ (शु य. अ. १७, मं. ७९).

ही वैदिक आचार्यांची वेदार्थ लावण्याची तऱ्हा सनातन परंपरेला धरून, किती सुसंगत, सुसमंजस, व सुसदृश आहे बरें ! यास्काचार्य जो अर्थ लावतात, तोच अर्थ जवळ जवळ सायणांनी स्वीकारलेला असून, यजुर्वेदाचे भाष्यकार महीधरांनीहि त्याचाच अनुवाद केला आहे. हे सर्व वैदिक धर्म आमूलाग्र जाणणारे जाडे विद्वान पंडित असून शिवाय भाष्यकार आहेत. आणि पाश्चात्य पंडित हे सगळे एकजात भाषांतरकार

आहेत त्यांचे वैदिक धर्माचे ज्ञान कितीहि श्लाघनीय असले तरी तें भाष्यकारांच्या दृष्टीनें गुडघ्याखालीच! भाष्यकाराचें ज्ञान त्या त्या विषयावर अधिक खोल, अधिक विस्तृत, अधिक भरीव, अधिक सुस्पष्ट व अधिक मूलगामी असते अर्थात् त्यांची योग्यता व अधिकार भाषांतर-कारापेक्षा-पढीक पोपटी ज्ञानापेक्षा- केव्हाहि उच्च व श्रेष्ठ असतो, हें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. वेदांतील प्रत्येक मंत्राची एक ठरलेली देवता असते त्या देवतेला साजेल असा अनुरूप अर्थच लावला पाहिजे. तरच तो अर्थ म्हणवितो. एरवी तो अनर्थच!

वैदिक आचार्यांना नाव-ठेवणाऱ्या अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे झालेल्या पाश्चात्य पंडितांचा अर्थ तरी केव्हां केव्हां किती चमत्कारिक असतो व त्या-वरून त्यांचें वैदिक धर्माचे ज्ञान किती उथळ व कोतें असतें, हें दाखवावयाचें झाल्यास ओल्डनबर्ग साहेबाना पुढें खेचलें पाहिजे हे साहेबमहाशय पारस्कर गृह्यसूत्राचे इंग्रजी भाषांतरकार आहेत त्यांनी पुंसवन संस्कार-विषयावरील एका वचनाचा फार चमत्कारिक अर्थ केला आहे तें वचन हें असें आहे 'कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा' या वचनातील कूर्मपित्त या शब्दाचा अर्थ 'कासवाचें पित्त' (gall of a tortise) असा वरील साहेब मजकुरांनी केला आहे. पण त्या सूत्राचे भाष्यकार आपल्या भाष्यांत 'कूर्मपित्तं अंके निधाय जपति' असा त्याचा अर्थ सांगून कूर्मपित्त याचा अर्थ पाण्यानें भरलेलें मातीचे परळ असा करतात आणि ते प्रसंगाला धरून अनुरूप असेंच आहे साहेबाला वैदिक धर्माचें प्रयोग ज्ञान नसल्यामुळे शब्दाचा रूढार्थ देऊन ते मोकळे झाले! पण धर्मसंस्कारांत कासवाचें पित्त उपयोगिणें हें निषिद्ध असून तसें करणे हें हास्यास्पद ठरतें, इतकें समजण्याचा अकलेचा साहेबाजवळ अभाव आहे, हे त्यावरून सिद्ध होत नाहीं काय! असो.

आतां तिसरें एक उदाहरण देऊन प्रस्तुत मुद्दा निकालांत काढतो. ऋग्वेदांतील 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' (ऋ १०-१२९-१) हा मंत्र उदाहरणार्थ घेतो. त्या मंत्राचा शेवटचा पाद 'कस्मै देवाय हविषा विधेम'

असा असून, तेथील 'क' चा अर्थ पाश्चात्य पंडितास बरोबर कळला नसल्यामुळे त्यांनी तेथे केलेला अर्थ प्रसंगाला धरून चुकीचा ठरतो पाश्चात्य पंडितांनी त्याचा अर्थ लावला आहे तो असा.–

जर्मन पंडित ग्रासमन यांनी जर्मन भाषेत जो अर्थ केला आहे, त्याचा अनुवाद श्री. अरोस्मिथने इंग्रजीत केला आहे तो असा.– 'What god shall we adore with our oblations?' 'कोणत्या देवाला आम्ही हविर्भाग द्यावा?' असे मराठीत त्याचे भाषांतर आहे. अर्थात् तें वाक्य प्रश्नार्थक रूपांत भाषांतर करण्यांत आले आहे. तेथें 'क'चा 'कोणता' असा अर्थ करण्यांत आला आहे. त्याच प्रमाणे श्री लडविग या जर्मनपंडितानेंहि तोच अर्थ लावला आहे. त्याचे जर्मन भाषांतर इंग्रजीतून सांगावयाचे म्हणजे 'What God shall we worship' असें सांगता येईल. ऋग्वेदाचे इंग्रजी भाषांतरकार श्री राल्फ, टी एच, ग्रिफिथसाहेब 'कस्मै देवाय' याचा अर्थ 'What God' असा वरील साहेबद्वयाप्रमाणेंच करतात याचे कारण असें की त्यांना त्या मंत्रातील 'क' चा अपेक्षित अर्थ नीटसा समजला नाही. त्यांनी 'क' चा अगदी वरवरचा- म्हणजे अगदी सामान्यस्वरूपाचा अर्थ घेतला आहे. पण तेथील प्रसंगाला अनुलक्षून तो तसा करण्यांत आलेला अर्थ अप्रस्तुत म्हणजे चुकीचा ठरतो. तो मंत्र प्रजापतिदेवतेचा असल्यामुळें तेथे 'क' चा अर्थ 'प्रजापति' असाच होतो व तसाच लावण्यांत आला पाहिजे आणि हा अर्थ योगीश्वर याज्ञवल्क्यांपासून तो सायणाचार्यांपर्यंत तसा एकजात लावण्यांत आला आहे. तो आम्ही यथाक्रम खाली देत आहो.

प्रथम तो सगळा मंत्रच येथे उद्धृत करतो म्हणजे अर्थ समजण्याला सोईचे होईल तो मंत्र हा असा:- हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥' (ऋ १०-१२१-१ व शु य. २३-१) हा मंत्र ऋग्वेदातहि आहे व शुक्ल यजुर्वेदांतहि आहे. शतपथ ब्राह्मणात याज्ञवल्क्य या मंत्राचे स्पष्टीकरण करतात ते असें.- 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रेऽइति । हिरण्यगर्भो ह्यप

समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत् ।' येथे याज्ञवल्क्यानी 'क.' चा अर्थ 'प्रजापति '- 'प्रजापतिर्वै क '- असा स्पष्ट केला आहे, आणि शतपथवाक्य हें प्रत्यक्ष श्रुतिवाक्य आहे आणि म्हणून त्याचे प्रामाण्य सर्वश्रेष्ठ आहे !! याज्ञवल्क्यांना 'क' चा अर्थ लावता आला नाहीं असे म्हणण्याचे धाडस नीट शुद्धीवर असलेला कोण शाहणा करील ? त्याचप्रमाणे निरुक्तकार *यास्काचार्यांनी 'क. प्रजापतिः' असाच अर्थ केला आहे (निरुक्त १ ५-१४)* सायणानीहि 'क ' चा अर्थ 'प्रजापति ' असाच केला आहे. तसेंच शुक्ल यजुर्वेदाचे भाष्यकार श्री उवट आचार्यांनी 'कस्मै दैवाय' याचा अर्थ प्रजापतये देवाय व श्री महीधरांनी 'कस्मै' याचा अर्थ 'प्रजापतये' असाच केला आहे. येथे 'क' म्हणजे सुख असा अर्थ आहे. 'कोण' असा अर्थ अभिप्रेत नाही. यावरून हें उघड आहे की भारतीय पंडितांना नांव ठेवणारे पाश्चात्य पंडित सुद्धा वेदार्थ लावण्यास कोठें कोठें ढाम घसरले आहेत !! वरील भारतीय पंडित हे भाष्यकार असून पाश्चात्य पंडित हे एकजात भाषांतरकार आहेत आणि भाष्यकाराची योग्यता व दर्जा भाषांतरकारापेक्षा केव्हांहि श्रेष्ठच आहे व असतो. त्यांचे ज्ञान अष्टपैलू व अष्टावधानी आणि सखोल असते. तसे भाषांतराकाराचे नसतें

या विषयासंबंधीं पाश्चात्य पंडिताविषयीं झालें इतकें विवेचन पुरेसें आहे. श्रीसायणाचार्यांना व भारतीय पंडितांना नांव ठेवणाऱ्या पाश्चात्य-पंडितांचे वेदविषयक ज्ञान किती कोते, अपूर्ण, उथळ आहे, याची थोडीशी चुणूक आम्हांस येथें दाखवावयाची होती. ती आम्ही यथाशक्ति व यथामति करून, वेदार्थ लावण्यात पाश्चात्य पंडितहि कोठें व कसें घसरले आहेत, याची वाचकांस थोडक्यांत साधार ओळख करून दिली. असो.

शिवाय आणखी, प्रसगाची जाणीव नसली म्हणजे शब्दाच्या अर्थाचा अनर्थ अगर विपर्यस्त अर्थ कसा करण्यांत येतो, या विषयी एक जुनी आख्यायिका आहे. ती येथे दिल्यास आमच्या वरील विधानाची

वाचकास सत्यता पटण्यास चांगली मदत होईल, असें वाटल्यावरून ती आम्ही दृष्टांत रूपानं देत आहो एक मोठें गुरुकुल असून, तेथ विविध विषयावर व शास्त्रावर शिक्षण घेण्यास पुष्कळ विद्यार्थी यऊन राहिले होते त्यात एक शिष्य पटशास्त्र शिकून तयार झाला होता. अमरकोश त्याच्या अगदी मुखोद्गत झाला होता तो आचार्यदेवाचा मोठा प्रिय असल्यामुळें त्याच्या जवळच राहिला होता एके दिवशी आचार्यदेवाना बाहेर गावीं जाण्याचा प्रसग आला म्हणून त्यानी या शिष्याला बोलावून प्रवासाची जुळवाजुळव करण्यास सागून, घोडाहि खोगीर वगैरे घालून तयार ठेवण्यास सांगितल

नतर गुरुदेव स्नान वगैरे करून, देवपूजादि आटपून जेवावयास बसले त्यावेळीं त्याना मीठ कमी पडलें म्हणून शिष्यास हाक मारून 'सेंधव घेऊन य' असा आदेश दिला शिष्य पडला मोठा शाहणा व्युत्पत्तिशास्त्रवत्ता व अमरकोश जिव्हाग्रावर नाचविणारा! त्याला पडला विचार! 'सधव आण' असे गुरुजीन म्हटलें तेव्हा त्यानी पाहुण्यास घोडा आणावयास सांगितले असा सैंधव शब्दाचा अर्थ करून, त्यानें सज्ज केलेला घोडा भोजनशाळत आणून आचार्यपुढें उभा केला! 'अरे सेंधव आण' असें पुन त्यानी म्हटल तेव्हा शिष्यानें घोड्याकडे बोट करून 'हा काय, घोडा सर्वसामान घालून सज्ज केला आहे' असें उत्तर देताच आचार्यदेवानी कपाळावर हात बडवून घेऊन हसून म्हटलें 'अरे शाहण्याच्या कार्टा! तुझी सर्वविद्या केरात गेली, बघ! मी सेंधव म्हणजे मीठ मागितलें आणि तू अक्कल चालवून घोडा आणून उभा केलास! काय म्हणू तुझ्या पाडित्याला? प्रसंगावधान नसल्यामुळें तुझें सगळ शहाणपण फुकट गेलें! अमरकोश वाचून हेंच का शिकलास' शब्दाला अनेक अर्थ असता कोणता अर्थ कोठें युक्त आहे, याच प्रसगावधान नसेल, तर सर्वविद्या शिकून कोरडा पाषाणच! येथ तुझ्या अर्थाचा अगदी अनर्थ झाला!! जा मूर्खा!!!'

या आख्यायिकेवरून घ्यावयाचा बोध इतकाच कीं प्रसगावधान नसेल तर शब्दार्थाला विपर्यस्त स्वरूप कसें येत याचें वरील उदाहरण एक प्रतीक

आहे असाच प्रकार पाश्चात्य पंडितांचाहि कोठें कोठें झाला आहे उदाहरणार्थ 'कूर्मपिता' 'शिश्नदेव' 'कः' 'अपस्' इत्यादि त्याचे अर्थ पाहिले म्हणजे पाश्चात्य पंडितहि प्रसंगाचें ज्ञान नसल्यामुळे कसें घसरले आहेत व घसरतात हे आम्हांस दाखवावयाचें होते तें वरील आख्यायिके वरून वाचकांस स्पष्ट करून दाखविलें असो

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून सायणाचार्यांच्या जीवितकार्याची रूप-रेखा थोडक्यांत आखून दाखविण्याचा अल्पसा प्रयत्न करण्यांत आला. त्यांतल्या त्यांत जातां जातां विशेष सांगावयाची गोष्ट म्हणजे ही कीं सर्व उपलब्ध वैदिक वाङ्मयामध्यें 'वेदार्थप्रकाश' हा ग्रंथ अत्यंत विशाल, तसाच अष्टपैलू व विविधरंगी असा उद्बोधक महाग्रंथ असून, तो पाठाशुद्ध आहे व्युत्पत्तिसिद्ध आहे शास्त्रशुद्ध आहे परंपरा–पुष्ट आहे, ज्ञानगर्भ आहे अर्थ–प्रचुर आहे. न्याय–निष्ठ आहे कर्म–प्रक्रिया–बोधक आहे. अनुभव–प्रत्यक्ष आहे. इतिहास–पुराण–मंडित आहे. असा हा महासागरा–सारखा विशाल, अगाध, गंभीर व अर्थावबोधक महाग्रंथ जगतीतलावावर क्वचितच असेल जोपर्यंत वेदवाङ्मय जीवत आहे व जगाला त्याची लालसा व जिज्ञासा आहे, तो पर्यंत सायणाचार्यांचें नांव व कीर्ति अखंड, उदंड व अमरच राहील !

वेदवाङ्मय ही भारतीय संस्कृतीची मायभूम असून, जगातील सर्व धर्मांवर तिचा प्रकाश त्या त्या मानानें कमी अधिक उजळला आहे. आतां स्पष्टच बोलून दाखवावयाचें म्हणजे संस्कृति ही जीवंत समाजाचा व राष्ट्राचा चैतन्यदायी आत्मा–आहे. राष्ट्रीय चैतन्याचा–चिरजीवित्वाचा–तो दिव्य झरा आहे ! संस्कृतिहीन समाज अगर राष्ट्र जवळ जवळ मेल्यासारखेंच कां म्हणना ! म्हणून जो समाज वा राष्ट्र आपल्या पूर्व संस्कृतीस विसरत चाललें आहे, अगर पारखें होत चाललें आहे, अगर आपली संस्कृति झुगारून, तिरस्करून, अथवा अवमानून परप्रकाशी, परावलंबी, परोपजीवि, परमत्यय–नेयबुद्धि व परानुकरणशील होलें आहे, अगर बनत चाललें आहे, तें राष्ट्र अधोगतीस लागलें असून, मृत्युपथाकडे वळलें आहे असें बेधडक समजण्यास

कसलाच प्रत्यवाय नाहीं राष्ट्राचें मर्मस्थान म्हणजे संस्कृति तिला जर धक्का पोंचला, तर त्या राष्ट्राचें अधःपतन-नव्हे आत्मनाश-मग फारसा लांब नाहीं, हें जागरूक राष्ट्रानें केंव्हांहि डोळ्या आड करू नये

भारत राष्ट्राची आत्मिक, बौद्धिक, नैतिक व शैक्षणिक वाढ व विकास करावयाचें राष्ट्रधुरीणांनी मनांत आणलें तर प्राचीन भारतीय संस्कृति-वाङ्मय मंदिराकडे धांव मारल्याशिवाय तरणोपाय नाहीं आणि तेथील ज्ञान देवतेचें मंगल दर्शन घडविणाऱ्या सायण-माधवासारख्या सूक्ष्मदर्शी आचार्यदेवांकडे तोंड वळविल्याशिवाय व भारतीय ज्ञानदेवांना कौल लावल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं! त्यातल्या त्यांत भारतीय संस्कृतिप्रेमी महाराष्ट्राला आपल्या प्राचीन, तेजस्वी, कर्मयोगी आचार्य देवांची अंशतः तरी ओळख पटावी, या हेतूनें आम्ही हें श्रीमत् सायणाचार्यांचें अष्टपैलू चरित्र यथाशक्ति व यथामति रंगवून त्यांचें दर्शन घडविण्याचें धारिष्ट केले आहे. तर भारतीय संस्कृतिप्रेमी आमचा वाचक वर्ग तो आमचा सांस्कृतिक व ऐतिहासिक प्रयत्न गोड मानून घेईल, अशी अशा प्रदर्शित करून भागलेल्या लेखणीला आतां विश्रांति देतो

सायणं नमस्कृत्य वेदार्थप्रकाशकम् ।
तत्प्रकाशेन विनश्यन्ति आत्मस्थं सर्व-संशयः ॥

समाप्त